

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2026 рік
Випуск 37

Редакційна колегія:

Головний редактор:

доктор іст. наук, професор **С. В. Корновенко.**

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук **Ю. Г. Пасічна.**

Члени редколегії:

Гарсія Андрес Цезар — доктор філософії (Іспанія)

Івангородський Костянтин — доктор. іст. наук, професор (Україна)

Ільницький Василь — доктор іст. наук, професор (Україна)

Масненко Віталій — доктор іст. наук, професор (Україна)

Священко Зінаїда — доктор іст. наук, професор (Україна)

Тельвак Віталій — доктор іст. наук, професор (Україна)

Тригуб Олександр — доктор іст. наук, професор (Україна)

Туліш Артур Віорель - доктор іст. наук, професор (Румунія)

Федьков Олександр – доктор іст. наук, професор (Україна)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

DOAJ

Index Copernicus ICV 2024: 100.00

Directory of Research Journals Indexing

Scientific Indexing Services

Ulrich's Periodicals Directory

Bielefeld Academic Search Engine (BASE)

Polythematic database of articles from periodicals of the National

Parliamentary Library of Ukraine

Open Ukrainian Citation Index

EuroPub database

LENS.ORG

InfoBase Index

Scilit

Dimensions

Редколегія висловлює
щирі подяки за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобаївського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І. М. Піддубного

Петру Григоровичу

Душейку

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 № 1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа R30-01519.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 10 від 16.04.2026 р.).

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії.

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliayn-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2026 year Issue 37

Editorial board:

Chief editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Sergii Kornovenko.**

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Yulia Pasichna.**

Editorial board:

Garcia Andres Cesar, PhD in History (Spain)
Ivanhorodskyi Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
Ilnytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
Tulus Arthur Viorel, Doctor of Economic Sciences, Professor (Romania)
Fedkov Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)

The collection is indexed in international databases:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2024: 100.00
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its
sincere gratitude for helping
to prepare the issue

to the honorary chairman of the association
«Independent association of agricultural enterprises
of Chornobayiv district», the honorary chairman
of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko

and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:

**Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.**

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
from 15.10.2019 № 1301 the edition is included to the Register of
Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Media Identifier in the Register of Media
Sector Subjects R30-01519.

Issued according to the decision of the academic council of
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
(records № 10 from 16.04.2026).

The publication is organized with the support of the Scientific
Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research
Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-
address: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

© Cherkasy National University, 2026
© Authors of the articles, 2026

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

<i>Жулканич Неля</i> Сімейні виноробні Закарпаття (1991–2025 рр.).....	5
<i>Кіреєва Вікторія</i> Аграрне законодавство США 1789–1865 рр.: від земельних ордонансів до закону про гомстеди.....	14
<i>Петренко Іван</i> На порозі голоду: Одеська губернія у продовольчій політиці комуністичного режиму на початку 1920-х років.....	22
<i>Священко Зінаїда</i> Концепт селянської меншовартості в ідеології більшовиків.....	38
<i>Чубіна Тетяна, Федоренко Яніна, Кришталь Аліна</i> Історичні етапи розвитку сільської медицини в Україні: від радянської модернізації до трансформацій початку ХХІ ст. (1953–2014 рр.).....	49

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

<i>Галів Микола, Карбан Роман</i> Типологія публікацій з історії сіл у часописі «Літопис Бойківщини» (1969–2020).....	59
<i>Ковальова Наталія</i> Українське село другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у прозі Дмитра Яворницького.....	71
<i>Сльозкін Максим</i> Українські селяни vs землевласники: соціальні та міжетнічні конфлікти на Правобережжі крізь призму публікацій польського часопису «Dziennik Kijowski».....	82

Аграрна історія в іменах

<i>Голиш Григорій, Ліпська Лариса</i> Старійшина історико-аграрної науки України: до 80-річчя професора Анатолія Морозова.....	91
---	----

Рецензії

<i>Корновенко Сергій</i> Прем'єр-міністр Української Держави 1918 року: нове дослідження постаті Федора Лизогуба (рецензія на монографію: Пиріг Р., Тимченко Р. Федір Лизогуб – прем'єр-міністр гетьманського уряду (травень–листопад 1918 року). Київ: Інститут історії України НАН України, 2026. 252 с.)	100
---	-----

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

<i>Zhulkanych Nelya</i> Family wineries of Transcarpathia (1991–2025).....	5
<i>Kirieleva Victoria</i> Agrarian Legislation of the United States, 1789–1865: From the Land Ordinances to the Homestead Act.....	14
<i>Petrenko Ivan</i> On the brink of famine: Odesa Province in the food policy of the communist regime in the early 1920s.....	22
<i>Svyaschenko Zinaida</i> The concept of peasant inferiority in bolshevik ideology.....	38
<i>Chubina Tetiana, Fedorenko Yanina, Kryshstal Alina</i> Historical stages of rural medicine evolution in Ukraine: from soviet modernization to transformations of the early 21 st century (1953–2014).....	49

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

<i>Haliv Mykola, Karban Roman</i> Typology of publications on the history of villages on the pages of the journal “Litopys Boikivshchyny” journal (1969–2020).....	59
<i>Kovalova Nataliia</i> Images of the Ukrainian village of the second half of the 19 th – early 20 th century in the prose of Dmytro Yavornytskyi.....	71
<i>Slozkin Maksym</i> Ukrainian peasants vs landowners: social and interethnic conflict on the right-bank Ukraine through the prism of publications of the «Dziennik Kijowski».....	82

Agrarian history in names

<i>Golysh Gryhorii, Lipska Larysa</i> The patriarch of Ukrainian historical and agrarian science: to the 80 th anniversary of professor Anatoliy Morozov.....	91
---	----

Reviews

<i>Kornovenko Serhii</i> The Prime Minister of the Ukrainian State of 1918: A New Study of the Figure of Fedir Lyzohub (review of the monograph by R. Pyrih and R. Tymchenko, Fedir Lyzohub – Prime Minister of the Hetman Government (May–November 1918). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2026. 252 p.).....	100
--	-----

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

УДК 634.8-027.12 (477.87)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Zhulkanych>

Nelya Zhulkanych

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3844-078>

e-mail: nelya.zhulkanych@uzhnu.edu.ua

Bibliographic Description of the Article: Zhulkanych, N. (2026). Family wineries of Transcarpathia (1991–2025). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 5–13. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Zhulkanych>

FAMILY WINERIES OF TRANSCARPATIA (1991–2025)

Abstract. *The purpose of the publication is to clarify the features of the development of family wineries in the Transcarpathian region during the years of Ukraine's independence.*

Results. *Currently, the Transcarpathian region ranks fifth among the six «grape» regions of Ukraine. Transcarpathian winemakers have switched to craft wine production, focusing on quality. One of the first who managed to introduce new standards into wine production in Transcarpathia was Ivan Ursta, a winemaker from the Berehivskyi district. Another winemaker, Oleksandr Shosh, works in Mukachevo region and specializes in the production of organic natural wines. Among modern winemakers, it is worth mentioning Oleksandr Kovach, founder of the Kovach Family Winery winery in the village of Kontsovo. In the Transcarpathian region, over 64% of production is concentrated in households. Currently, there are about a hundred active winemakers in Transcarpathia. Small winemakers have united in the Association of Winegrowers, Winemakers and Distillers of Transcarpathia, which plans to register the geographical indication “Wines of the Silver Land”. This will mean not only a quality mark for traditional products, but also a powerful impetus for economic and cultural development.*

Conclusions. *Transcarpathia was and, despite all the hardships, remains a region with strong traditions of viticulture and winemaking. With the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation, the state support program was completely reformatted. This was primarily due to the change in the priority of expenditures on the defense sector of our state. Licensed family wineries in Ukraine make up only 6% of the total number of wine producers. For comparison, in France there are 65 thousand producers and 15 thousand family wineries. Therefore, European experience shows that family wineries are an effective form of doing business in the field of viticulture and winemaking. Ukraine in general, and Transcarpathia in particular, has a significant development resource in this direction.*

Key words: viticulture, craft winemaking, family wineries, state support, wine tourism.

Неля Жулканич

доктор історичних наук, професор, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет». м. Ужгород, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3844-078>

e-mail: nelya.zhulkanych@uzhnu.edu.ua

Бібліографічний опис статті: Жулканич Н. (2026). Сімейні виноробні Закарпаття (1991–2025 рр.). *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 5–13. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Zhulkanych>

СІМЕЙНІ ВИНОРОБНІ ЗАКАРПАТТЯ (1991–2025 РР.)

Анотація. Метою публікації є з'ясування особливостей розвитку сімейних винарень у Закарпатській області в роки незалежності України.

Результати. Нині Закарпатська область посідає п'яте місце серед шести «виноградних» областей України. Закарпатські винороби перейшли до крафтового виробництва вина зробивши ставку на якість. Одним із перших, хто зумів впровадити нові стандарти у виробництво вина, на Закарпатті, став Іван Урста - винороб із Берегівського району. Інший винороб, Олександр Шош, працює на Мукачівщині й спеціалізується на виробництві органічних натуральних вин. Серед сучасних виноробів варто згадати Олександра Ковача, засновника виноробні «Kovach Family Winery» у селі Концово.

У Закарпатській області понад 64 % виробництва зосереджено в господарствах населення. Нині на Закарпатті активних виноробів є близько сотні. Дрібні винороби об'єдналися в Асоціацію виноградарів, виноробів та дистильаторів Закарпаття, яка планує зареєструвати географічне зазначення «Вина Срібної Землі». Це означатиме не тільки знак якості для традиційних продуктів, а й дасть потужний поштовх до економічного та культурного розвитку.

Висновки. Закарпаття було і, попри всі негаразди, залишається регіоном зі стійкими традиціями виноградарства та виноробства. З початком повномасштабного вторгнення РФ програма державної підтримки була повністю переформатована. Це було пов'язано насамперед зі зміною пріоритетності видатків на сферу оборони нашої держави. Ліцензовані сімейні виноробні складають в Україні лише 6 % від загальної кількості виробників вина. Для порівняння, у Франції 65 тис. виробників і 15 тис. сімейних виноробень. Тож, європейський досвід засвідчує - сімейні виноробні є ефективною формою ведення бізнесу в галузі виноградарства та виноробства. Україна загалом і Закарпаття зокрема має значний ресурс розвитку в цьому напрямі.

Ключові слова: виноградарство, крафтове виноробство, сімейні винарні, державна підтримка, винний туризм.

Постановка проблеми

У структурі аграрного сектору економіки України вагоме місце завжди посідала галузь виноградарства та виноробства. Україна має спроможність зайняти свою нішу на європейському та світовому ринку вина, що потребує модернізації та державної підтримки, якої держава в нинішніх умовах не може виноробам надати. Попри всі виклики, навіть нині, за даними Wines of Ukraine, обсяг експорту українських вин становить \$9 млн (2023 р.), напрямки – Естонія, Велика Британія, США, Швеція, Норвегія та Японія¹. Це утворює в думці, що виноробна галузь України має значні перспективи за сприятливих умов.

Однак у нинішніх складних умовах воєнного стану, економічної нестабільності, скорочення сировинної бази, зростання цін на енергоресурси, скорочення державної підтримки галузі, зважаючи на перерозподіл коштів на більш нагальні потреби, виробництво значно ускладнилося. За такої ситуації безперечно перевагу мають великі виноградарські підприємства, що використовують техніку та прогресивні технології виробництва, залучають кваліфіковані кадри. Однак окремою перевагою сімейних винарень, які активно почали працювати в Україні, є традиції, ручна праця, натуральність, авторський підхід. Для таких винарень основне – якість та унікальність продукту з неповторним теруаром, а не обсяги виробництва. Вони вирощують виноград та випускають вина лімітованими партіями; подеколи лише кілька лотів за сезон, що робить кожну пляшку унікальною. Працюють такі винарні й в одному із найстаріших та найвідоміших виноробних регіонів України – на Закарпатті. Важливим є вивчення сучасних ініціатив з відновлення традицій і

¹ Wines of Ukraine. Wines of Ukraine на ProWein 2024: досягнення, розвиток, нові перспективи. Напої. Технології та Інновації.

7 березня 2024. URL: <https://techdrinks.info/wines-of-ukraine-na-prowein-2024-dosyagnennya-rozvytok-novi-perspektyvy/> (дата звернення: 10.03.2026)

розвитку крафтового сектору, а також аналіз стратегії розвитку, що поєднувала б збереження локальних традицій теруару з конкурентоспроможністю на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Дослідженню питань розвитку виноградарства в Україні приділили увагу ряд дослідників. Загальні тенденції виноробної галузі України в умовах ринкової трансформації розглянули Н. Аверчева², Л. Некрасова, К. Некрасова³. Вони проаналізували структурні зміни, скорочення виробничих потужностей та регіональні диспропорції у розвитку виноробства. Автори наголосили на кризових явищах 1990-х років і необхідності адаптації галузі до нових економічних умов, проте регіональна специфіка Закарпаття розкрита лише побіжно, про сімейні виноробні не йдеться.

Питання конкурентоспроможності виноградарства України представлено у працях В. Ємцева та І. Ємцевої⁴. Ними розкрито вплив ринкових умов, інвестиційного клімату та структури виробництва на розвиток галузі. Автори підкреслили вразливість малих виробників, що є характерною рисою сучасного виноробства Закарпаття.

Історичні аспекти становлення та розвитку виноградарства в Україні висвітлено у працях О. Анікіної, яка простежила еволюцію виноградарства як складової традиційної аграрної культури⁵. Дослідження має значну історіографічну цінність, однак період незалежності України та аналізований регіон не є його основними об'єктами аналізу.

Проблеми розвитку виноробної галузі Закарпаття порушено у працях М. Гриценка⁶, який одним із перших звернув увагу на наслідки розпаювання земель, втрату цілісної сировинної бази та порушення виробничих зв'язків у регіоні. Його дослідження є важливими для розуміння витоків сучасної дрібнотоварної моделі виноробства Закарпаття. Однак автор не розглянув функціонування сімейних виноробних господарств у період незалежності України. Роль виноробства у розвитку туризму та формуванні етногастрономічних практик розглянуто у працях Н. Чорної⁷, М. Турчиняк, Б. Полотай, А. Даньчишин⁸. Ними підкреслено потенціал винного туризму як чинника регіонального розвитку.

Безпосередньо розвиток сімейних винарень як основи європейської інтеграції в галузі виноробства України досліджено у праці Н. Аверчевої, В. Бойко та Л. Бойко⁹. Автори простежили динаміку основних показників розвитку виноградарства та виноробства в Україні за підсумками 2018 р., ґрунтовно проаналізували проблеми і перспективи малого бізнесу у виноградарсько-виноробній галузі, однак лише на прикладі першої сімейної винарні «Курінь» (Херсонщина).

Тож, вказані праці стосуються розвитку виноградарства України загалом, лише частково в них розглянуто регіональну специфіку виноробства Закарпаття і не акцентовано увагу на особливостях розвитку сімейних винарень Закарпаття, напрямках їх державної підтримки, що їй потребує, на нашу думку, подальшого дослідження.

Мета статті

Метою публікації є з'ясування особливостей розвитку сімейних винарень у Закарпатській області в роки незалежності України.

2 Аверчева Н. О. Регіональні аспекти розвитку виноградарства і виноробства в Україні. *Агросвіт*. № 23. 2021. С. 39.

3 Некрасова Л.А., Некрасова К.І. Аналіз та перспективи розвитку підприємств виноробної галузі в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 6. С. 86.

4 Ємцев В.І., Ємцева І.В. Ключові проблеми розвитку конкурентоспроможності виноградарства України. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. Вип. 8. С. 169-174.

5 Анікіна О.П. Північне виноградарство в Україні: історичний аспект становлення та розвитку. *Історія науки і біографістика: міжвідомчий тематичний збірник*. К., 2009. Вип. 5. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2008-3/08aopasr.pdf> (дата звернення: 12.03.2026)

6 Гриценко Н.П. Напрями розвитку виноробної галузі Закарпаття на основі сучасної сировинної бази. *Проблеми агропромислового комплексу Карпат*. 1994. Вип.3 С.134-139.

7 Чорна Н.М. Винний туризм в Україні: стан та тенденції розвитку. *Інфраструктура ринку*. 2022. Вип. 67. С.166.

8 Турчиняк М.К., Полотай Б.Я., Даньчишин А.А. Українське виноробство в умовах війни. *Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі*. N 11, 2024. С. 35 - 42.

9 Аверчева Н.О., Бойко В.О. Бойко Л.О. Сімейні винарні як основа європейської інтеграції в галузі виноробства України. *Економіка АПК*. 2019. № 12. С. 61 – 67.

Виклад основного матеріалу

Закарпаття відзначається багатими традиціями виробництва вина. Край є ідеальним для вирощування винограду через м'який клімат та придатні ґрунти, широке розмаїття сортів винограду, різноманітні теруари та неповторний світ смаків і ароматів. Нині Закарпатська область посідає п'яте місце серед шести «виноградних» областей України – 4,8 тис. га або 4,1%¹⁰ від загальної площі виноградних насаджень України.

Із трьох нині діючих державних виноробних підприємств – АТП «Бобовище», ДП «Леанка» і ДП «Харківський завод шампанських вин» – два розміщуються на Закарпатті. Обидва на межі банкрутства. Найбільшими недержавними виноробними підприємствами є виноробні «Chateau Chizay» та «Котнар», які спеціалізуються на виробництві сухих і напівсолодких вин.

Від 1991 р. у результаті ліквідації та реорганізації колективних господарств, відсутності державної підтримки закарпатське виноробство, як і вся аграрна галузь країни, переживало серйозні складнощі. У 1995–2005 рр. виробництво винограду зосереджувалося переважно в господарствах населення: до 92,6%¹¹ питомої ваги виробництва. Ще на початку 2000-х рр. для отримання ліцензії на виробництво вина виключно власного виробництва не більше 10 тисяч декалітрів на рік, яке розливали у тару, необхідно було одержати 140 дозвільних документів різних відомств. Це та ряд інших негативних факторів – недосконалість законодавчої бази, недостатність фінансування, військова агресія Росії проти України – призвели до скорочення площ і валового виробництва винограду. З 2014 р. площі виноградних насаджень зменшились на 14,0 тис. га (майже на третину), валове виробництво винограду – на 171,5 тис. т¹². Незважаючи на зусилля виноробних підприємств та індивідуальних господарів, частка Закарпатської області у структурі виробництва винограду в Україні знизилася у 2012 р. до 4,8 % з 8 % у 2000 р.¹³

Однак закарпатські винороби знайшли можливість, застосовуючи сучасні європейські технології, перейти до крафтового виробництва вина, зробивши ставку на якість. Поняття «крафтова виноробня» означає невелике, часто сімейне виробництво, що фокусується не на обсягах, а на ручній праці, лімітованих партіях та високій якості вина. Вони використовують унікальні теруари та авторські технології.

Одним із перших, хто зумів впровадити нові стандарти у виробництво вина на Закарпатті, став Іван Урста – винороб із Берегівського району. Його виноробня швидко здобула популярність завдяки відродженню класичних закарпатських вин, таких як Трамінер рожевий і Мускат Оттонель. Іван Урста активно застосовує сучасні методи ферментації та витримки вин, що дозволило значно підвищити їхню якість і зробити продукцію виноробні затребуваною на ринку. Крім того, його вина здобули високу оцінку на численних міжнародних дегустаціях.

У винних підвалах з 400-річною історією зберігає вина родинна винарня «Nota Bene» Василя Надя у Берегові. Родина виготовляє вина зі свого винограду: доглядають 5 га виноградників у селі Мужієво. Тут у підвалах протяжністю понад 120 м зберігається своєрідний «винний архів», в який відкладають по 50 пляшок найкращого вина за рік, починаючи з 1990-х років¹⁴.

Інший винороб, Олександр Шош, працює на Мукачівщині і спеціалізується на виробництві натуральних вин. Важливою особливістю його продукції є те, що при вирощуванні винограду на 10 га виноградників та виробництві вина використовуються лише органічні методи, без застосування хімічних домішок. Технології засновані на принципах

10 Виноробство Закарпаття :з працасів до сьогодення. URL: <https://uwines.com.ua/likbez/vynorobstvo-zakarpattya-vid-prachasiv-do-syogodennya/> (дата звернення: 9.03.2026)

11 Статистичний збірник Закарпатської області за 2006 рік. Ужгород., 2007. С. 307.

12 Комітет Верховної Ради України. Актуальні питання виноградарства та виноробства в Україні на шляху до євроінтеграції обговорено під час слухань у Комітеті з питань аграрної та земельної політики. Прес-служба Апарату Верховної Ради України.

14 березня 2023 року. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/234125.html (дата звернення: 10.03.2026)

13 Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державна служба статистика України. К., 2013. С. 138.

14 Сімейна виноробня Nota Bene. URL: <https://shop.theheartofwine.com/winery/notabene> (дата звернення: 10.03.2026)

біодинамічного виноробства, що дозволяє створювати екологічно чисті й високо оцінені вина. 15 сортів закарпатських вин із різних сортів винограду та з різним терміном витримки привертають увагу не лише локальних споживачів, але й міжнародних експертів¹⁵.

Фермерське господарство «Терруар» засноване у 2018 р. Винарня розташована в старовинних печерах XIII–XIV ст. та оснащена сучасним італійським обладнанням. Виробництво обмежене – 14 000 пляшок на рік. Всі вина – сухі, натуральні, сортові – з ванільним посмаком Мерло, з ароматом кисло-солодкої вишні Цвайгелт, з нотами чорної смородини Аліа Терра, малиново-рожеве Розе Аліа Терра, бархатисте з фруктовим післясмаком Каберне Совіньйон. Вино зберігається в печерах при стабільній температурі 9-11°C та природній вологості. Також господарство «Терруар» стало першим приватним виробником Закарпаття, яке отримало офіційну ліцензію на виробництво вина¹⁶.

Серед сучасних виноробів варто згадати Олександра Ковача – засновника виноробні «Kovach Family Winery» у селі Концово. Він має понад 25 років досвіду у виноробстві, його продукція неодноразово отримувала нагороди на міжнародних фестивалях і дегустаціях. Одним із найвизначніших досягнень Олександра Ковача є перше закарпатське ігристе вино, виготовлене за класичним методом шампанізації. Крім того, його виноробня виробляє не лише вина, а й інші оригінальні продукти, такі як дистильати, ice wine, пет-нати, винні лікери, бальзами, сидри та винне пиво. Винороб активно сприяє розвитку виноробної культури Закарпаття шляхом організації фестивалів, зокрема «Сонячний напій» та «Закарпатське Божоле»¹⁷.

Ще один закарпатський виноградар та винороб – Іван Ілько із Тячівського району, який разом із родиною займається вирощуванням понад 200 сортів винограду. Серед них є рідкісні європейські сорти, такі як італійський Неббіоло, французькі Шардоне та Пінонуар. Виноградники родини Ільків розташовані в регіоні з помірним кліматом і ґрунтами, багатими на мікроелементи, що сприяє високій якості винограду та виробленого з нього вина. Виготовленням елітних сухих вин господарі займаються на сучасному італійському обладнанні, ретельно контролюючи процес бродіння для досягнення найкращих смакових характеристик¹⁸.

На Ужгородщині у с. Концово на 2 га вирощує сорти Соляріс, Цитронний Магарача, Чорний монарх і Красень виноградар Томаш Кіш. Родинна виноробня виготовляє купажі, сухі, напівсолодкі вина до 10 тис. літрів щороку. У селі Пістрялово поблизу Мукачева розташована мала виноробня «Шато Паук». Понад 30 га виноградників доглядає разом з родиною виноградар і винороб Іван Паук. Він відзначає, що закарпатські малі виноробни працюють над відновленням типових, аборигенних сортів винограду для Закарпаття¹⁹.

Сімейна виноробня «Muska» має у своєму володінні виноградники, розміщені у кількох районах Ужгородщини – у с. Верхні Ремети (0,12 га), с. Минай (0,06 га), с. Селменці (0,6 га). Об'єм виробництва – до 9 тис. літрів вина Тут експериментують з технологією виробництва вина із винограду пізнього збору, із ягодами, які перетворились на родзинки на лозі та вражені «благородною пліснявою».

Виноградарі Ондраш та Іштван Варга започаткували власну сімейну виноробню в с. Бене Берегівського району. Тут на 2 га виноградників вони культивують близько 70 сортів винограду й виробляють до 5 тис. літрів вина, яке можна скуштувати у невеликому дегустаційному залі виноробні.

У тому ж селі Бене розташований винний підвал Параски (Parászka Pincészet), що належить братам Гергею та Ласло. Виноробни вирощують 180 сортів винограду, виробляють кагор

15 Черевко Т. Понад 30 років родина Шош із Закарпаття вирощує виноград та виготовляє вина. *Суспільне Ужгород*. 23 листопада 2021. URL: <https://suspilne.media/uzhhorod/183278-ponad-30-rokiv-rodina-sos-iz-zakarpatta-virosue-vinograd-ta-vigotovlae-vina/> (дата звернення: 10.03.2026)

16 В Україні фермер заснував виробництво вина у печерах XIII століття. URL: <https://agronews.ua/news/v-ukraini-fermer-zasnuyav-vyrobnytstvo-vyna-u-pecherakh-khiii-stolittia/> (дата звернення: 10.03.2026)

17 Чорна Н.М. Винний туризм в Україні: стан та тенденції розвитку. *Інфраструктура ринку*. 2022. Вип. 67. С. 166.

18 Некрасова Л.А., Некрасова К.І. Аналіз та перспективи розвитку підприємств виноробної галузі в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 6. С. 86.

19 Семенюк А. Як закарпатські виноробни працюють в умовах війни. Заголовок 10. 2023. URL: <https://zaholovok.com.ua/longread/yak-zakarpatski-vynoroby-pratsuyut-v-umovakh-viyny> (дата звернення: 12.03.2026)

відповідно до 400-річного рецепта²⁰. В агросадібі «Сімейний підвал Параски» дегустація відбувається у фантастичному місці у печері довжиною 17 м при температурі 12 градусів, що забезпечує зберігання смакових якостей вина.

Ухвалення Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку виробництва терруарних вин та натуральних медових напоїв» (2018 р.)²¹ зумовило спрощення процедури отримання ліцензії на виноробну діяльність для дрібних виноробів: замість 140 дозвільних документів потрібно було отримати вже лише 4. Згодом активізації дрібних виноробів посприяла і можливість переходу на спрощену систему оподаткування, сплати єдиного податку та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (платники 4 групи). Як наслідок, частка виробництва винограду в господарствах населення зросла у 2023 р. на 36,5%, порівняно з 2000 р. – з 30,0 до 66,5% від загального обсягу²² (інформація без врахування окупованих територій). Що стосується Закарпатської області – понад 64% виробництва зосереджено в господарствах населення, валовий збір становив 43 тис. т²³. Урожайність з 1 га насаджень у плодоносному віці становить у виноробних господарствах – 26,5 ц/га, у господарствах населення – 115,6 ц/га²⁴. Зростання питомої ваги господарств населення свідчить про перехід галузі на дрібнотоварну основу.

Нині на Закарпатті активних виноробів є близько сотні, однак ситуація дуже мінлива: хтось продовжує працювати в умовах війни, хтось переїхав, хтось пробує розвивати туризм, бо є велика кількість людей, які приїхали на Закарпаття і хочуть знайомитися з регіоном, хтось навпаки – робить акцент лише на виробництві²⁵.

Дрібні винороби об'єдналися в Асоціацію виноградарів, виноробів та дистилляторів Закарпаття, яку нині очолює Олександр Гарновдій, – засновник виноробні «Штифко» у селі Ключарки. Громадське об'єднання виноробів планує зареєструвати географічне зазначення «Вина Срібної Землі», що означатиме не тільки знак якості для традиційних продуктів, а й дасть потужний поштовх до економічного та культурного розвитку. 28–30 червня 2024 р. у м. Мукачево відбувся конкурс «Вина срібної землі 2024» вперше проведений за міжнародним стандартом OIV – International Organisation of Vine and Wine. Загалом оцінювалися 113 зразків вина від 32 виробників.

В Україні вже є три продукти з географічним зазначенням: гуцульська овеча бриндза, гуцульська коров'яча бриндза і мелітопольська черешня. Ще декілька продуктів перебувають на етапі сертифікації, і наразі закарпатці працюють над реєстрацією «Вин Срібної землі»²⁶.

Також малі винороби краю мають на меті відновлювати типові, аборигенні сорти винограду для Закарпаття, йдеться щонайменше про 50 сортів. Такі сорти є в розсадниках Угорщини. Для того, щоб легально їх вирощувати та розмножувати, необхідно спочатку внести у реєстр сортів рослин України.

Висновки

Закарпаття було і, попри всі негаразди, залишається регіоном зі стійкими традиціями виноградарства та виноробства. Частина сімейних господарств успадкували виноробну справу від своїх прадідів. Сімейні винарні були поширеними і в часи Австро-Угорщини, і в часи Чехословаччини (до складу яких в різні періоди входив край). У «радянський період» не існувало навіть поняття «сімейні винарні». Ситуація змінилася із проголошенням незалежності України. Закарпатські винороби змінили підходи до виноробства, зробивши

20 Костюк О. Міні гайд виноробними Закарпаття. 19/06/2023. URL: <https://budynok42.media/post/mini-gajd-vynorobnyamy-zakarpattya/> (дата звернення: 10.03.2026)

21 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку виробництва терруарних вин та натуральних медових напоїв : Закон України No2360-VIII. URL: <https://transcarpatia.net/transcarpathia/politic/96682-zakon-scho-sproschuye-licenzuvannya-malih-vinogrov-vstupiv-u-dyu.html>. (дата звернення: 12.03.2026)

22 Статистичний щорічник України. 2023 рік. К. Держстат України. 2024. С. 140.

23 Там само. С. 146

24 Збір урожаю сільськогосподарських культур у Закарпатській області. *Статистичний бюлетень*. Ужгород. 2022. С. 7.

25 Семенюк А. Як закарпатські винороби працюють в умовах війни. URL: <https://zaholovok.com.ua/longread/yak-zakarpatski-vynoroby-pratsuyut-v-umovakh-viyny/> (дата звернення: 12.03.2026)

26 Петерварі Н. Виноградне Закарпаття: де можна насолодитися унікальними винами. 08.10.2023. URL: <https://www.unian.ua/tourism/wheretogo/vidpochinok-na-zakarpatti-de-mozhna-nasoloditisya-unikalnimi-vinami-12417846.html> (дата звернення: 11.03.2026)

ставку на якість замість масового виробництва дешевих вин, і повернулися до традицій крафтового господарювання. Окрім виробництва вина, закарпатські винороби активно розвивали винний туризм, організовуючи дегустаційні тури та фестивалі, що сприяло популяризації виноробної культури в регіоні у 1990–2022 рр. Найбільш популярними фестивалями Закарпаття були «Червоне вино», «Біле вино», «Сонячний напій», «Угочанська лоза», «Закарпатське Боже».

Наразі виноробна галузь держави загалом і Закарпаття зокрема перебуває у складній ситуації, як і решта галузей сільського господарства. З початком повномасштабного вторгнення РФ програма державної підтримки була повністю переформатована. Це пов'язано насамперед зі зміною пріоритетності видатків на сферу оборони нашої держави.

Однак, незважаючи на військові дії, на початок 2024 р. в Україні офіційно зареєстровано 160 виноробних підприємств, зокрема 40 крафтових виноробень²⁷ з річним обсягом виробництва 100 000 л (без урахування окупованих територій). Якими б складними не були 2023–2024 рр., відбулося чимало винних івентів. Київ і Львів традиційно продовжили проводити винні фестивалі чи, радше, благодійні ярмарки, напрацьовані в 2022 воєнному році. Ярмарки відбулися і в Ужгороді, Івано-Франківську, Вінниці, Умані, Одесі²⁸.

Кількість туристів, які щороку відвідують Закарпаття, зростає, як і зацікавленість до українських вин. «Не стали цьому перешкодою ні ковідні часи, ні воєнні. Навіть навпаки – чимало українців через те, що не можуть виїхати за кордон, приїжджають відпочивати на басейни з цілющими та термальними водами на Берегівщину і водночас відвідують виноробні. В останні роки саме в цьому регіоні, багатому на атракції та оздоровчі пропозиції, проводять свої відпустки українські військові, до яких з-за кордону приїжджають родини»²⁹.

Україна загалом та Закарпаття зокрема мають достатній потенціал для розвитку галузі й виробництва якісної продукції, однак існує ряд проблем соціально-економічного та техніко-технологічного характеру, які гальмують розвиток виноградарства. З-поміж загальних проблем розвитку галузі, які вимагають вирішення, Н. Аверчева виокремила такі: «створення великої кількості малих виноробних господарств, підвищення рівня конкуренції на ринку, що вимагає врегулювання їх діяльності на державному рівні щодо якості продукції, оподаткування, екології та інших аспектів; низький рівень продуктивності насаджень через садивний матеріал низьких селекційних категорій; низьку ефективність виробництва винограду через зрідженість виноградних насаджень»³⁰. На нашу думку, з цим можна погодитися лише частково. Ліцензовані сімейні виноробні складають в Україні лише 6%³¹ від загальної кількості виробників вина (з-поміж 61 ліцензованих виробників лише 4 сімейних виноробні), на 46 тис. га виноградників. Для порівняння, у Франції – 840 тис. га, 65 тис. виробників і 15 тис. сімейних виноробень. Тож, створення великої кількості малих виноробних господарств можна лише вітати. Інша справа, що цей процес насправді потребує державної підтримки та регулювання.

Загалом європейський досвід засвідчує – сімейні виноробні є ефективною формою ведення бізнесу в галузі виноградарства та виноробства. Незважаючи на те, що цей бізнес вимагає значних фінансових ресурсів, є трудомістким та нестабільним через вплив погодних

27 Турчиняк М.К., Полотай Б.Я., Даньчишин А.А. Українське виноробство в умовах війни. *Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі*. N 11, 2024. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/tourism/article/view/1668/1570> (дата звернення: 10.03.2026)

28 Заяць Р. Яким був 2023 рік для українського вина? URL: <https://story.theheartofwine.com/iakym-buv-2023-rik-dlia-ukrainskoho-vyna> (дата звернення: 10.03.2026)

29 Петерварі Н. Виноградне Закарпаття: де можна насолодитися унікальними винами. 08.10.2023. URL: <https://www.unian.ua/tourism/wheretogo/vidpochinok-na-zakarpatti-de-mozhna-nasoloditisya-unikalnimi-vinami-12417846.html> (дата звернення: 10.03.2026)

30 Аверчева Н. О. Регіональні аспекти розвитку виноградарства і виноробства в Україні. *Агросвіт*. № 23. 2021. С. 39.

31 Революція в бокалі: до чого призведе легалізація дрібних виробників вина. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/revolucia-v-bokali-do-cogo-prizvede-legalizacia-dribnih-virobnikiv-vina> (дата звернення: 11.03.2026)

умов, винарні сімейного типу набувають дедалі більшого поширення. Україна загалом і Закарпаття зокрема має значний ресурс розвитку в цьому напрямі.

References:

1. Avercheva, N. (2021) Rehionalni aspekty rozvytku vynohradarstva i vynorobstva v Ukraini. [Regional aspects of the development of viticulture and winemaking in Ukraine]. [in Ukrainian].
2. Avercheva, N., Boiko, V. & Boiko L. (2019). Simeini vynarni yak osnova yevropeiskoi intehtatsii v haluzi vynorobstva Ukrainy. [Family wineries as the basis of European integration in the winemaking industry of Ukraine]. [in Ukrainian].
3. Cherevko, T. (2021) Ponad 30 rokiv rodyna Shosh iz Zakarpattia vyroshchuie vynohrad ta vyhotovliaie vyna. [For over 30 years, the Shosh family from Zakarpattia has been growing grapes and making wines]. Uzhhorod. [in Ukrainian].
4. Chorna, N. (2022) Vynnyi turyzm v Ukraini: stan ta tendentsii rozvytku. Infrastruktura rynku. [Wine tourism in Ukraine: state and development trends. Market infrastructure]. Doi: <https://doi.org/10.32843/INFRA-STRUCT67-28>[in Ukrainian].
5. Hrytsenko, N. (1994) Napriamy rozvytku vynorobnoi haluzi Zakarpattia na osnovi suchasnoi syrovynnoi bazy. [Directions of development of the wine industry of Transcarpathia on the basis of a modern raw material base]. [in Ukrainian].
6. Komitet Verkhovnoi Rady Ukrainy. Aktualni pytannia vynohradarstva ta vynorobstva v Ukraini na shliakhu do yevrointehtatsii obhovoreno pid chas slukhan u Komiteti z pytan ahrarnoi ta zemelnoi polityky.Pres-slu-zhba Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine. Current issues of viticulture and winemaking in Ukraine on the path to European integration were discussed during hearings in the Committee on Agrarian and Land Policy. Press Service of the Verkhovna Rada of Ukraine]. (2023). [in Ukrainian].
7. Kostyuk, O. (2023). Mini haid vynorobniamy Zakarpattia. [Mini guide to wineries in Transcarpathia]. [in Ukrainian].
8. Nekrasova, L. & Nekrasova K. Analiz ta perspektyvy rozvytku pidpriemstv vynorobnoi haluzi v Ukraini. Prychornomorski ekonomichni studii. [Analysis and prospects for the development of wine-making enterprises in Ukraine. Black Sea Economic Studies]. (2016). [in Ukrainian].
9. Petervari, N. (2023) Vynohradne Zakarpattia: de mozha nasolodytysia unikalnymy vynamy. [Vinogradne Zakarpattia: where you can enjoy unique wines]. [in Ukrainian].
10. Popova, M. (2014) Suchasnyi stan vynohradarstva i vynorobstva Ukrainy ta rol yii okremykh rehioniv u rozvytku haluzi. [The current state of viticulture and winemaking in Ukraine and the role of its individual regions in the development of the industry] Biznes Inform. [in Ukrainian].
11. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rozvytku vyrobnytstva teruarnykh vyn ta naturalnykh medovykh napoiv : Zakon Ukrainy [On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the development of the production of terroir wines and natural honey beverages] [in Ukrainian].
12. Revoliutsiia v bokali: do choho pryzvede lehalizatsiia dribnykh vyrobnykiv vyna. [Revolution in a glass: what will the legalization of small wine producers lead to]. [in Ukrainian].
13. Semeniuk, A. Yak zakarpatski vynoroby pratsiuiut v umovakh viiny. [How Transcarpathian winemakers work in wartime]. [in Ukrainian].
14. Simeina vynorobnia Nota Bene. [Nota Bene Family Winery]. [in Ukrainian].
15. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2006 r. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2006] (2007). Kyiv. [in Ukrainian].
16. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2012 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2012]. (2013). Kyiv. [in Ukrainian].
17. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy. 2023 rik. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2023]. (2024). Kyiv. [in Ukrainian].
18. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy. 2024 rik. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2024]. (2025). Kyiv. [in Ukrainian].

19. Turchyniak, M., Polotai B. & Danchyshyn A. (2024). Ukrainske vynorobstvo v umovakh viiny. [Ukrainian winemaking in times of war]. Doi: <https://doi.org/10.32782/tourismhospcee-11-4> [in Ukrainian].
20. V Ukraini fermer zasnuvav vyrobnytstvo vyna u pecherakh KhIII stolittia.[In Ukraine, a farmer founded wine production in caves in the 13th century].(2020). [in Ukrainian].
21. Vynorobstvo Zakarpattia :z prachasiv do sohodennia. [Winemaking in Transcarpathia: from ancient times to the present day.] [in Ukrainian].
22. Wines of Ukraine na PROWEIN 2024: dosiahnennia, rozvytok, noviperspektyvy. [Wines of Ukraine na PROWEIN 2024: achievements, development, new perspectives.]. [in Ukrainian].
23. Yemtsev, V. & Yemtseva, I. (2015). Kliuchovi problemy rozvytku konkurentospromozhnosti vynohradarstva Ukrainy. [Key problems of developing the competitiveness of Ukrainian viticulture]. [in Ukrainian].
24. Zaiats R. Yakym buv 2023 rik dlia ukrainskoho vyna? [What was 2023 for Ukrainian wine?]. (2023). [in Ukrainian].
25. Zbir urozhaiu silskohospodarskykh kultur u Zakarpatskii oblasti. .Statystychnyi biuletyn. [Harvesting of agricultural crops in the Transcarpathian region. .statistical bulletin.]. (2022). Uzhhorod. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.03.2026

Схвалено до друку / Accepted: 01.04.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

УДК 349.42(73)(091)''1789/1865''(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kirieleva>**Victoria Kirieleva***PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Head of the Department of World History and International Relations, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>e-mail: kalinchuk79@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Kirieleva, V. (2026) Agrarian Legislation of the United States, 1789–1865: From the Land Ordinances to the Homestead Act. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 14–21. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kirieleva>

AGRARIAN LEGISLATION OF THE UNITED STATES, 1789–1865: FROM THE LAND ORDINANCES TO THE HOMESTEAD ACT

Abstract. The aim of the article is to conduct a comprehensive analysis of U.S. agricultural legislation from 1789 to 1865 as an instrument for shaping the American model of statehood and regulating land relations in the process of territorial expansion.

Conclusions. The article provides a comprehensive legal and historical analysis of the agrarian legislation of the United States from the adoption of the Constitution in 1789 to the end of the Civil War and the enactment of the Homestead Act of 1862. Drawing upon primary sources and recent scholarship in American legal and agricultural history, the study examines key legislative acts: the Land Ordinance of 1785, the Northwest Ordinance of 1787, the Pre-emption Acts (1830–1841), the Morrill Land-Grant Act of 1862, and the Homestead Act of 1862. The constitutional foundations of federal land policy, the evolution of public land disposal mechanisms, and the legal regimes governing plantation agriculture in the South versus family farming in the West are thoroughly investigated. The article demonstrates that agrarian legislation of this period reflected deep contradictions between free labor and slavery, between federal authority and states' rights, and between speculative capital and smallholder farming. It is concluded that the Homestead Act represented the culmination of Republican agrarian doctrine and fundamentally transformed the legal basis of land tenure in the United States.

Keywords: US agrarian legislation; land policy; public lands; homestead; pre-emption; plantation land tenure; Homestead Act 1862; Morrill Act; federal land law; Civil War.

Вікторія Кірієва*кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>e-mail: kalinchuk79@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Кірієва В. Аграрне законодавство США 1789–1865 рр.: від земельних ордонансів до закону про гомстеди. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 14–21. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kirieleva>

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО США 1789 – 1865 РР.: ВІД ЗЕМЕЛЬНИХ ОРДОНАНСІВ ДО ЗАКОНУ ПРО ГОМСТЕДИ

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз аграрного законодавства США 1789 – 1865 рр. як інструменту формування американської моделі державності та регулювання земельних відносин у процесі територіальної експансії.

Висновки. У статті здійснено комплексний аналіз із історії аграрного законодавства Сполучених Штатів Америки від ухвалення Конституції 1789 р. до завершення Громадянської війни та підписання Закону про гомстеди 1862 р. На підставі першоджерел і новітніх досліджень з аграрної історії США розглянуто ключові нормативно-правові акти: Земельний ордонанс 1785 р., Ордонанс про Північно-Західну територію 1787 р., серію преємптивних законів 1830 – 1841 рр., Закон Моррілла 1862 р. та Закон про гомстеди 1862 р.

Досліджено засади федеральної аграрної політики, еволюцію механізмів відчуження публічних земель, правовий режим плантаційного землеволодіння на Півдні та фермерського – на Заході. З'ясовано, що аграрне законодавство цього періоду відображало глибокі суперечності між вільнонайманою працею й рабством, між федеральним центром і штатами, між спекулятивним капіталом і дрібним фермерством. Зроблено висновок, що ухвалення Закону про гомстеди стало кульмінацією республіканської аграрної доктрини й кардинально змінило правові засади землекористування в США.

Ключові слова: аграрне законодавство США; аграрна політика; публічні землі; гомстед; преємпція; плантаційне землеволодіння; Закон про гомстеди 1862 р.; Закон Моррілла; федеральне земельне право; Громадянська війна.

Постановка проблеми

Аграрне законодавство є одним із базових елементів правової системи держави, оскільки визначає порядок володіння, користування та розпорядження землею як стратегічним природним ресурсом. Для Сполучених Штатів Америки у 1789–1865 рр. аграрне питання мало не лише економічне, а й фундаментальне політико-правове значення. Завдяки механізмам регулювання публічних земель формувалися засади американського федералізму, моделі територіальної експансії, соціальної мобільності та співвідношення між федеральною владою і штатами.

Актуальність дослідження зумовлена кількома взаємопов'язаними обставинами. По-перше, американський досвід правового регулювання публічних земель становить значний інтерес для сучасних держав, які здійснюють аграрні реформи та трансформацію системи землекористування. По-друге, у сучасній американській історіографії відбувається переосмислення аграрної політики США крізь призму критичної правової теорії, деколоніальних підходів і досліджень прав корінних народів. По-третє, сучасні дискусії щодо меж державного втручання у земельні відносини, запобігання надмірній концентрації земельної власності та забезпечення доступу до землі актуалізують історико-правовий аналіз американської моделі розвитку аграрного законодавства.

Наукова новизна статті полягає у комплексному аналізі еволюції аграрного законодавства США у 1789–1865 рр. крізь призму взаємозв'язку аграрної політики, федералізму та територіальної експансії. На відміну від більшості попередніх досліджень, які розглядають окремі нормативно-правові акти або економічні наслідки аграрної політики, у статті простежено цілісну трансформацію правового режиму публічних земель від земельних ордонансів кінця XVIII ст. до Закону про гомстеди 1862 р. Особливу увагу приділено суперечностям між демократизацією доступу до землі та практиками колоніального відчуження земель корінних народів, а також впливу аграрного законодавства на формування американської моделі державності. Вперше в межах одного дослідження системно поєднано аналіз федерального земельного права, інституту преємпції, правового режиму плантаційного землеволодіння та аграрних реформ періоду Громадянської війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасна американська історіографія демонструє значне розмаїття підходів до оцінки наслідків аграрної політики США. Якщо представники традиційної школи (П. Гейтс, М. Ройброг) розглядають федеральне аграрне законодавство як важливий чинник розвитку фермерського господарства, соціальної мобільності та становлення ринкової економіки, то сучасні дослідники дедалі частіше акцентують увагу на його колоніальному вимірі. Значна дискусія точиться навколо питання, чи можна розглядати систему гомстедів як механізм демократизації земельної власності, якщо її реалізація супроводжувалася систематичним витісненням корінних народів із традиційних територій проживання. Дослідники деколоніального (Л. Браян, Х. Захлер) напряду наголошують, що правове оформлення федеральної власності на публічні землі створило передумови для легітимації подальшого відчуження індіанських територій. Водночас прихильники інституційного підходу підкреслюють, що розвиток фермерського землеволодіння став одним із чинників економічного піднесення США у XIX ст. Таким чином, сучасна історіографія розглядає аграрне законодавство США як складне явище, що поєднувало модернізаційні та колоніальні тенденції.

Мета статті

Метою статті є комплексний аналіз аграрного законодавства США 1789–1865 рр. як інструменту формування американської моделі державності та регулювання земельних відносин у процесі територіальної експансії. Авторка обстоює думку, що аграрне законодавство

США цього періоду виконувало не лише економічну функцію регулювання обігу земель, а й виступало важливим механізмом політичної інтеграції територій, соціально-економічної інженерії та конструювання федерального суверенітету.

Виклад основного матеріалу

Прийняття Конституції США 1787 р. (набрала чинності 4 березня 1789 р.) встановило фундаментальний конституційно-правовий принцип, на якому будувалася вся наступна аграрна політика федеральної держави. Стаття IV, Розділ 3, §2 Конституції надала Конгресу широкі повноваження: «Конгрес вправі встановлювати всі необхідні правила і приписи стосовно території або іншої власності, що належить Сполученим Штатам» (Property Clause – Клаузула власності). Ця норма стала правовою основою для формування масштабного законодавчого корпусу документів у сфері публічних земель (публічні землі (public lands) – території, що перебували у федеральній власності та підлягали відчуженню, розподілу або іншому використанню відповідно до законодавства США)¹.

Ще до набуття чинності Конституцією США Континентальний конгрес заклав правові основи майбутньої федеральної аграрної політики. Земельний ордонанс 1785 р. запровадив прямокутну систему землемірства (Public Land Survey System – PLSS), яка передбачала поділ території на тауншипи та секції стандартизованого розміру. На відміну від європейських моделей землеволодіння, заснованих переважно на історичних межах і традиційних формах користування, американська система формувалася як раціоналізована правова конструкція, пристосована до масового продажу й обліку публічних земель.

Запровадження PLSS мало не лише технічне, а й важливе юридичне значення. Стандартизація земельних ділянок спрощувала процедури реєстрації права власності, сприяла розвитку земельного ринку та створювала передумови для централізованого федерального контролю над територіями Заходу². Таким чином, аграрне право США від початку розвивалося у тісному взаємозв'язку з адміністративною уніфікацією та розширенням федерального суверенітету.

Ордонанс про Північно-Західну територію 1787 р. встановив правовий режим перших організованих територій – майбутніх штатів Огайо, Індіана, Іллінойс, Мічиган і Вісконсін. Ордонанс містив положення, що мали безпосереднє значення для аграрного права: заборону подальшого продажу земель без дозволу Конгресу; обов'язкове виділення Секції 16 кожного тауншипу на потреби народної освіти (прецедент Закону Моррілла 1862 р.); гарантії права спадкування без обмежень за ознакою статі. Щодо корінного населення, Ордонанс декларував поважання прав індіанців, але одночасно закріплював механізми поступового відчуження їхніх земель, що в сучасній правовій науці оцінюється як конституційний фундамент колоніальної земельної системи³.

Конституційна структура американського федералізму породжувала постійну напругу в сфері земельної власності. Штати, особливо тринадцять перших, претендували на власну юрисдикцію щодо земель у своїх межах. Проте Конгрес наполягав на тому, що публічні землі, отримані за договорами з Великобританією (1783), Францією (Луїзіанська купівля 1803 р.), Іспанією (Флорида, 1819 р.) та Мексикою (1848 р.), є «власністю Сполучених Штатів» і перебувають під федеральним управлінням. Луїзіанська купівля 1803 р. – приблизно 827000 кв. миль нових земель – потребувала правового врегулювання і дала безпрецедентний поштовх розвитку федерального аграрного законодавства. Акт про організацію Генерального земельного управління 1812 р. інституційно оформив федеральну зе-

1 Gates, P. W. (1968). History of Public Land Law Development. Washington: Government Printing Office, p. 1–15.

2 An Ordinance for Ascertaining the Mode of Disposing of Lands in the Western Territory, May 20, 1785. Statutes at Large of USA, Vol. 1, p. 464–469.

3 Northwest Ordinance (An Ordinance for the Government of the Territory of the United States North-West of the River Ohio), July 13, 1787. Statutes at Large, Vol. 1, p. 51–53. Bryan, L. (2024). Unsettling the Settler State: Indigenous Land Rights and American Property Law. Stanford University Press, p. 3–12.

мельну бюрократію. Підпорядкований Міністерству фінансів, цей орган отримав повноваження щодо продажу та обліку публічних земель, проведення землемірних робіт і ведення земельного кадастру. Станом на 1830 рр. Управління стало одним із найбільших федеральних відомств⁴.

Перший федеральний аграрний закон – Акт про землю 1796 р. – встановив основні правові параметри продажу публічних земель: мінімальна ціна – 2 дол. за акр; мінімальний розмір ділянки – 640 акрів; продаж на публічних аукціонах у визначених земельних конторах. Однак висока мінімальна ціна й великий мінімальний розмір ділянки відповідали передусім інтересам великих земельних спекулянтів, а не малоземельних фермерів-поселенців. Це породило одне з головних правових протиріч доби – між офіційним режимом земельного ринку та реальними практиками освоєння Заходу, де поселенці часто займали землі до їх офіційного виставлення на аукціон (*squatting* – *самовільне зайняття та господарське освоєння публічних земель без попереднього оформлення права власності*)⁵.

Серія Актів про землю 1800–1821 рр. поступово знижувала мінімальний розмір ділянки: від 640 акрів (1796 р.) до 320 (1800 р.), 160 (1804 р.) і врешті 80 акрів (1820 р.). Акт 1820 р. також знизив мінімальну ціну до 1,25 дол. за акр і скасував систему кредитного продажу, запроваджену у 1800 р., яка призвела до масових дефолтів і накопичення земельного боргу. Юридично ці зміни означали поступовий зсув від великооптового характеру земельного ринку до дрібноземельного, хоча на практиці земельна спекуляція залишалася масштабним явищем аж до 1840-х рр. М. Ройброг відзначив, що земельні контори перетворилися на вузлові точки корупції й спекулятивних зловживань⁶.

«Земельні паніки» 1819 р. та 1837 р. значною мірою були спровоковані спекулятивними «бульбашками» на земельних ринках Заходу. Президент Е. Джексон відреагував на ситуацію виданням у 1836 р. Циркуляру про дзвінку монету, що вимагав оплати за публічні землі лише золотом і сріблом. Цей адміністративний акт, виданий без законодавчого затвердження, є показовим прикладом аграрної політики на практиці, що суперечила позиції Конгресу⁷.

Преємпція (*pre-emption*) – право першопоселенця на пріоритетну купівлю фактично зайнятої ним публічної землі за встановленою ціною – є одним із найцікавіших правових явищ американського аграрного права. По суті це легалізація скватерства, яке перетворилося на масову практику на Заході задовго до прийняття відповідного законодавства. Х. Захлер зафіксувала понад дев'яносто локальних преємптивних законів, прийнятих Конгресом протягом 1799–1830 рр. Кожен із них надавав право привілейованій купівлі конкретним категоріям поселенців у конкретних районах⁸.

Генеральний закон про преємпцію 1830 р. вперше надав право переважної купівлі всім поселенцям, котрі до 1829 р. обробляли і покращували публічні землі. Закон мав тимчасовий характер і обмежував право до 160 акрів. Він набрав чинності лише після бурхливих дебатов у Конгресі: сенатори від старих Атлантичних штатів побоювалися відтоку робочої сили й ослаблення власних землеволодінь⁹.

Постійний Закон про преємпцію 1841 р. остаточно закріпив право переважної купівлі. Відповідно до його положень, будь-який громадянин або особа, що заявила намір набуття громадянство, одружена людина або глава сім'ї, яка є резидентом США, отримувала право купити до 160 акрів публічних земель за ціною 1,25 дол. за акр за умови фактичного

4 Treaty for the Cession of Louisiana, April 30, 1803. Statutes at Large, Vol. 8, p. 200–206.

5 Land Act of 1796, May 18, 1796. Statutes at Large, Vol. 1, p. 464–469; Rohrbough, M. (1968). The Land Office Business. New York: Oxford University Press, p. 1–25.

6 Land Act of 1820, April 24, 1820. Statutes at Large, Vol. 3, p. 566–567. Rohrbough, M. (1968). Op. cit., p. 134–156.

7 Specie Circular (Executive Order), July 11, 1836. Richardson, J. D. (ed.) (1897). A Compilation of the Messages and Papers of the Presidents. Vol. 3, p. 260.

8 Zahler, H. S. (1941). Eastern Workingmen and National Land Policy, 1829–1862. New York: Columbia University Press (repr. 2021), p. 58.

9 Pre-emption Act of 1830, May 29, 1830. Statutes at Large, Vol. 4, p. 420–421.

проживання та покращення ділянки. Закон одночасно встановив Розподільний механізм: 10% від доходів від продажу публічних земель розподілялися між штатами¹⁰.

Однак правозастосовна практика Закону 1841 р. виявила суттєві проблеми. Поселенці часто вдавалися до «double filing» – подачі заявок на одну й ту саму ділянку кількома особами. Верховний суд у 1840 р. установив, що преємптивне право є особистим і не підлягає відступленню до виникнення права власності, – рішення, що обмежило масштаби торгівлі преємптивними претензіями. Земельні контори були завантажені судовими суперечками. П. Гейтс характеризував цей період, як «систематичний хаос», за якого формальне право і реальні практики поселення перебували у стані постійного конфлікту¹¹.

Закон про гомстеди, підписаний президентом А. Лінкольном 20 травня 1862 р., є найвизначнішим нормативно-правовим актом з аграрного законодавства США XIX ст. Закон надавав кожному громадянину або особі, що заявила намір набути громадянство, яка є главою сім'ї або досягла 21 року і ніколи не воювала проти США, право на безоплатне отримання 160 акрів публічних земель за умови: 1) реєстрації в земельній конторі та сплати невеликого реєстраційного збору; 2) фактичного проживання на ділянці не менше п'яти років; 3) зведення будівлі й покращення землі. Після закінчення п'ятирічного строку поселенець отримував право власності безкоштовно. Альтернативно, через шість місяців після реєстрації можна було викупити ділянку за ціною 1,25 дол. за акр¹².

Правові передумови прийняття Закону необхідно шукати у тривалій законодавчій боротьбі, що розпочалася у 1840-х рр. Перші законопроекти про гомстеди вносилися до Конгресу ще представниками Робітничої партії у 1846 р. Демократ Е. Джонсон із Теннессі неодноразово вносив відповідні законопроекти у 1840–1850-х рр. Президент Дж. Б'юкенен блокував гомстедне законодавство, зокрема через вето 1860 р., мотивуючи це конституційними міркуваннями та тиском плантаторів-рабовласників, які вбачали у масовому заселенні Заходу вільними фермерами загрозу для рабства. Ухвалення Закону 1862 р. стало можливим лише після виходу більшості представників Півдня із Конгресу на початку Громадянської війни¹³.

Аналіз правозастосовної практики Закону виявляє суттєву прірву між декларованими цілями і реальністю. За розрахунками П. Гейтса, лише 40% гомстедних заявок були успішно реалізовані та призвели до набуття права власності. Значна частина земель у найродючіших районах вже була зайнята або відчужена іншим способом; у другій половині XIX ст. залізничні компанії загалом отримали понад 170 млн акрів, що конкурували з гомстедними претензіями; сухий клімат Великих рівнин робив господарювання на 160 акрах економічно не вигідним у більшості районів. Попри ці обмеження, значення Закону 1862 р. виходить далеко за межі практичних результатів: він закріпив правовий принцип безоплатного надання публічних земель за умови ефективного використання, що кардинально змінило характер федеральної аграрної політики¹⁴.

Паралельно із розвитком фермерського землеволодіння на Заході на Півдні США формувалася й зміцнювалася правова система плантаційного господарства, невід'ємним елементом якої був інститут рабства. Як вказував Т. Морріс, у правовому відношенні рабство становило унікальну конструкцію: людина-раб була водночас суб'єктом певних правовідносин (перш за все кримінально-правових, несучи відповідальність за вчинені злочини) і правовим об'єктом – майном, що могло продаватися, закладатися, успадковуватися¹⁵.

10 Pre-emption Act of 1841, Sept. 4, 1841. Statutes at Large, Vol. 5, p. 453–458.

11 Gates, P. W. (1968). Op. cit., p. 219–247.

12 Homestead Act, May 20, 1862. Statutes at Large, Vol. 12, p. 392–393.

13 Richardson, H. C. (2020). How the South Won the Civil War: Oligarchy, Democracy, and the Continuing Fight for the Soul of America. Oxford University Press, p. 30–42.

14 Gates, P. W. (1936). The Homestead Law in an Incongruous Land System. American Historical Review, 41(4), p. 652–681.

15 Morris, T. D. (1996). Southern Slavery and the Law, 1619–1860. Chapel Hill: University of North Carolina Press, p. 3–20.

Конституція США 1787 р. стала правовою основою компромісу між вільними і рабовласницькими штатами щодо аграрної системи: «Три п'ятих клаузула» (ст. I, розд. 2, §3) зараховувала три п'ятих рабів до чисельності населення для цілей представництва у Конгресі й розподілу прямих податків (що давало Півдню надпропорційну політичну вагу у Конгресі); «Клаузула про втечу» (ст. IV, розд. 2, §3) зобов'язувала повертати рабів, які втекли до інших штатів. Закон про втечу рабів 1793 р. і значно посилений Закон 1850 р. перетворили цей конституційний принцип на жорсткий правозастосовний механізм федерального рівня, фактично роблячи співучасниками рабства і вільні штати Півночі¹⁶. Законодавство штатів Півдня деталізувало правовий статус рабів стосовно землі. «Чорні кодекси» забороняли рабам набувати право власності на землю; будь-яке «покращення», здійснене рабом на земельній ділянці, автоматично ставало власністю землевласника. Виняткові права плантаторів на результати рабської праці закріплювалися нормами і приватного, і публічного права. Е. Батіст довів, що рабська праця на плантаційних землях генерувала капітал, еквівалентний значній частині загальнонаціонального ВВП, а правові інститути рабства були ключовими елементами капіталістичної системи США¹⁷.

Правовий режим плантаційного землеволодіння базувався на принципах, що суттєво різнилися від тих, що діяли на Заході. На Півдні переважала велика земельна власність. Так, за даними перепису 1860 р., близько 2 000 сімей контролювали плантації понад 1 000 акрів кожна. Правова традиція абсолютної приватної власності на землю, запозичена з англійського загального права, доповнювалася специфічними інститутами колективного управління плантацією і спадкування латифундій¹⁸.

Компромісні закони Конгресу щодо рабства на нових землях мали безпосереднє аграрно-правове значення, оскільки визначали, на яких нових землях допускатиметься плантаційна система з рабством. Міссурійський компроміс 1820 р. провів лінію 36°30' пн.ш.: на північ від неї рабство на нових територіях заборонялося. Закон Канзас-Небраска 1854 р. де-факто скасував географічні обмеження Міссурійського компромісу і відкрив нові землі для потенційного поширення рабства¹⁹.

1862 р., без перебільшення, найбільш плідний в аграрно-законодавчій діяльності Конгресу за всю американську історію. Крім уже розглянутих Закону про гомстеди (20 травня) і Закону Моррілла (2 липня), тогоріч було прийнято Акт про Тихоокеанську залізницю (1 липня 1862 р.), що надав залізничним компаніям земельні гранти по 10 альтернативних секцій з кожного боку траси (згодом розширені до 20 секцій), а також грошові субсидії від 16 000 до 48 000 дол. за милю залежно від рельєфу місцевості. Разом із Законом про гомстеди і Законом Моррілла, Акт про Тихоокеанську залізницю сформував «аграрний пакет 1862 р.» – комплексну правову програму освоєння американського Заходу²⁰.

Прокламація про звільнення від 1 січня 1863 р. і XIII поправка до Конституції, ратифікована у грудні 1865 р., скасували рабство, але не вирішили аграрного питання для чотирьох мільйонів звільнених громадян. Наказ генерала В. Шермана № 15 від 16 січня 1865 р. передбачав розподіл конфіскованих прибережних земель Південної Кароліни і Джорджії серед звільнених – по 40 акрів на сім'ю. Цей наказ не мав законодавчого закріплення і був скасований президентом Джонсоном після загибелі Лінкольна, що мало довготривалі негативні наслідки для земельного забезпечення звільнених афроамериканців²¹.

Бюро у справах звільнених рабів, засноване законом Конгресу у березні 1865 р., отримало часткові повноваження щодо розподілу покинутих і конфіскованих земель Півдня

16 Fugitive Slave Act, Feb. 12, 1793. Statutes at Large, Vol. 1, p. 302–305; Fugitive Slave Act of 1850, Sept. 18, 1850. Statutes at Large, Vol. 9, p. 462–465. Finkelman, P. (2002). Slavery and the Founders: Race and Liberty in the Age of Jefferson. M. E. Sharpe, p. 1–33.

17 Baptist, E. E. (2014). The Half Has Never Been Told: Slavery and the Making of American Capitalism. New York: Basic Books, p. 112–130.

18 Hurst, J. W. (1956). Law and the Conditions of Freedom in the Nineteenth-Century United States. Madison: University of Wisconsin Press, p. 3–32.

19 Potter, D. M. (1976). The Impending Crisis: America Before the Civil War, 1848–1861. New York: Harper & Row, p. 160–176.

20 Pacific Railway Act, July 1, 1862. Statutes at Large, Vol. 12, p. 489–498.

21 Special Field Order No. 15, Jan. 16, 1865. Oubre, C. F. (1978). Forty Acres and a Mule: The Freedmen's Bureau and Black Land Ownership. Louisiana State University Press, p. 18–36.

серед звільнених. Правовий режим «покинутих земель» виявився вкрай суперечливим: більшість земель Півдня повернулася до попередніх власників або їхніх спадкоємців після президентського помилювання Джонсона. Звільнені чорношкірі американці були змушені орендувати землю в умовах системи здольщини – нова форма економічної залежності, що прийшла на зміну юридичному рабству. Е. Фонер відзначив, що нездатність забезпечити звільнених землею стала одним із головних провалів Реконструкції й визначила наступні сто років расової й аграрної нерівності²².

Особливості американської моделі аграрного законодавства більш повно розкриваються у порівнянні з європейськими практиками того часу. У більшості європейських держав кінця XVIII – першої половини XIX ст. аграрні реформи були спрямовані переважно на ліквідацію феодальних обмежень та перерозподіл земель між існуючими власниками. Натомість у США основним завданням стало правове регулювання величезного фонду публічних земель та їх залучення до господарського освоєння. Якщо у Великій Британії, Франції та німецьких державах домінували історично сформовані системи землеволодіння, то американська модель базувалася на централізованому кадастровому обліку, стандартизованому землемірстві та масовому наданні земель новим поселенцям. Це забезпечило значно ширший доступ до земельної власності, хоча водночас сприяло територіальній експансії та відчуженню земель у корінних народів.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що аграрне законодавство США 1789–1865 рр. було одним із ключових механізмів формування американської моделі державності та територіальної експансії. Еволюція аграрної політики від земельних ордонансів кінця XVIII ст. до Закону про гомстеди 1862 р. відображала поступову трансформацію концепції публічної землі – від джерела державного прибутку до інструменту соціально-економічної інтеграції. Федеральне аграрне законодавство створило правові умови для масового освоєння західних територій, розвитку фермерського господарства та формування загальнонаціонального земельного ринку. Водночас цей процес супроводжувався масштабним відчуженням земель корінних народів, розвитком спекулятивного капіталу та загостренням конфлікту між фермерською і плантаційною моделями землеволодіння. Аграрне законодавство США зазначеного періоду відображало суперечливе поєднання демократичних і колоніальних тенденцій. З одного боку, воно сприяло розширенню доступу до приватної власності та соціальній мобільності. З іншого – стало важливим елементом правового забезпечення територіальної експансії та нерівномірного розподілу земельних ресурсів. Таким чином, американський досвід XIX ст. демонструє, що аграрне право є не лише механізмом регулювання економічних відносин, а й важливим інструментом формування політичного порядку, соціальної структури та державної стратегії розвитку територій.

Досвід аграрного законодавства США 1789–1865 рр. зберігає актуальність і для сучасних аграрних реформ. Американська практика демонструє важливість поєднання правової визначеності земельних відносин, ефективної системи кадастрового обліку та механізмів забезпечення доступу громадян до земельних ресурсів. Водночас історія освоєння публічних земель засвідчує необхідність врахування соціальних наслідків аграрної політики та забезпечення балансу між економічною ефективністю, соціальною справедливістю та захистом прав місцевих спільнот. Окремі елементи американського досвіду, зокрема стандартизація земельного обліку, прозорі процедури набуття права власності та державна підтримка розвитку фермерства, можуть становити практичний інтерес для сучасних аграрних реформ.

22 Foner, E. (2014). *Reconstruction: America's Unfinished Revolution, 1863–1877*. Updated ed. New York: HarperCollins, p. 158–170.

References:

1. An Ordinance for Ascertaining the Mode of Disposing of Lands in the Western Territory (Land Ordinance), May 20, 1785. Statutes at Large of USA. Vol. 1. P. 464–469. [in English].
2. An Ordinance for the Government of the Territory of the United States North-West of the River Ohio (Northwest Ordinance), July 13, 1787. Statutes at Large of USA. Vol. 1. P. 51–53. [in English].
3. Land Act of 1796, May 18, 1796. Statutes at Large of USA. Vol. 1. P. 464–469. [in English].
4. Land Act of 1820, April 24, 1820. Statutes at Large of USA. Vol. 3. P. 566–567. [in English].
5. Pre-emption Act of 1830, May 29, 1830. Statutes at Large of USA. Vol. 4. P. 420–421. [in English].
6. Indian Removal Act, May 28, 1830. Statutes at Large of USA. Vol. 4. P. 411–412. [in English].
7. Pre-emption Act of 1841 (An Act to Appropriate the Proceeds of the Sales of the Public Lands), Sept. 4, 1841. Statutes at Large of USA. Vol. 5. P. 453–458. [in English].
8. Fugitive Slave Act of 1850, Sept. 18, 1850. Statutes at Large of USA. Vol. 9. P. 462–465. [in English].
9. California Land Act (An Act to Ascertain and Settle the Private Land Claims in the State of California), March 3, 1851. Statutes at Large of USA. Vol. 9. P. 631–634. [in English].
10. Kansas-Nebraska Act, May 30, 1854. Statutes at Large of USA. Vol. 10. P. 277–290. [in English].
11. Homestead Act (An Act to Secure Homesteads to Actual Settlers on the Public Domain), May 20, 1862. Statutes at Large of USA. Vol. 12. P. 392–393. [in English].
12. Morrill Land-Grant College Act, July 2, 1862. Statutes at Large of USA. Vol. 12. P. 503–505. [in English].
13. Pacific Railway Act, July 1, 1862. Statutes at Large of USA. Vol. 12. P. 489–498. [in English].
14. Treaty of Peace, Friendship, Limits, and Settlement between the United States and the Mexican Republic (Treaty of Guadalupe Hidalgo), Feb. 2, 1848. Statutes at Large of USA. Vol. 9. P. 922–943. [in English].
15. U.S. Constitution (1787, ratified 1788, in force 1789). // The Founders' Constitution / Kurland, P. B., Lerner, R. (eds.). Chicago: University of Chicago Press, 1987. Vol. 1. [in English].
16. Baptist, E. E. (2014). The Half Has Never Been Told: Slavery and the Making of American Capitalism. New York: Basic Books, p. 112–130.
17. Bryan, L. (2024). Unsettling the Settler State: Indigenous Land Rights and American Property Law. Stanford: Stanford University Press. 380 p. [in English].
18. Finkelman, P. (2002). Slavery and the Founders: Race and Liberty in the Age of Jefferson. 2nd ed. New York: M. E. Sharpe. 280 p. [in English].
19. Foner, E. (2014). Reconstruction: America's Unfinished Revolution, 1863–1877. Updated ed. New York: Harper-Collins. 688 p.
20. Gates, P. W. (1968). History of Public Land Law Development. Washington: Government Printing Office. 828 p. [in English].
21. Hurst, J. W. (1956). Law and the Conditions of Freedom in the Nineteenth-Century United States. Madison: University of Wisconsin Press. 164 p. [in English].
22. Miller, M. C. (2022). Land and Loyalty: Creating Community in the American Midwest. Ithaca: Cornell University Press. 296 p.
23. Morris, T. D. (1996). Southern Slavery and the Law, 1619–1860. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 560 p.
24. Potter, D. M. (1976). The Impending Crisis: America Before the Civil War, 1848–1861. New York: Harper & Row. 638 p. [in English].
25. Richardson, H. C. (2020). How the South Won the Civil War: Oligarchy, Democracy, and the Continuing Fight for the Soul of America. New York: Oxford University Press. 272 p. [in English].
26. Robertson, L. G. (2005). Conquest by Law: How the Discovery of America Dispossessed Indigenous Peoples of Their Lands. New York: Oxford University Press. 232 p. [in English].
27. Rohrbough, M. (1968). The Land Office Business: The Settlement and Administration of American Public Lands, 1789–1837. New York: Oxford University Press. 331 p. [in English].
28. Zahler, H. S. (1941, repr. 2021). Eastern Workingmen and National Land Policy, 1829–1862. New York: Columbia University Press. 224 p. [in English].

Надійшла до редакції / Received: 05.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 06.03.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

УДК 94:338.439:329.15(477.74)«1920/1921»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Petrenko>**Ivan Petrenko***PhD in History, Deputy Head of the Department for Research on Genocide, Crimes against Humanity and War Crimes at the National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine.*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Petrenko, I. (2026) On the brink of famine: Odesa Province in the food policy of the communist regime in the early 1920s. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 22–37. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Petrenko>

ON THE BRINK OF FAMINE: ODESA PROVINCE IN THE FOOD POLICY OF THE COMMUNIST REGIME IN THE EARLY 1920S

Abstract. The study aims to provide a systemic analysis of the implementation of the food dictatorship policy by the Communist (Bolshevik) regime in the Odesa Province in the early 1920s (on the eve of the mass famine): identifying regional specifics of its implementation, the reaction of the local population, and its role in the formation of a food crisis as a key pre-condition for the famine catastrophe in the region.

Scientific novelty. The scientific novelty of the article lies in the systemic analysis of the Bolshevik food policy in the Odesa Province on the eve of the mass famine as a holistic regional phenomenon. The study examines local specifics and concrete mechanisms of its implementation. The scale of grain seizures is clarified, and their destructive effect on the grain-fodder balance and the level of food supply for the region's inhabitants is analyzed. A direct link is established between the aforementioned policy and the outbreak of mass famine in the region in 1921. A significant array of new and little-known archival documents and contemporary periodical materials has been introduced into scientific circulation.

Conclusions. The Odesa Governorate, as an integral part of the grain-producing South of Ukraine, held a strategic position in the implementation of Bolshevik food policy in the early 1920s. This policy was distinctly requisitionary and repressive in nature, carried out without regard for the actual economic potential of the region's agricultural sector.

The extraction of excessive *prodrazverstka* (surplus appropriation quotas), coupled with the disregard for the exhaustion of peasant resources, the reduction of sown areas, and the consequences of the Spring-Summer 1920 drought, led to a chronic deficit of grain supplies. Despite active peasant resistance and the factual inability to meet procurement norms in the first half of 1920, the Soviet leadership did not adjust its course. On the contrary, during the 1920/21 procurement campaign, the intensity of grain seizure increased: significant volumes of grain were diverted outside the governorate – to the industrial centers of the RSFSR and for export. This resulted in the critical depletion and degradation of peasant households in the Odesa region and had a catastrophic impact on the urban population, who were left in a state of starvation.

Ultimately, the shortage and, in some cases, total absence of grain reserves as of the summer of 1921, combined with continued forced grain seizures (already under the guise of *prodtax*) amidst a repeated crop failure, became the direct factor behind the outbreak of mass famine in the region.

Keywords: Odesa Province, Communist regime, Bolsheviks, grain, food dictatorship, *prodrazvyorstka*, mass artificial famine of 1921–1923.

Іван Петренко*кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу досліджень геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна.*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Петренко І. На порозі голоду: Одеська губернія у продовольчій політиці комуністичного режиму на початку 1920-х років. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 22–37. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Petrenko>

НА ПОРОЗІ ГОЛОДУ: ОДЕСЬКА ГУБЕРНІЯ У ПРОДОВОЛЬЧІЙ ПОЛІТИЦІ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

Анотація. Метою дослідження є системний аналіз реалізації комуністичним (більшовицьким) режимом політики продовольчої диктатури в Одеській губернії на початку 1920-х років (напередодні масового голоду): визначення її регіональних особливостей, реакції місцевого населення та ролі у формуванні продовольчої кризи як ключової передумови виникнення голодної катастрофи в краї.

Наукова новизна статті полягає у здійсненні системного аналізу більшовицької продовольчої політики в Одеській губернії напередодні масового голоду як цілісного регіонального феномену. Досліджено місцеву специфіку та конкретні механізми її впровадження. Уточнено масштаби вилучення збіжжя, а також проаналізовано їхній деструктивний ефект на хлібофуражний баланс і рівень продовольчого забезпечення мешканців краю. Доведено прямий зв'язок між зазначеною політикою та розгортанням масового голоду в регіоні у 1921 р. До наукового обігу введено масив нових і маловідомих архівних документів та матеріалів.

Висновки. Одеська губернія як складова хлібовиробничого Півдня України посідала стратегічне місце в реалізації більшовицької продовольчої політики початку 1920-х років. Ця політика мала виразно реквізично-репресивний характер і здійснювалася без урахування реального економічного потенціалу аграрного сектору регіону.

Стягнення надмірної продрозкладки на тлі ігнорування вичерпаності селянських ресурсів, скорочення посівних площ та наслідків посухи весни–літа 1920 р. зумовило формування хронічного дефіциту зернового продовольства. Попри активний спротив селянства та фактичну неспроможність виконання заготівельних норм у першій половині 1920 р., радянське керівництво не вдалося до коригування курсу. Навпаки, під час продкампанії 1920/21 р. інтенсивність вилучення збіжжя зростає: значні обсяги хліба спрямовувалися за межі губернії – до промислових центрів РСФРР та на експорт. Це призвело до критичного виснаження і деградації селянських господарств Одещини та катастрофічно позначилося на забезпеченні міського населення, яке опинилося в умовах голодного існування.

Власне брак, а подекуди й цілковита відсутність страхових зернових резервів станом на літо 1921 р. у поєднанні з продовженням примусового вилучення збіжжя (вже у формі продподатку) на тлі повторного неврожаю стали безпосереднім чинником розгортання масового голоду в регіоні.

Ключові слова. Одеська губернія, комуністичний режим, більшовики, хліб, продовольча диктатура, продрозкладка, масовий штучний голод 1921–1923 рр.

Постановка проблеми

Початок 1920-х років став часом глибокої соціально-економічної кризи в Україні, спровокованої руйнівними наслідками революцій, воєн та ліворадикальним курсом більшовицького режиму. Ключовим інструментом утвердження нової влади стала репресивна продовольча політика, що втілювалася через систему продрозкладки. Її примусове впровадження на тлі господарської руйни та несприятливих погодних умов стрімко перетворило всі регіони України на зони гуманітарного лиха.

На Півдні України ці процеси набули найбільш руйнівного характеру. Комуністичний режим розглядав регіон, зокрема Одеську губернію, як «невичерпну комору» з хлібом, покликану стати головним ресурсом для виживання промислових центрів нової радянської імперії. Через цю ідеологічну установку сюди було спрямовано основний удар державних експропріацій.

Досвід Одещини є показовим для історичної реконструкції механіки злочину: він наочню демонструє, як форсоване й надмірне вилучення збіжжя (а також його неправильний розподіл) в економічно виснаженому краї спричинило масштабну продовольчу кризу та заклало підвалини для масового голоду.

Аналіз останніх публікацій та досліджень

Аналіз новітнього наукового доробку свідчить, що проблема більшовицької продовольчої диктатури початку 1920-х рр. як ключового чинника масового голоду на Півдні України посідає вагоме місце в українській історичній науці. Цю тематику в комплексних працях досліджували Б. Драмарецький, В. Кириленко, С. Кульчицький, О. Мовчан, І. Петренко, В. Ревежук, В. Сокирська, Г. Турченко, Б. Хорошун та інші автори¹, які переважно

1 Детальніше про реалізацію більшовицької продовольчої політики в радянській Україні напередодні масового голоду 1921–1923 рр. див.: Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1997. 123 с.; Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років в Південній Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М-во освіти і науки України, Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомилинського. Миколаїв, 2015. 230 с.; Котляр Ю., Міронова І. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн.2. 204 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.; Кучер В., Щербетюк Н., Глоба О. Продовольча диктатура більшовицького режиму – засіб організації голоду в Україні (1921–1923 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 65. С. 72–80; Малик. Я. Тоталітарний напрям продовольчої політики більшовиків у 1919–1920 рр. в Україні. Ефективність державного управління: зб. наук. пр. 2013. Вип. 37. С. 87–94; Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. С. 15–84.; Петренко І. Продовольча диктатура російського комуністичного режиму в окупованій Україні (1920 р. – початок 1921 р.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2022. №2 (58). С. 5–52; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2023. № 2. С. 71–92. Ревежук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). [Електронний ресурс]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-vukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34> (дата звернення 12.12.2025); Сокирська

зосереджувалися на з'ясуванні механізмів репресивного вилучення продовольчої розкладки в загальнодержавному масштабі та вивезенні збіжжя до Росії. Зазначені напрацювання істориків сприяють ґрунтовному осмисленню соціально-економічного та політичного контексту тогочасної трагедії.

Водночас у наявній літературі специфіку Одещини висвітлено здебільшого фрагментарно. Зокрема, поза увагою науковців залишився підрахунок кількісних показників заготівель у губернії, їхнього впливу на хлібофуражний баланс та рівень забезпечення місцевого населення – тобто тих факторів, що безпосередньо зумовили катастрофічні наслідки гуманітарної кризи. Крім того, бракує детального вивчення динаміки посівних площ та врожайності в краї. Певним винятком є стаття Д. Байкеніча², де частково висвітлено стан ланів Одеської губернії в 1920–1921 рр.

Отже, попри значний масив узагальнювальних праць, сучасна історіографія відчуває дефіцит наукових розвідок, спрямованих на скрупульозне вивчення насамперед регіональних аспектів продовольчої політики комуністичного режиму. Регіональна деталізація механізмів вилучення збіжжя та їхнього зв'язку з початком масового голодування дає змогу відтворити цілісну картину злочину, розкриваючи його системний та навмисний характер.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує монографія О. Шишка³, яка на сьогодні є чи не єдиним комплексним дослідженням політичних та соціально-економічних трансформацій Одеської губернії в добу війн і революцій. Автор зробив акцент на застосуванні більшовиками політичного терору не лише як методу боротьби з опонентами, а й як засадничого інструменту упокорення місцевого населення. Зокрема, у праці проаналізовано деструктивний вплив репресивної політики на життєдіяльність тогочасного села Одещини, а також стан продовольчого забезпечення містян.

Важливим доповненням до цілісного розуміння розвитку продовольчої ситуації в Одеській губернії в той час є розвідка А. Лекара⁴. На прикладі Балтського повіту автор продемонстрував вплив більшовицьких репресивних практик на формування голоду в означеній провінції. Також потрібно зазначити про працю М. Михайлуца⁵, де побіжно розглянуто передумови виникнення голоду на Одещині.

Мета статті

Метою дослідження є системний аналіз реалізації комуністичним (більшовицьким) режимом політики продовольчої диктатури в Одеській губернії на початку 1920-х років (напередодні масового голоду): визначення її регіональних особливостей, реакції місцевого населення та ролі у формуванні продовольчої кризи як ключової передумови виникнення голодної катастрофи в краї.

Виклад основного матеріалу

На початку 1920 р. радянська Росія внаслідок бойових дій проти української армії, повстанських загонів та російських білогвардійських збройних формувань захопила більшу

В.В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. *Український селянин*. 2018. Вип. 20. С. 35–39; Турченко Г.Ф. Терор голодом на Півдні України (1921–1923 рр.). *Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): мат-ли наук. читань, присв. 60-р. ювілею проф. Г.К. Швидько*. Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2004. С. 149–155; Турченко Г.Ф. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. С. 206–210; Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 35 с.

2 Байкеніч Д. Вплив аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні як один із чинників виникнення масового голоду 1921–1923 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2023. № 2. С. 44–61.

3 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії (січень 1918 р. – березень 1922 р.) : монографія. Одеса: «Освіта України», 2019. 340 с.

4 Лекар А.М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2014. № 25. С. 153–176.

5 Михайлуца М. Перше випробування голодом: Одеса у 1921–1923 рр. (до 100-річчя трагедії). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : збірка наукових праць*. / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. Вип. 8. С. 216–223.

частину території України. Зокрема, на початку лютого 1920 р. Червона армія (РСЧА) вчергове оволоділа Одесою, що ознаменувало, як засвідчив подальший перебіг подій, остаточне утвердження більшовицької влади в Одеській губернії⁶.

Попри військові успіхи на початку 1920 р., комуністичний режим балансував на межі соціально-економічного колапсу. Будь-якої миті міг статися суспільний вибух, позаяк населення підконтрольних йому територій перебувало на межі виживання, зважаючи на наслідки «комуністичного штурму» та червоного терору. Міста та цілі регіони відчували справжній голод.

Для свого владно-політичного виживання більшовики передусім мали попідкупатися про забезпечення продовольством армії, партійно-радянського апарату та робітничих колективів, головно ключових промислових центрів – Москви, Петрограда, Донбасу тощо. На VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р. В. Ленін чітко наголосив однопартійцям, що «розкладка хліба має лягти в основу нашої діяльності. Продовольче питання лежить в основі усіх питань»⁷.

Оскільки центральні російські провінції були виснажені більшовицькою продрозкладкою, коли Москва не мала доступу до хлібовиробничих окраїн колишньої Російської імперії, прискіплива увага ленінського уряду з початком 1920 р. сфокусувалася на масштабному продовольчому визиску України та Північного Кавказу, значну частину населення якого становили етнічні українці.

Вилучення українського хліба відновилося відразу, тільки-но Червона армія повернулася в Україну наприкінці 1919 р., і розвивалося по мірі її просування вглиб республіки. Ці реквізиції здійснювалися армійськими продовольчими органами безсистемно, за відсутності чіткого планування та спрямовувалися на задоволення поточних потреб фронту. Системна робота розпочалася з відновленням у лютому 1920 р. Народного комісаріату продовольства УСРР.

На VII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1919 р. очільник українського радянського уряду Х. Раковський відверто заявив присутнім про становище республіки: «Її економічне життя зруйноване, її села спалені, хліб залишився на полях незібраним, міста зруйновані, злиденність і голод панують на Україні»⁸. Проте це не завадило йому вже наприкінці лютого 1920 р., керуючись загальнофедеративними інтересами, затвердити для України абсолютно непомірний план хлібовилучення з врожаю 1919 р. у понад 160 млн пудів⁹.

Більшовики були переконані в існуванні значних лишків хліба у коморах українських селян. Йшлося про 600 млн пудів¹⁰. Й. Сталін на IV конференції КП(б)У в березні 1920 р. говорив про можливість їх повного вилучення й обурювався встановленими для України обсягами розкладки¹¹. Водночас серед делегатів конференції траплялися люди, які тверезо оцінювали ситуацію та наголошували на необ'єктивності продовольчих планів, визначених довільно, без належного врахування економічної реальності села¹².

Пріоритетним напрямом діяльності радянських продовольчих органів стали південні українські губернії, які традиційно забезпечували значні врожаї зернових культур та

6 Детальніше про виникнення Одеської губернії та її адміністративно-територіальний поділ у 1920–1921 рр. див.: Бачинский А.Д., Ващенко В.П., Кульчицкий С.В. Изменения административно-территориального деления Одессины (конец XVIII в. – 1975 г.). *Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах*. Одесса: «Печатный дом», 2012. Вып. 13. С. 40–59.

7 Восьмая конференция РКП (б). Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Н. Попова. Москва: Партиздат, 1934. С. 21.

8 7-й Всероссийский съезд советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство, 1920. С. 13–14.

9 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 14–14 зв.

10 Це було значним перебільшенням. Відповідно до даних британської господарської комісії, яка проводила обстеження зернових ресурсів УНР, валовий збір головних хлібів із врожаю 1919 р. оцінювався орієнтовно в 550 млн пудів, що було посереднім результатом для України. Також у 200 млн пудів визначалися старі запаси збіжжя із врожаїв попередніх років (Воля. Тиждень. 1920. Т. 1. Ч. 10. С. 505).

11 *Сталин И.В.* Сочинения. Москва: ОГИЗ; Госиздат полит. лит.-ры, 1947. Т. 4. С. 298.

12 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р.: стенограма / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. Київ: Альтернативи, 2003. С. 407.

налічували найбільший відсоток заможних селянських господарств. До таких регіонів належала й Одещина. Вона мала дати майже 17 млн пудів збіжжя (більше навантаження покладалося на Херсонську губернію – 47 млн пудів, Катеринославську – 38 млн та Полтавську – 24 млн)¹³. Також зазначимо, що крім хлібних поставок, селян Одещини зобов'язали в 1920 р. віддати радянській владі 19,3 тис. голів великої рогатої худоби, 38,2 тис. голів овець та 56,5 тис. свиней¹⁴.

Попри те, що врожай зернових 1919 р. був відносно непоганий, до весни 1920 р., початку продрозкладкової кампанії, українське селянство (насамперед незаможне та середнього достатку) вже використало значну частину збіжжя для власних споживчо-господарських потреб або зарезервувало для весняної посівної. Крім того, надлишки хліба активно реалізовували за ринковими цінами на місцевих базарах та у містах, користуючись відступом радянської влади, а з нею й продовольчої диктатури. У такий спосіб селяни підтримали містян, доведених до відчаю комуністичними «експериментами». Водночас чимало врожаю було втрачено внаслідок інтенсивних бойових дій, а також білогвардійських і більшовицьких реквізицій літа – осені 1919 р.

Наявність дефіциту хліба в господарствах Одеської губернії навесні 1920 р. добре підтверджують слова зі звіту до ЦК КП(б)У П. Бляхіна – росіянина, якого Кремль направив до Одеси на чолі групи російських партійців для налагодження місцевого партапарату та продроботи. Він зазначав, що «...за наявності порівняно невеликих збройних сил розкладку можна виконати повністю на худобу й інші продукти, та взяти відсотків 30–40 хлібної розкладки. Хлібну розкладку не можна провести повністю... Врожай минулого року частково з'їдений, а частково проданий спекулянтам на базарах... Ми в цьому переконалися на фактах під час виконання розкладки, проводячи поголовні обшуки деяких сіл від двору до двору»¹⁵.

Позаяк надлишки були незначними, необхідну кількість хліба комуністи вилучали із споживчої норми селян або їхніх посівних фондів. У травні 1920 р. Укрнаркомпрод попередив регіональні органи влади, що продрозкладка є обов'язковою для виконання кожною волостю, без права її зменшення¹⁶.

У сільську місцевість спрямували десятки озброєних продзагонів Наркомпроду та робітничі дружини Воєнпродбюро, які значною мірою складалися з російських пролетарів. Що характерно, впродовж 1920 р. в Одеській губернії діяло найбільше робітничих продзагонів – 97, загальною чисельністю понад 2,3 тис. осіб. Водночас у Миколаївській губернії орудувало лише 10, у Харківській – 33, у Полтавській – 15, у Катеринославській – 10 тощо¹⁷.

До виконання розкладки залучали червоноармійські частини, а також нові органи більшовицької диктатури в українському селі – комітети незаможних селян (почали створюватися з травня 1920 р.). Незаможникам Одещини як заохочення до грабунку односельчан залишали десяту частину від реквізованого хліба. До початку вересня 1920 р. в губернії діяло вже 422 комітети¹⁸. Що цікаво, це був один з найнижчих показників по УСРР.

Квінтесенцію більшовицьких підходів до продовольчої роботи та методів боротьби з непокірними хліборобами Одещини добре відображено у звіті П. Бляхіна Центральному Комітету КП(б)У: «Достатньо один раз доволі міцно провчити й прочистити найчорніші волості, як весь повіт буде шовковим, і ми отримаємо повну можливість безперешкодної

13 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 14 зв.

14 Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіційне). Харків: Шоста радянська друкарня, 1921. № 5. Ст. 69.

15 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 26.

16 Ревежук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). [Електронний ресурс]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-vukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34> (дата звернення 12.12.2025).

17 Верстюк В.Ф. Організація й діяльність робітничих загонів Військово-продовольчого бюро на Україні у 1920 р. Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Вип. 10. Київ: Наукова думка, 1984. С. 55.

18 Комітети незаможних селян України. Збірник документів і матеріалів. Київ: «Наукова думка», 1968. С. 53.

роботи у подальшому... Розколовши село за допомогою комітетів незаможних селян, ми спокійно візьмемо за шкурки «куркуля» разом з його «куцаком» й зміцнімося остаточно. В Ананьївському повіті таких куркульсько-петлюрівських гнізд є 3–4, як наприклад Святотроїцька волость, Новопавлівська та деякі інші. Їх необхідно перевернути догори дригом, відібрати всю зброю, до останнього куцака, і повіт моментально затихне. Я особисто вживу всіх заходів, щоб 14-та армія цю операцію провела...»¹⁹.

Утім, зчаста натиск мав абсолютно протилежний ефект та провокував загострення ситуації на селі. Брутальні дії комуністів супроти господарів і засилля росіян²⁰ у губернських та повітових владних структурах спричинилися до чергового сплеску навесні 1920 р. повстанського руху (комуністична пропаганда іменувала політичним або куркульським бандитизмом), що активно підтримувався широкими прошарками селянства. З цього приводу один із більшовицьких керівників Т. Сапронов на IV конференції КП(б)У зазначав: «Я міг би зацитувати ще більше цих зведень, що повідомляють, як багато в селі спроб до повстань, спроб до розгромів, спроб до бандитизму, замахів на окремих товаришів, які працюють там. Це спостерігається не лише з боку куркуля, а й з боку середняцького елемента. На це очі закривати не потрібно, в цьому беруть участь навіть і бідняки»²¹. Історичні розвідки свідчать, що, наприклад, у Вознесенському повіті Одещини в травні – червні 1920 р. було знищено майже всіх сільських комуністів²².

Одеська губернія стала осередком діяльності найбільш організованих і чисельних повстанських формувань Півдня України, що особливо стосувалося Балтського та Первомайського повітів. Як зазначив Ю. Котляр: «Значні ліси і балки, сусідство з румунським кордоном і Поділлям, і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків»²³.

Посеред квітня 1920 р. в районі міст Ананьїв, Бірзула (сучасна назва Подільськ), Балта вибухнуло масове селянське повстання, яке підтримали війська УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка, що завершували Перший зимовий похід. Під час бою з повстанцями під Ананьївом більшовицькі каральні загони вщент спалили п'ять великих сіл, чинячи помсту за спротив. Зрештою, українським силам вдалося розбити червоні формування та отримати тактичну перемогу²⁴.

У середині травня 1920 р. надзвичайний уповноважений Ради селянської та робітничої оборони з постачання 14-ї армії Південно-Західного фронту РСЧА А. Тамарін інформував керівництво про ситуацію в Одеській губернії: «...навколо кишать банди (щойно отримано повідомлення, що ними захоплено вже Вознесенськ за 160 верст від Одеси). Банди прориваються в один за іншим повіти, підривають мости, чим рішуче руйнується регулярність зносин Одеси з Центрами, переривають підвіз продовольства міським центрам; щойно ліквідовано велике повстання галичан, які входили до складу 14-ї Армії та які розтягнули по селах декілька тисяч гвинтівок для посилення майбутніх бандитських формувань; німецькі колонії біля Одеси весь час бунтують, озброєні з ніг до голови... Систематичні підриви мостів і пошкодження залізничного полотна та хронічна бездіяльність дроту з Києвом і Харковом створює кошмарну атмосферу...»²⁵. Вже влітку чекісти звітувалися партійним органам, що в Одеському повіті проявлялося вороже ставлення до радянської влади²⁶.

19 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 27.

20 У червні 1920 р. П. Бляхін повідомив Харків, що повітове містечко Ананьїв (а з ним і весь повіт) фактично потрапило «у полон до «варягів» із Великоросії», які активно взялися за встановлення комуністичної влади та проведення реквізицій (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 25).

21 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України... С. 300.

22 Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомч. зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 13. С. 190.

23 Там само.

24 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. С. 346–357.

25 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 2 зв.

26 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы в 4 томах. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 1. С. 299.

На розгортання селянського спротиву, одночасно з продграбунком, також впливала примусова мобілізація до лав РСЧА. У травні – червні 1920 р. 14-та армія запланувала забрати майже все чоловіче населення Одеської губернії у віці від 18 до 37 років. Однак, зважаючи на антимобілізаційні виступи та розладнаність роботи повітових комісаріатів (дезорганізованих діями повстанських загонів Ю. Тютюнника), призов відбувався із серйозними ускладненнями²⁷.

До початку літа 1920 р. виконання розкладки в губернії фактично зазнало провалу. Загалом вдалося рекувізувати 980 тис. пудів зерна та борошна. Подібне спостерігалося в більшості регіонів України: у Харківській губернії вилучили – 1,1 млн пудів, у Полтавській – 874 тис., а в Катеринославській – лише 397 тис. Сприятливішим для більшовиків було становище в Донецькій (1,7 млн пудів) і Херсонській (4,1 млн) губерніях²⁸.

Показовою є ситуація, що скалася натовді в Ананьївському повіті – одному з найбільш хлібних регіонів Одещини. До червня 1920 р. там вилучили близько 20 тис. пудів зерна, хоча планували – 3,5 млн. Як підкреслював П. Бляхін: «Цей повіт, на мій погляд, є типовим не лише для Одеської губернії, але і для всієї України...»²⁹. В Одеському повіті заготівлі були відчутно більшими та сягнули 375 тис. пудів, однак і цей обсяг залишався далеким від запланованого (тільки 18% із двохмільйонної розкладки)³⁰.

Головними чинниками невдачі більшовицької заготівельної роботи були:

1) запізнілий початок продкампанії, неналагодженість радянського продовольчого апарату, а відтак хаотичність роботи (лише в квітні 1920 р. в Одеській губернії створили продовольчий комітет, що мав організовувати та координувати продроботу на місцях);

2) реальна відсутність лишків хліба у переважній більшості селян (зокрема, в одному з тогочасних звітів з Одеси прямо наголошувалося: «Незначність надходження пояснюється відсутністю запасів, зменшенням посівної площі, недостатністю агітроботи»³¹);

3) проведення весняної посівної кампанії;

4) новий сплеск селянського спротиву та організованого повстанського руху, що суттєво дезорганізував продроботу;

5) розгортання радянсько-польської війни і наступу білих військ генерала П. Врангеля на Півдні України, що відтягнули значну частину сил, зокрема військових, з продзаготівельної роботи;

6) небажання селян, які ще мали надлишки збіжжя, поспішати виконувати розкладку через потенційну можливість поразки більшовиків у війні з Польщею та УНР;

7) технічні проблеми: нестача палива, залізничного рухомого складу та гужового транспорту, зсипних пунктів тощо;

8) відсутність грошей і фабричних товарів для компенсації селянам за реквізований хліб.

Такий стан речей не міг задовольнити компартійну верхівку. ЦК КП(б)У в червні 1920 р. надіслав директиву Одеському губкому з вимогою покласти тягар продовольчої роботи на Одещину, оскільки наступ військ П. Врангеля завдав шкоди заготівлям у багатих на хліб Дніпровському повіті Херсонської та Мелітопольському повіті Олександрівської губерній. Крім того, тогочас зріс запит на постачання Донбасу, Харкова і фронтових частин Червоної армії, які проводили контрнаступ на Правобережжі. Відтак, в Одеській губернії запровадили стан облоги, а для підсилення одеської організації із центру направили додаткові партійні кадри³².

З метою інтенсифікації та збільшення заготівель у губернії в першій половині червня організували «ударний продтиждень», що фактично тривав до початку липня. Продоргани, застосовуючи воєнні методи роботи, вдавалися до відвертих крайнощів, забираючи у

27 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 396. Арк. 78.

28 Заготівля хлібних продуктів на Україні. *Вісті ВУЦВК*. 1920. 20 червня. № 150.

29 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 25.

30 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 36 зв., 38.

31 Там само. Арк. 38.

32 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 7–7 зв.

людей продовольство без розбору та понад усяку міру. Так, коли в Петровській волості Тираспольського повіту радянські продовольці реквізували ледь не всю худобу, відбувся стихійний виступ населення. Він швидко переріс у масштабне повстання. Було вбито щонайменше 10 червоноармійців та два десятки продпрацівників. Повстання охопило більшість волостей Тираспольського й Ананьївського повітів та загрожувало Одесі. До нього доєдналися збройні групи, які вели організовану боротьбу за відновлення влади УНР. Це викликало сум'яття в стані одеських більшовиків. Зрештою, придушити спротив та опанувати ситуацією вдалося на превелику силу, – мобілізувавши усіх місцевих партійців, із залученням червоноармійських підрозділів.

Для упокорення повсталих сіл не гребували навіть використанням артилерії³³. В одному із тогочасних радянських інформаційних звітів повідомлялося, що у Свято-Троїцьку (волосний центр Ананьївського повіту), «після дворазового артилерійського обстрілу селяни видали зброю і виконували розкладку»³⁴.

Проте навіть за умов посилення репресій радянським органам так і не вдалося кардинально збільшити хлібозаготівлі з врожаю 1919 р. Селянські запаси були практично вичерпані. Сумарно за лютий–серпень 1920 р. змогли вилучити трохи більше 2 млн пудів зерна – заведне 12% від встановленого для губернії завдання³⁵. Одеський повіт дав – 620,4 тис. пудів, Тираспольський – 261 тис., Ананьївський – 117,4 тис., Вознесенський – 200 тис., Очаківський – 570,8 тис. і Балтський – 314 тис³⁶. Також у лютому 1920 р. радянські продоргани заволоділи 400 тис. пудів трофейного хліба, залишеного білогвардійцями на залізничних і портових складах Одеси³⁷.

Великі надії більшовики покладали на новий врожай 1920 р. Напередодні жнив радянські статистичні органи передбачали валовий збір озимих і ярових хлібів в Одеській губернії обсягом у 58 млн пудів³⁸. Утім, реалії були менш оптимістичними. Вдалося зібрати лише 46,5 млн³⁹.

Незадовільні результати ужинку зумовлювалися низкою чинників. Кампанія посіву озимини восени 1919 р. проходила зі значними труднощами, пов'язаними з білогвардійськими реквізиціями, військовою мобілізацією людей, тяглової сили, що негативно позначилося на посівних площах⁴⁰. На скорочення площ вплинули й примхи погоди. Посушлива осінь швидко змінилася дощовою та холодною. Багато господарів за таких умов не наважувалися сіяти. А ті, хто ризикнув, частково їх втратили, позаяк зима видалася безсніжною і надто морозною. Зокрема, у Вознесенському повіті стан озимини навесні 1920 р. оцінювали як нижчий середнього. В Одеському повіті загинуло близько третини засіяного. Відносно кращою ситуація була у Тираспольському та Ананьївському повітах. Чимало ланів з озиминою навесні 1920 р. довелося переорати під ярові⁴¹.

Втім, останні теж бажали кращого. Відновлення червоної проддиктатури та знищення ринку змусили селян згортати виробництво і сіяти тільки для власного споживання (на це впливала й невирішеність земельного питання). Наприклад, в Ананьївському повіті площа ярових

33 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 28.

34 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 16.

35 Инбер П.М. Положение народного хозяйства Одесской губернии в 1920 г. и в начале 1921 года. Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г. (статистико-экономический обзор). Одесса: Издание Одесского губернского статистического бюро, 1921. Вып. 1. С. 5; Брусиловский И.К. Продовольственные итоги. Там само. С. 20.

36 Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г. (статистико-экономический обзор). Одесса: Издание Одесского губернского статистического бюро, 1921. Вып. 1. (Приложение №1 к статье И.К. Брусиловского «Продовольственные итоги»). С. 2.

37 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України... С. 386.

38 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 116.

39 Инбер П.М. Положение народного хозяйства Одесской губернии... С. 4.

40 За приблизними оцінками посівна площа під зерновими культурами в Одеській губернії у 1919 р. (якщо розглядати губернію в межах п'яти повітів: Одеського, Тираспольського, Ананьївського, Балтського та Вознесенського) становила 1,73 млн десятин. Вже у 1920 р. (включно з Первомайським повітом) вона сягала – 1,55 млн десятин (за даними радянських статистичних служб), хоча за показниками сільськогосподарського перепису того ж року – лише 1,21 млн десятин. Водночас в окремих архівних документах містяться відомості про зернові посівні площі 1920 р. розміром у 1,93 млн десятин. У такому разі є ймовірність, що реальні площі 1919 р. були більшими, аніж 1,73 млн десятин. (Пачоский Г.К. Сельское хозяйство. Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г. (статистико-экономический обзор). Одесса: Издание Одесского губернского статистического бюро, 1921. Вып. 1. С. 9, 12; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 81, 116, 163).

41 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 61, 81.

скоротилася щонайменше на 10%⁴². Шкоди посівам також завдала сильна посуха, що охопила регіон навесні – влітку 1920 р.

Новий врожай не віщував нічого доброго, оскільки річне забезпечення губернії вимагало щонайменше 55 млн пудів зерна. Так, для харчування сільського населення було необхідно 21,6 млн пудів, а міського – 6,8 млн. Значні обсяги також потребувалися для годівлі худоби (18,4 млн пудів) і забезпечення посівної кампанії (8,1 млн пудів), без чого відновлення сільського господарства було неможливе. Отже, дефіцит збіжжя був закладений уже на рівні співвідношення виробництва та необхідного споживання і становив понад 8 млн пудів⁴³.

Навіть за умови повного збереження врожаю в розпорядженні місцевого населення губернія все одно не мала достатніх ресурсів, аби покрити всі внутрішні потреби, а тим паче – забезпечити постачання Червоної армії та вивезення хліба до Росії. Потрібно також врахувати, що зернові запаси багатьох селян з урожаю 1919 р. були вичерпані або мінімальними. Це позбавляло їх резерву на випадок надзвичайних обставин, наприклад, чергової посухи.

Водночас у сусідній Херсонській губернії ситуація була ще скрутнішою. Врожай 1920 р. дав не більше 35 млн пудів хліба, чого – з урахуванням жорстких планів продрозкладки, забезпечення військ та відвантаження на користь РСФРР – критично бракувало для харчування 1,4 млн осіб місцевого населення⁴⁴.

Керуючись прагненням політичного виживання та утопічними ідеями, російські комуністи свідомо ігнорували об'єктивні продовольчі реалії, що склалися в українських губерніях. Переконані в тому, що українські селяни нібито приховують нечувані хлібні надлишки, вони не вгадали нічого кращого, як перезатвердити наприкінці серпня 1920 р. для України попередній обсяг продрозкладки в 160 млн пудів. Ба більше, запланували вилучити за помельним збором ще додатково 27 млн пудів⁴⁵.

В оновленій розкладці на Одещину покладали особливі сподівання: вона мала забезпечити більшовицький режим 24,2 млн пудів збіжжя (подібні завдання отримали також Київська губернія – 21,7 млн пудів, Херсонська – 24,6 млн, Полтавська – 25,4 млн та Олександрівська – 31,5 млн. Для решти губерній плани розкладки коливалися в діапазоні від 4 до 14 млн пудів)⁴⁶. Означений обсяг майже втричі перевищував вищезгаданий зерновий дефіцит. Відтак, це не лише поглиблювало поточну продовольчу кризу, а й створювало передумови для різкого скорочення виробництва зерна в майбутньому та, зрештою, виникнення голоду.

Невдачі попередньої заготівельної кампанії (проходила в цілому хаотично) спонукали більшовиків змінити підходи у продроботі. Цього разу вирішили найперше організувати масштабний «похід на куркуля», активна фаза якого тривала в Одеській губернії у серпні – вересні 1920 р.

Для цього додатково залучили чотири сотні радянських службовців, які посилили повітові продовольчі апарати. У села спрямували більше трьох тисяч робітників і червоноармійські загони, чисельністю в 300 – 400 багнетів. Керувати роботою в повітах мали так звані «трійки» (у складі очільника місцевого ревкому, голови продовольчого комітету та начальника тилу). Ці органи революційної влади несли відповідальність за успішність реквізиційної кампанії⁴⁷.

Тих із селян, хто ухилявся від виконання продрозкладки, пропускали крізь жорна ревтрибуналу, брали в заручники й навіть розстрілювали. Приміром, в Арнаутській волості Одеського повіту «трійка» ухвалила рішення про розстріл по двоє куркулів з кожного села в разі

42 Там само. Арк. 61.

43 Инбер П.М. Положение народного хозяйства Одесской губернии... С. 4.

44 Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Дослідження, спогади, документи. Одеса: Астропринт, 2007. С. 181; Население Николаевской губернии по данным переписи 1920 г. Статистика Украины. Серия 1. Демография. Т. 1. Вып. 4. Харьков: 4-я Государственная типография, 1922. С. 1.

45 Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки. Харків:

Шоста радянська друкарня, 1921. Ч. 23. Ст. 481; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20; Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне. Харків: 4-я государственная типография, 1922. С. 507.

46 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

47 По Красной Украине. Издание поезда Председателя Совета Народных Комиссаров Украины тов. Раковского. 1920. 2 жовтня. № 10. С. 2.

невиконання продрозкладки впродовж трьох днів із моменту доведення до волості встановленого плану. У Вознесенському повіті стратили 200 осіб з метою вилучення хліба⁴⁸.

Роль та ефективність репресивних методів у продовольчій роботі більшовиків добре ілюструє звіт із Одеського повіту (осінь 1920 р.): «Коли застосували систему репресій, то збирали по 200 тис. пудів за день, тоді як без примусових заходів на цей обсяг витрачали 25 днів»⁴⁹.

До продграбунку активно долучився штаб тилу Одеської губернії. Він розподіляв і переміщав збройні сили по повітах для проведення хлібозаготівель, тиску на заможних селян, вилучення зброї тощо. Для цього зі складу караульних частин при губернському та повітових військоматах, із загону особливого призначення і запасного батальйону виділили озброєні команди, які спрямували в розпорядження повітових керівників тилу. Заразом чотири сотні осіб надала губернська міліція. На вилученні хліба та зброї також працювали фронтові частини: 63-тя і 121-ша бригади ВОХР, а ще штаб тилу 14-ї армії. Вони взяли понад сотню заручників, щонайменше половину з яких розстріляли⁵⁰.

За час кампанії «походу на куркуля» комуністам вдалося вилучити у заможних селян Одещини 4 тис. голів рогатої худоби, 660 коней, 2 тис. овець і свиней, понад 90 тис. пудів посівного насіння та 115 тис. десятин землі⁵¹. Вилучену землю використовували насамперед для створення колективних господарств. Скажімо, в Балтському повіті натоді організували п'ять колгоспів⁵².

До початку листопада 1920 р. сукупно в губернії вилучили 5,9 млн пудів хліба (майже 25% від встановленого для регіону обсягу). Це був найбільший показник по Україні. Наприклад, у Херсонській губернії за цей час «викачали» 2,4 млн пудів, у Полтавській – 1 млн, а в Київській – лише 750 тис.⁵³

Щоправда, з листопада виконання продрозкладки в Одеській губернії дещо сповільнилося і надалі щомісячні реквізиції не сягали більше 1,5 млн пудів. Це передовсім пояснюється виснаженістю аграрних ресурсів, новим сплеском антибільшовицького спротиву та зміщенням акценту в продроботі на Херсонську (з січня 1921 р. – Миколаївська) й Олександрівську (з березня 1921 р. – Запорізька) губернії, що стало можливим після перемоги над військами П. Врангеля та Н. Махна.

Зауважимо, що під час вилучення продрозкладки, що мало відбуватися за так званими твердими цінами, багатьом селянам не виплачували грошову компенсацію. У результаті, на початок жовтня 1920 р. одеський опродкомгуб заборгував хліборобам близько 500 млн радянських рублів⁵⁴. Згодом на II Одеській губернській партконференції (липень 1921 р.) лунає інформація, що одеський опродкомгуб у 1920/21 господарському році вилучив у місцевого селянства продовольства та інших цінностей на суму, еквівалентну 20 млн рублів золотом. Натомість надав фабричних товарів лише на 500 тис. руб.⁵⁵

Примітним є спогад знаного британського філософа Б. Рассела про спілкування в травні 1920 р. з В. Леніним. Ці свідчення, на наш погляд, виразно характеризують реальне ставлення провідників більшовизму до вищеокресленої проблеми. На запитання іноземного гостя, чи можливо взагалі побудувати комунізм у переважно селянській країні, його співрозмовник визнав усю складність цього завдання, водночас поглузувавши з того, що селяни змушені обмінювати харчі на «папірці». У знеціненні російських паперових грошей В. Ленін знаходив щось комічне⁵⁶.

48 Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). Луганськ, 1991. С. 105–106.

49 Там само. С. 105.

50 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 44 зв.–45.

51 Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. Украина в 1917–1921 гг.: некоторые проблемы истории. Сб. научн. трудов. Київ, 1991. С. 102–172.

52 Лекар А.М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії... С. 155.

53 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 22; Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 510.

54 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 47.

55 Вторая Одесская губернская конференция КП(б)У. Стенографический отчет. Одесса: Всеукраинское государственное издательство, 1921. Бюллетень № 8. С. 9.

56 Рассел Б. Практика и теория большевизма. Москва: «Наука», 1991. С. 22.

Вилучаючи мільйони пудів збіжжя, більшовики одночасно відправляли його за межі Одещини. За вересень – грудень 1920 р. до РСФРР спрямували 4,2 млн пудів, а в січні 1921 р. – ще 1,5 млн (30% з них виділялися для промисловості Донбасу)⁵⁷.

У Кремлі навіть намагалися використати український хліб для стимулювання революційних рухів в європейських країнах тоді, коли чимало одеських пролетарів та інших містян страждали від напівголодного існування. Ще в травні 1920 р. В. Ленін обговорював з наркомом закордонних справ РСФРР Г. Чичеріним можливість продажу Італії 600 тис. пудів збіжжя. Королівство було на порядку денному більшовицької світової революції. Відтак, разом із транспортуванням згаданого вантажу на Апеннінський півострів планувалося відрядити й радянського емісара, аби налагодити дипломатичні контакти та зорієнтуватися у хитросплетіннях місцевої політичної ситуації. Цим посланцем визначили В. Воровського. Врешті-решт, зерно відправили пароплавами з Одеси до Неаполя. Згодом італійські ЗМІ поширили інформацію про його вкрай низьку якість. На це більшовики 30 вересня 1920 р. зробили спростування у газеті «Известия ВЦИК», намагаючись себе виправдати⁵⁸.

Постачання продовольства з Одеського порту впродовж 1920 р. також йшло й до інших країн: до Румунії експортували 3 тис. пудів пшениці, до Франції – 11,4 тис. пудів вівса, а до Туреччини – 121 тис. пудів ячменю. Крім того, ячмінь вивозився до Франції (50 тис. пудів), Італії (61,5 тис. пудів) та Австрії (32 тис. пудів)⁵⁹.

Повертаючись до питання вилучення хліба, зазначимо, що терор проти селянства Одещини не обмежився кампанією з «натиску на куркуля». Він тривав протягом усього періоду продрозкладки 1920/21 р., лише провокуючи подальше розгортання повстанського руху. В інформаційному зведенні Одеського губкому наприкінці січня 1921 р. прямо наголошувалося, що в губернії «бандитизм під керівництвом петлюрівських агентів посилюється і набуває характеру повстанського руху»⁶⁰. Найбільш активно він проявлявся в Балтському повіті, де діяли численні загони отамана С. Заболотного.

Непосильна продрозкладка, репресії, невизначеність у земельному питанні та примхи погоди змусили хліборобів суттєво зменшити площі озимого клину. Тоді в Одеській губернії зафіксували катастрофічний стан з посівом озимини⁶¹. Інструктор ВУЦВК Д. Приходько, який інспектував губернію в січні – лютому 1921 р., у закритій доповіді для керівництва підкреслював, що радянська земельна політика впродовж 1920 р. довела місцеве сільське господарство до повної розрухи. Створення аграрних комун спричинило, зокрема у Вознесенському повіті, кризу обробітку та засіву ланів. Від 10 до 20 тис. десятин залишалися намарно пустувати⁶².

Настрої селян щодо весняної посівної кампанії почали змінюватися на краще лише після оголошення в березні 1921 р. про перехід до продподатку та закріплення землі в користування на дев'ятирічний термін. Вони почали активніше сіяти. Вже у квітні 1921 р. Одеська губернія звітувала про позитивний перебіг посівної кампанії. В окремих повітах навіть вдалося підняти значну кількість цілини⁶³. Зокрема, Первомайський повіт засіяв 140% від запланованого⁶⁴. Водночас є дані, які, навпаки, вказують на зворотну тенденцію: зменшення посівних площ в окремих частинах губернії. Наприклад, якщо у Балтському повіті в 1920 р. було засіяно ярими 272 тис. десятин, то вже навесні 1921 р. – на 91 тис. десятин менше⁶⁵.

Окремо зупинимося на становищі Одеси. За свідченнями очевидців, одеська інтелігенція зазнавала репресій з боку комуністичного режиму, зокрема мала місце примусова депортація до північних регіонів РСФРР. Натомість, звідти до Одеси завозили численні групи росіян.

57 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 244; Инбер П.М. Положение народного хозяйства Одесской губернии... С. 6.

58 Ленинский сборник. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т. XXXVII. С. 204, 244.

59 Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г. ... С. 66.

60 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 246.

61 Байкеніч Д. Вплив аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні... С. 53.

62 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 239–240.

63 Байкеніч Д. Вплив аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні... С. 57.

64 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 412. Арк. 43.

65 Лекар А.М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії... С. 155.

Місто й навколишні села перебували на картковій системі постачання, а від жахливого стану з продовольством та адміністративного тиску страждали навіть радянські службовці⁶⁶.

Американський публіцист і відомий діяч міжнародного анархістського руху О. Беркман у вересні 1920 р. зміг відвідати Одесу й залишив свої враження від побаченого: «Як і в інших радянських містах, населення тут забезпечується картками на хліб та продукти. Але крім комуністів, дуже мало хто отримує достатньо хліба для існування. На «буржуазні» категорії картки не видавалися вже місяцями; власне, відтоді, як більшовики взяли Одесу в січні. Час від часу видають трохи солі, цукру та сірників». Один з одеситів відверто пояснив іноземному гостю, що в Одесі справжні заводські пролетарі декласувалися, оскільки більшість фабрик і заводів не працювали. Робітники тікали у села для порятунку від голоду або ставали так званими мішечниками. Резюме було однозначним: «Комуністична диктатура зруйнувала, але побудувати вона не може»⁶⁷.

Попри значні обсяги збіжжя, вилученого у селян Одещини на початок 1921 р., Одеса та інші міста регіону існували на межі голоду. Парадокс пояснювався просто: за умов дефіциту врожаю вилучений хліб систематично вивозили за межі губернії. Водночас приватна торгівля, здатна пом'якшити кризу, була фактично знищена, а її матеріальна база націоналізована більшовиками.

Коли одного одеського комісара запитали, чому в місті більшовики націоналізували практично все, окрім візників, він дав цинічну, але дуже характерну відповідь: «Розумієте, – сказав він, – ми виявили, що якщо не годувати людей, вони все одно якось продовжують жити. Але якщо не годувати коней, дурна худоба здихає. Ось чому ми не націоналізуємо візників»⁶⁸.

Взимку 1921 р. Раднарком УСРР зобов'язав Одесу відправляти до Москви щоденно 40 вагонів збіжжя. Очільник Одеського губвиконкому Я. Дробніс інформував Харків, що нарком продовольства УСРР М. Владіміров дав розпорядження одеському опродкомгубу збільшити вивіз продовольства з губернії за рахунок скорочення її внутрішнього споживання. Це поставило Одесу (та весь регіон) у безвихідне становище. Щоденна потреба міста в хлібі вимірювалася 25 вагонами, натомість йому залишали не більше 15 одиниць. Як зазначав Я. Дробніс: «Усе це ускладнює наше становище, і ми не зможемо вийти з тієї ситуації, в яку нас ставлять.... У запасі на два з половиною місяці нам відмовлено, тому я наполягаю не позбавляти нас останнього. Важке паливне становище не слід ускладнювати продовольчим». Проте партійна лінія була сильнішою, ніж прагнення врятувати Одесу. Врешті-решт, Я. Дробніс змушений був підтвердити, що «перевезення продовольства ми посилимо. Треба дати вказівку про своєчасне надання нам порожняка»⁶⁹.

Тоді ж, через відсутність у місті палива, перестало працювати чимало підприємств. Заразом не функціонували майже чотири десятки міських їдалень, а також пекарні. Для громадського харчування виділяли лише крупу. М'яса та олії не було навіть для забезпечення так званого «голодного пайка»⁷⁰.

Відповідні дії комуністів не могли лишитися поза увагою одеських робітників. У їхньому середовищі наростало гостре збурення. Взимку 1921 р. на багатьох виробництвах відбувалися масові збори трудових колективів, на яких лунали заклики проти компартії, з вимогою утворення вільних профспілок та рад⁷¹.

66 Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / Упорядкував Валентин Кавунник. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. С. 384.

67 Berkman A. The Bolshevik Myth (Diary 1920–22). [Електронний ресурс]. URL: http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_archives/bright/berkman/bmyth/bmch32.html (дата звернення 04.06.2026)

68 Там само.

69 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 90; Там само. Спр. 412. Арк. 3.

70 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 90.

71 Там само.

Обстановка в Одесі була настільки загрозливою для режиму, що стала предметом обговорення на першому засіданні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при уряді УСРР 21 лютого 1921 р.⁷²

Втім, незважаючи на кризу продовольчого забезпечення одеситів, більшовицька влада не забувала дбати про максимальне продпостачання дислокованих у місті червоноармійських частин – головної опори її панування. Військовий гарнізон Одеси забезпечувався продовольством у максимально можливому за тих умов обсязі: хлібом, крупою, маслом, жирами та дієтичним харчуванням – на 100%, м'ясом і рибою – на 40%, фуражем – на 20%⁷³.

Соціально-економічне становище «країни рад» було таким, що чимало одеських керманічів усвідомлювали: продовження «комуністичного штурму» веде до катастрофи на місцях. Наприкінці лютого 1921 р. голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс у розмові з секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем наголосив, що на найближчому пленумі Центрального Комітету треба ставити питання про перегляд партійної політики. Він аргументував це тим, що у робітничому середовищі назрівав найтяжчий відчай⁷⁴.

Навесні 1921 р. скрута і розпач в Одесі сягнули кульмінації. У столичний Харків йшли нарікання, що: «Владіміров дав розпорядження по залізниці про перекидання всіх вантажів на Москву. Таким чином, завдяки цій вказівці, ми позбавлені можливості постачати нас тією кількістю, яка нам належить відповідно до вашого рішення»⁷⁵.

Одеським комуністам надійшов наказ: залишити для потреб виснаженої губернії лише 450 тис. пудів збіжжя, а весь інший ресурс негайно вивезти згідно із вказівками Наркомпроду. Внутрішній продовольчий дефіцит Одещини центр пропонував покривати за рахунок помельного збору. Такі директиви мали завідомо деструктивний характер, оскільки взимку – навесні 1921 р. багато млинів не функціонувало, а надходження від помелзбору були мізерними й не могли покращити становище населення⁷⁶.

Вже в липні 1921 р., на II Одеській губернській партконференції, коли аналізувалася важка продовольча ситуація в регіоні, деякі учасники відверто дорікали партійним керівникам, що «губком намагався можливо більше викачати хліба для центру, але не думав про те, яку кількість хліба треба залишити для нашої губернії». Зважаючи на це, очільник Одеського губчека М. Дейч відверто зізнався делегатам: «Товариші, ви повинні знати телеграму т. Леніна, в якій він говорив, що кожний вагон хліба має направлятися в центр, бо від цього залежить порятунок революції і порятунок Червоної армії. Губком на своєму засіданні так і постановив відправити частину хліба, яку від нас вимагали, в Москву. Я вважаю, що ця постанова губкому була правильною». Йому вторував секретар губкому С. Робінсон: «Вочевидь зрозуміло, що отримавши такі телеграми від ЦК і від тов. Леніна, що нам нічого іншого не залишалося робити, як відправляти хліб, який вимагали»⁷⁷. Водночас головуєчий конференції, реагуючи на відповідні заяви, зауважив: «... Одеська губернія є невід'ємною частиною Радянської федерації і що багатства та ресурси, які знаходяться в межах Одеської губернії, є ресурсами всього пролетаріату»⁷⁸.

Таким чином, самі більшовицькі керманічі Одещини чітко визначили, хто був справжнім призвідником важкої продовольчої кризи в губернії і, зокрема, в її адміністративному центрі – Одесі. Промовисто, що у липні 1921 р. В. Ленін вимагав від М. Владімірова терміново відправити до Москви 160 тис. пудів хліба, що тоді знаходилися в Одесі й не були використані для закордонних операцій⁷⁹. Зрештою, ця директива була виконана.

72 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 241.

73 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 412. Арк. 31.

74 Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 2. С. 28.

75 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 412. Арк. 42.

76 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду... С. 82.

77 Вторая Одесская губернская конференция КП(б)У... Бюллетень № 3. С. 2, 6; Бюллетень № 4. С. 1.

78 Там само. Бюллетень № 3. С. 2.

79 Ленинский сборник. Москва: Партийное издательство, 1932. Т. XX. С. 274.

Науковий інтерес становить також аналіз національного складу учасників II Одеської губернської партійної конференції. Так, із 418 делегатів 206 становили росіяни, 127 – євреї, лише 64 – українці, тоді як решта належали до інших національностей⁸⁰. Означений розподіл, на нашу думку, виразно засвідчує домінування росіян у внутрішньополітичному житті губернії та демонструє, що сформований партійний апарат переважно виконував функції інструменту зовнішнього політичного контролю й економічної експлуатації українського регіону.

До початку квітня 1921 р. Одеська губернія забезпечила один із найвищих показників виконання продрозкладки – 14,5 млн пудів збіжжя (більше було реквізовано лише в Миколаївській губернії – 16,4 млн)⁸¹. Цього вдалося досягти завдяки надзвичайній жорстокості репресивних заходів і залученню до продроботи військових частин: 51-ї Московської стрілецької дивізії (під командуванням В. Блюхера) та 63-ї Московської бригади військ ВНУС⁸².

Однак, всупереч найвищим показникам, Одещину не звільнили від виконання залишків продрозкладки, на відміну від низки інших губерній УСРР, які отримали послаблення у зв'язку з оголошенням про перехід до нової економічної політики. До завершення продкампанії регіон мав примусово здати ще 3 млн пудів хліба⁸³. І це за умов, коли дефіцит урожаю в регіоні становив понад 8 млн пудів, про що йшлося вище.

Продовольчі ресурси Одеської губернії були виснажені до межі. Реальний стан справ наочно продемонстрували заготівлі квітня – червня 1921 р. Попри застосування сили, радянському апарату за цей час вдалося вилучити менше половини від запланованих трьох мільйонів пудів. Губернська влада, «приймаючи до уваги важке становище селянського господарства і наближення збиральної кампанії», була змушена відмінити зернову розкладку по всій губернії з початку липня та відновити вільний товарообмін⁸⁴. Губернія готувалася до продподаткової кампанії, що за умов сильного спустошення продовольчих резервів та нещодавнього, не віщувала нічого доброго.

Наприклад, в Одеському повіті врожай озимих був втрачений, ранні ярові (пшениця, овес і ячмінь) – так само загинули. Із пізніх ярових (просо, кукурудза) – вродило близько 70% від засіяного. Важке становище виявилось з кормами і травами для худоби. Очільник повіту Уваров на засідання партконференції 24 липня відверто наголосив, що в повіті вже тоді спостерігався голод і маси населення намагалися згуртуватися навколо місцевої кооперації, щоб врятуватися⁸⁵.

Висновки

Таким чином, Одеська губернія як складова хлібовиробничого Півдня України посідала стратегічне місце в реалізації більшовицької продовольчої політики початку 1920-х років. Ця політика мала виразно реквізично-репресивний характер і здійснювалася без урахування реального економічного потенціалу аграрного сектору регіону.

Примусове стягнення надмірної продрозкладки на тлі ігнорування вичерпаності селянських ресурсів, скорочення посівних площ та наслідків посухи весни – літа 1920 р. зумовило формування хронічного дефіциту зернового продовольства. Попри активний спротив селянства та фактичну неспроможність виконання заготівельних норм у першій

⁸⁰ Вторая Одесская губернская конференция КП(б)У... Бюллетень № 12. С. 6.

⁸¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

⁸² Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 239.

⁸³ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. Мовчан, А. Огіньська, Л. Яковлева; Від. ред. С. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. С. 24; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду... С. 81.

⁸⁴ По Радянських Республіках. Вісті ВУЦВК. 1921. 7 липня. Ч. 121. С. 2; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду... С. 89.

⁸⁵ Вторая Одесская губернская конференция КП(б)У... Бюллетень № 5. С. 2–3.

половині 1920 р., радянське керівництво не вдалося до коригування курсу. Навпаки, під час продкампанії 1920/21 р. інтенсивність вилучення збіжжя зросла: значні обсяги хліба спрямовувалися за межі губернії – до промислових центрів РСФРР та на експорт. Це призвело до критичного виснаження і деградації селянських господарств Одещини та катастрофічно позначилося на забезпеченні міського населення, яке опинилося в умовах голодного існування.

Брак, а подекуди й цілковита відсутність страхових зернових резервів станом на літо 1921 р. у поєднанні з продовженням примусового вилучення збіжжя (вже у формі продподатку) на тлі повторного неврожаю стали безпосереднім чинником розгортання масового голоду в регіоні.

References:

1. Baikienich, D. (2023). Vplyv ahrarnoi polityky bilshovykiv na skorochennia posiviv zernovykh v Ukraini yak odyin iz chynnykiv vynyknennia masovoho holodu 1921–1923 rr. [The impact of Bolshevik agrarian policy on the reduction of grain crops in Ukraine as a factor in the emergence of the mass famine of 1921–1923]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, 2, 44–61. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2023-2-44-61> [in Ukrainian].
2. Bachinskiy, A.D., Vashchenko, V.P., & Kulchytskyi, S.V. (2012). Izmeneniya administrativno-territorialnogo deleniya Odesshchiny (konets XVIII v. – 1975 g.). [Changes in the administrative-territorial division of the Odesa region (late 18th century – 1975)]. *Yugo-Zapad. Odessika*, 13, 40–59. [in Russian].
3. Borysov, V.I. (1991). *Prodovolcha polityka na Ukraini (1917–1920)* [Food policy in Ukraine (1917–1920)]. Luhansk. [in Ukrainian].
4. Brusilovskiy, I.K. (1921). Prodovolstvennye itogi. [Food results]. *Narodnoe khozyaystvo v Odesskoy gubernii v 1920 g.*, 1, 19–25. [in Russian].
5. Verstiuk, V.F. (1984). Orhanizatsiia i diialnist robitnychykh zahoniv Viiskovo-prodovolchoho biuro na Ukraini u 1920 r. [Organization and activity of workers' detachments of the Military Food Bureau in Ukraine in 1920]. *Istorychni doslidzhennia: Vitchyzniana istoriia*, 10, 51–61. [in Ukrainian].
6. Verstiuk, V.F. (1991). Vnutrenniy front: strategiya i taktika borby. [The internal front: strategy and tactics of struggle]. *Ukraina v 1917–1921 gg.: nekotorye problemy istorii*. Kyiv. 102–172. [in Russian].
7. Dramaretskyi, B.B. (1997). *Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini* [Famine of 1921–1923 in Ukraine] (Doctoral dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine). [in Ukrainian].
8. Holodomory v Ukraini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Doslidzhennia, spohady, dokumenty [Famines in Ukraine: Odesa region (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Research, memoirs, documents]. (2007). Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
9. Inber, P.M. (1921). Polozhenie narodnogo khozyaystva Odesskoy gubernii v 1920 g. i v nachale 1921 goda. [The state of the national economy of Odesa province in 1920 and early 1921]. *Narodnoe khozyaystvo v Odesskoy gubernii v 1920 g.*, 1, 3–7. [in Russian].
10. Kyrylenko, V.P. (2015). *Holod 1921–1923 rokiv u Pivdennii Ukraini* [Famine of 1921–1923 in Southern Ukraine] (Doctoral dissertation, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Mykolaiv, Ukraine). [in Ukrainian].
11. Kotliar, Yu. (2005). Rehionalni aspekty povstanskoho rukhu selian 20-kh rr. KhKh st. [Regional aspects of the peasant insurgent movement of the 20s of the XX century]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 13, 183–193. [in Ukrainian].
12. Kotliar, Yu., & Mironova, I. (2008). *Holodomory 1921–1923 rr. ta 1932–1933 rr. na Pivdni Ukraini: etnichnyi ta mizhnarodnyi aspekty* [Famines of 1921–1923 and 1932–1933 in the South of Ukraine: Ethnic and international aspects]. Vol. 2. Kyiv-Mykolaiv: Vyd-vo MDHU imeni Petra Mohyly. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli* [The Red challenge. History of communism in Ukraine from its origin to its collapse]. Vol. 1. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
14. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. [The Red challenge. History of communism in Ukraine from its origin to its collapse]. Vol. 2. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
15. Kucher, V., Shchebetiuk, N., & Hloba, O. (2021). Prodovolcha dyktatura bilshovytskoho rezhymu – zasib orhanizatsii holodu v Ukraini (1921–1923 rr.) [Food dictatorship of the Bolshevik regime as a means of organizing famine in Ukraine

- (1921–1923)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic History of European Nations]*, 65, 72–80. Doi: 10.17721/2518-1270.2021.65.08 [in Ukrainian].
16. Lekar, A.M. (2014). Holodomor 1921–1923 rr. v Baltskomu poviti Odeskoi hubernii. [The famine of 1921–1923 in Balta county of Odesa province]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 25, 153–176. [in Ukrainian].
17. Malyk, Ya. (2013). Totalitarnyi napriam prodovolchoi polityky bilshovykiv u 1919–1920 rr. v Ukraini [Totalitarian direction of the food policy of the Bolsheviks in 1919–1920 in Ukraine]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*, 37, 87–94. [in Ukrainian].
18. Mykhailutsa, M. I. (2021). Pershe vyprobuvannia holodom: Odesa u 1921–1923 rr. (do 100-richchia trahedii). [The first trial by famine: Odesa in 1921–1923 (to the 100th anniversary of the tragedy)]. *Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiini vymiry*, 8, 216–223. [in Ukrainian].
19. Movchan, O. (2000). Pershyi holod v radianskii Ukraini (1921–1923 rr.) [The first famine in Soviet Ukraine (1921–1923)]. In Veselova, O.M., Marochko, V.I., & Movchan, O.M., *Holodomory v Ukraini, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlo-chyny proty narodu* (pp. 15–84). Kyiv; New York: Vyd-vo M.P. Kots. [in Ukrainian].
20. Omelianovych-Pavlenko, M. (2007). *Spohady komandarma (1917–1920)*. [Memoirs of a commander (1917–1920)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
21. Pachoskiy, G.K. (1921). Selskoe khozyaystvo. [Agriculture]. *Narodnoe khozyaystvo v Odesskoy gubernii v 1920 g. (statistiko-ekonomicheskii obzor)*, 1, 8–18. [in Russian].
22. Petrenko, I. (2022). Prodovolcha dyktatura rosiiskoho komunistychnoho rezhymu v okupovanii Ukraini (1920 r. – pochatok 1921 r.) [Food dictatorship of the Russian communist regime in occupied Ukraine (1920 – early 1921)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2(58), 5–52. [in Ukrainian].
23. Petrenko, I. (2023). Khlibozahotivlna polityka komunistychnoho rezhymu ta vynyknennia masovoho holodu 1921–1923 rr. v Ukraini. [Grain procurement policy of the communist regime and the emergence of the mass famine of 1921–1923 in Ukraine]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, 2, 71–92. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2023-2-71-92> [in Ukrainian].
24. Rassel, B. (1991). *Praktika i teoriya bolshevizmu* [The practice and theory of Bolshevism]. Moskva: Nauka. [in Russian].
25. Revehuk, V. (n.d.). Bilshovytska prodovolcha rozkladka v Ukraini (1919 – persha polovyna 1921 rokiv). [Bolshevik food requisitioning in Ukraine (1919 – first half of 1921)]. Retrieved from: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-vukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34> (accessed 12.12.2025). [in Ukrainian].
26. Sokyrskya, V. V. (2018). Rosiiska radianska prodovolcha polityka v Ukraini na pochatku 1920-kh rr. [Russian Soviet food policy in Ukraine in the early 1920s]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 20, 35–39. DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-35-39 [in Ukrainian].
27. Turchenko, H.F. (2004). Teror holodom na Pivdni Ukraini (1921–1923 rr.) [Terror by famine in the South of Ukraine (1921–1923)]. *Ukraina moderna i suchasna (istoriia, istoriografii ta dzhereloznavstvo): mat-ly nauk. chytan, prysv. 60-r. yuvileiu prof. H.K. Shvydko*, 149–155. [in Ukrainian].
28. Turchenko, H.F. (2012). Holod 1921–1923 rr. yak zasib derzhavnoho teroru radianskoi vlady na Pivdni Ukraini [Famine of 1921–1923 as a means of state terror of the Soviet power in the South of Ukraine]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 206–210. [in Ukrainian].
29. Khoroshun, B. I. (1999). *Prodovolcha polityka v Ukraini v 1920–1930-kh rokakh* [Food policy in Ukraine in the 1920s–1930s] (Doctoral dissertation abstract, Taras Shevchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine). [in Ukrainian].
30. Shyshko, O. (2019). *Politychnyi teror bilshovytskoi vlady v Odeskii hubernii (1918–1922)*. [Political terror of Bolshevik power in Odesa province (1918–1922)]. Odesa: Osvita Ukrainy. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

УДК 94(477):[323.3:316.334.55]:616.89-008.444.1:[316.75:329.15](045)**DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Svyaschenko>****Zinaida Svyaschenko***Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History and Teaching Methods, Uman National University, Uman, Ukraine*ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>e-mail: szv09@meta.ua

Bibliographic Description of the Article: Svyaschenko, Z. (2026) The concept of peasant inferiority in bolshevik ideology. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 38–43. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Svyaschenko>

THE CONCEPT OF PEASANT INFERIORITY IN BOLSHEVIK IDEOLOGY

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the concept of peasant inferiority within Bolshevik ideological thought in the context of the socio-political transformations of the early twentieth century. The study is grounded in the understanding of the peasantry as a numerically dominant and economically significant stratum of the Russian Empire, attitudes toward which largely shaped the nature of revolutionary processes and the practices of state-building after 1917.

Purpose. The aim of the article is to clarify the content, genesis, and functioning of perceptions of the peasantry as a “socially inferior” group within Bolshevik ideological discourse, as well as to determine the role of this concept in shaping Soviet policies toward the agrarian population.

Methodology. The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, systemic analysis, and scholarly objectivity. The research employs problem-chronological and comparative-historical methods, as well as elements of structural-functional analysis and discourse analysis, which make it possible to trace the evolution of Bolshevik perceptions of the peasantry—from the theoretical premises of Marxism to their practical implementation within the Soviet state.

Scientific novelty. The scientific novelty of the study lies in the fact that the concept of peasant inferiority is examined as an integral ideological construct rather than as a set of discrete evaluative judgments about the peasantry. It is demonstrated that this concept performed an important legitimizing function, serving as an ideological foundation for the introduction of directive and repressive practices in the sphere of agrarian policy. The article also reveals the continuity of Bolshevik perceptions of the peasantry with imperial stereotypes of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, which were combined with Marxist theory and adapted to the conditions of revolutionary reality.

Conclusions. The conclusions substantiate that the idea of peasant inferiority was a structural element of Bolshevik ideology that determined the asymmetrical nature of relations between the authorities and the peasantry. Its consolidation contributed to the formation of a model of political control over the agrarian population and led to the contradictory character of the proclaimed worker–peasant alliance in the practice of Soviet state-building.

Keywords: agrarian policy, Bolsheviks, ideology, Marxism, peasantry, peasant inferiority.

Зінаїда Священко*доктор історичних наук, професор, кафедра всесвітньої історії та методик навчання, Уманський національний університет, м. Умань, Україна*ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>e-mail: szv09@meta.ua

Бібліографічний опис статті: Священко З. Концепт селянської меншовартості в ідеології більшовиків. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 38–48. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Svyaschenko>

КОНЦЕПТ СЕЛЯНСЬКОЇ МЕНШОВАРТОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ БІЛЬШОВИКІВ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз концепту селянської меншовартості в ідеологічних уявленнях більшовиків у контексті соціально-політичних трансформацій початку XX ст. Вихідним положенням дослідження є розуміння селянства як ключової за чисельністю та економічним значенням соціальної верстви Російської імперії, ставлення до якої значною мірою визначало характер революційних процесів і практик державного будівництва після 1917 р. **Мета.** Метою статті є з'ясування змісту, генези та функціонування уявлень про селянство як «соціально меншовартісну» групу в більшовицькому ідеологічному дискурсі, а також визначення ролі цього концепту у формуванні політики радянської влади щодо сільського населення.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. У роботі застосовано проблемно-хронологічний і порівняльно-історичний методи, елементи структурно-

функціонального аналізу та дискурс-аналізу, що дало змогу простежити еволюцію більшовицьких уявлень про селянство від теоретичних положень марксизму до їх практичної реалізації в умовах радянської державності.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що концепт селянської меншовартості розглянуто як цілісний ідеологічний конструкт, а не як сукупність окремих оціночних суджень щодо селянства. Доведено, що цей концепт виконував важливу легітимізаційну функцію, слугуючи ідеологічним підґрунтям для запровадження директивних і репресивних практик у сфері аграрної політики. У статті показано спадкоємність більшовицьких уявлень про селянство з імперськими стереотипами другої половини XIX – початку XX ст., що поєднувалися з марксистською теорією та адаптувалися до умов революційної дійсності.

Висновки. Обґрунтовано, що ідея селянської меншовартості була структурним елементом більшовицької ідеології, який визначав асиметричний характер взаємин між владою та селянством. Її утвердження сприяло формуванню моделі політичного контролю над сільським населенням і зумовило суперечливість декларованого союзу робітників і селян у практиці радянського державного будівництва.

Ключові слова: аграрна політика, більшовики, ідеологія, марксизм, селянство, селянська меншовартість.

Постановка проблеми

На початку XX ст. селянство залишалося провідною за чисельністю та соціально-економічним значенням верствою населення Російської імперії, визначаючи аграрний характер її господарства й соціальної структури. Воно відігравало ключову роль у виробництві сільсько-господарської продукції, забезпеченні внутрішнього ринку та формуванні фінансової бази держави, водночас перебуваючи в умовах земельного дефіциту, майнової диференціації та збереження станових і правових обмежень. Попри адміністративний контроль з боку держави, селянство поступово залучалося до процесів соціальної мобільності, модернізації та політизації, що проявлялося в міграційних рухах, розвитку кооперації й зростанні соціального протесту, перетворюючи його на важливий чинник суспільно-політичної динаміки напередодні революційних подій.

Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовицька влада постала перед необхідністю вироблення власної моделі взаємин із селянством як найчисельнішою соціальною групою колишньої імперії. Попри декларування союзу робітничого класу і селянства, у межах більшовицької ідеології поступово утвердився концепт селянської меншовартості, що спирався на уявлення про селян як соціально відсталу, дрібнобуржуазну верству, неспроможну до самостійної революційної свідомості та організованої колективної дії, а отже таку, що потребувала політичного керівництва й ідеологічного контролю з боку партії.

Ставлення більшовиків до селянства формувалося під впливом соціально-економічних та суспільно-політичних умов другої половини XIX – початку XX ст., а також базових положень марксистської теорії. У середовищі російського імперського істеблішменту цього періоду утвердилося уявлення про селянство як соціальну групу, що характеризувалася політичною пасивністю, лояльністю до монархічної влади та схильністю до консервативних форм мислення, унаслідок чого воно розглядалося як несамотійний суб'єкт історичного розвитку. Таке трактування селянства як другорядного учасника суспільно-політичних і соціально-економічних процесів значною мірою зумовлювалося державною аграрною політикою Російської імперії, яка у другій половині XIX – на початку XX ст. поєднувала елементи регулювання та протекціонізму щодо селянського стану¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській історіографії проблема ідеологічного ставлення більшовицької влади до селянства та формування у партійній доктрині уявлень про його соціальну «відсталість» розглядається переважно в межах досліджень аграрної історії України першої третини XX ст. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили дослідники Інституту історії України НАН України та представники черкаської наукової школи аграрної історії, згуртованої навколо фахового збірника «Український селянин». У працях О.

¹ Svyaschenko, Z., Kornovenko, S. State protectionism in the agricultural politics of the Russian Empire of 1880-s – 1890-s. *Shkhidnoievropeiskiy Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2019. № 10. С. 34–42.

Ганжі², Г. Капустян³, Н. Ковальової⁴, С. Корновенка⁵, С. Кульчицького⁶, В. Лазуренка⁷, В. Марочка⁸, О. Михайлюка⁹, А. Морозова¹⁰, О. Рєєнта¹¹ та інших дослідників¹² з'ясовано соціально-економічні трансформації українського села, аграрну політику більшовицької влади, механізми колективізації, податкової та хлібозаготівельної політик, а також соціальну структуру селянства і форми його реакції на державний тиск. У цих студіях підкреслюється, що радянська аграрна політика ґрунтувалася на марксистсько-ленінському трактуванні селянства як дрібновласницького і соціально нестійкого прошарку, який потребує радикального «соціалістичного перетворення». Ця ідеологічна установка визначила характер взаємин між державою і селянством у 1920–1930-х рр., що проявилось у політиці адміністративного тиску, економічних обмежень, розкуркулення та примусової колективізації. Сучасні дослідження українських істориків дедалі більше зосереджуються на вивченні внутрішньої соціальної структури селянства, регіональних особливостей аграрних трансформацій та ролі селянства у процесах радянської модернізації.

Значний внесок у розкриття уявлень більшовиків про селянство зроблено І. Фаренієм¹³, який проаналізував теоретичні підходи В. Леніна до селянської революції та оцінив здатність селянства до самостійної політичної дії у світлі більшовицької ідеології. У контексті проблеми важливим є також колективне дослідження «Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.)»¹⁴, в якому висвітлено проблеми взаємин селянства з владою на початковому етапі радянської модернізації та передумови соціально-економічних перетворень у селі. Ці та інші праці утворюють поле сучасної дослідницької дискусії про селянство як соціальний і політичний феномен у більшовицькій ідеології та практиці.

У зарубіжній історіографії питання селянства в Російській імперії та його взаємин з більшовицькою ідеологією й політикою привертає увагу як класичних, так і сучасних дослідників. Значну роль у вивченні цього кола проблем відіграв Т. Шанін, чії роботи з політичної соціології селянства, зокрема «The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia, 1910–1925»¹⁵, виступають базовими працями для розуміння селянської свідомості й соціальної поведінки у період революційних змін. О. Файгз у своїх ґрунтовних монографіях реконструював роль селянства під час революції та громадянської війни 1917–1921 років, підкресливши автономність селянських процесів і їх вплив на

2 Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927); Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: [б.в.], 2000. 208 с.; Ганжа О. І. Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 328–331.

3 Капустян Г. Т. Надзвичайщина та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.). Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. № 31. С. 21–34; Капустян Г. Пасивний опір українського селянства в період НЕПу. Український історичний збірник. 2000. № 3. С. 101–123.

4 Ковальова Н. Більшовицька візія селянської революції та роль у ній українського селянства (1917 – початок 1919 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2019. Том 29. С. 225–232.

5 Корновенко С.В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 142–146.

6 Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому»: колективізація і голод в Україні. Київ: Україна, 1991. 432 с.

7 Лазуренко В. М. Селянські господарства України заможного (фермерського) типу у системі радянської сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу. Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 215–220.

8 Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. 64 с.

9 Михайлюк О. В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом. Український селянин. 2001. Вип. 3. С. 221–224.

10 Морозов А.Г., Лазуренко В.М. Селянин-власник часів НЕПу: хто він? З історії формування класового жупеля «куркуль». Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 33–37.

11 Рєєнт О. П. Аграрне питання за доби «воєнного комунізму». Український селянин. 2002. Вип. 4. С. 31–37.

12 Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.): монографія. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 300 с.

13 Фареній І.А. Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет» Леніна. Український селянин. 2017. Випуск 18. С. 50–54.; Farenii I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. № 10. P. 58–65.

14 Корновенко С. В., Земзюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В., Масненко В. В., Морозов А. Г., Михайлюк О. В., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.

15 Shanin, T. The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia, 1910–1925. Oxford: Clarendon Press, 1972. xvii, 253 pp.

перебіг революційних подій¹⁶. Дослідження Д. Соммерфілда¹⁷ зосереджено на відносинах між більшовиками та селянством у 1903–1921 роках, у ньому висвітлено як ідеологічні, так і практичні аспекти цих взаємин. Інші зарубіжні науковці, такі як Д. Мун¹⁸, розглядають селянство у ширшому соціально-економічному й культурному контексті Російської імперії, що дає вагоме історіографічне підґрунтя для розуміння позиції селян у радянській аграрній політиці. У праці «Жнива скорботи» Р. Конквест¹⁹ показав, що більшовицька політика щодо селянства, зокрема під час колективізації та Голодомору, спиралася на уявлення про селян як соціально й політично «нижчу» та підозрілу верству, що фактично легітимізувало репресивні практики й підтверджує існування концепту селянської меншовартості в ідеології більшовиків. У такий спосіб зарубіжні дослідження створюють багатовимірний наратив, який доповнює і порівнює регіональні підходи в українській історіографії, дозволяючи глибше осмислити складність селянського феномену в добу радянських перетворень.

Мета статті

Метою статті є з'ясування змісту, генези та функціонування уявлень про селянство як «соціально меншовартісну» групу в більшовицькому ідеологічному дискурсі, а також визначення ролі цього концепту у формуванні політики радянської влади щодо сільського населення.

Виклад основного матеріалу

Основою більшовицького бачення селянства була класична марксистська схема суспільного розвитку, де рушійною силою революції виступав промисловий пролетаріат, сформульована у працях К. Маркса та Ф. Енгельса. Селянство, як дрібні товаровиробники, вважалось дрібнобуржуазним класом, схильним до приватновласницької психології та нестійким у політичній боротьбі. У «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) К. Маркс зазначав, що селянство, подібно до інших дрібнобуржуазних груп (він змішав разом «дрібного промисловця, дрібного купця, ремісника, селянина»), приречене на знищення з розвитком великої промисловості. Відповідно, усі ці групи реакційні, «вони намагаються повернути назад колесо історії»²⁰. Звідси випливала недовіра до селян як потенційно «реакційного» елементу, що згодом була підхоплена більшовиками.

К. Маркс і Ф. Енгельс не розглядали селян як стратегічну революційну силу, що особливо чітко простежується в аналізі революційних подій середини XIX ст. У праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852)²¹ К. Маркс характеризував французьке селянство як розпорошену масу, нездатну до політичної консолідації, використовуючи відому метафору «мішка картоплі». Подібні оцінки містяться і в його аналізі революції 1848 р.²², де селянство постає як соціальна сила, схильна підтримувати консервативні режими через свою економічну залежність та ізольованість.

Своєю чергою, Ф. Енгельс у роботах, присвячених німецьким аграрним відносинам і революційним рухам, наголошував на роздрібненості селянства та обмеженості його політичного мислення. У праці «Селянська війна в Німеччині» він підкреслив стихійність селянських виступів та їхню неспроможність виробити послідовну програму соціальних змін²³. Водночас у передмові до пізніших видань цієї праці та в листуванні Ф. Енгельс звер-

16 Figs O. *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917–1921*. Oxford University Press. 1989. 420 с.; Figs, O. *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*. Penguin Books, 1996. 923 p.

17 Sommerfield, D. A. *The Bolsheviks and the Peasantry: Their Relationship from 1903 to 1921* (doctoral dissertation). Texas A&M University Library. 1986. 64 p.

18 Moon, D. *The Plough that Broke the Steppes: Agriculture and Environment on Russia's Grasslands, 1700–1914*. 2013. Oxford University Press. 344 p.

19 Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. 456 с.

20 Маніфест Комуністичної партії. Карл Маркс. Вибрані твори. Т.1. К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/manifesto.pdf>

21 Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/19/marx-18-brumaire/>

22 Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 pp. URL: <https://vpered.wordpress.com/2012/10/04/marx-klassenkampf-in-frank-reich/>

23 Енгельс Ф. Німецька селянська війна. Перекл. Володимира Левицького. Берлін, 1920. С. 123–124. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16239/file.pdf>

тав увагу на те, що дрібна земельна власність формує індивідуалістичну свідомість, яка перешкоджає колективним формам політичної боротьби.

Таким чином, у класичному марксизмі селянство постає як соціально неоднорідна, політично нестійка й обмежена у своїй історичній ролі верства, що не здатна виконувати функцію авангарду революції. Ці положення були інтегровані в більшовицьку ідеологію, де вони набули ще більш радикальнішого характеру й трансформувалися у концепт селянської «меншовартості», який визначав ставлення влади до сільського населення та обґрунтовував необхідність політичного контролю над ним.

У контексті формування більшовицького уявлення про селянство важливо враховувати вплив ширшого інтелектуального середовища російської імперської та революційної думки, представники якого часто поділяли критичні, а подекуди відверто зневажливі оцінки селянської маси. Як зазначав Р. Конквест у праці «Жнива скорботи», значний вплив на формування подібних уявлень мав М. Горький, який розглядав неграмотне селянство як «ґрунтовну перешкоду на шляху російського поступу» та як соціальну масу, що стримує модернізацію країни. У його висловлюваннях село постає як середовище «звіроподібного індивідуалізму» та майже повної відсутності соціальної свідомості, що підсилювало ідею культурної та цивілізаційної відсталості селянства. Подібні мотиви дослідник простежував й у працях засновника російського марксизму Г. Плеханова, який також характеризував селянство вкрай критично. За Р. Конквестом, Г. Плеханов описував селян як «диких землеробів», жорстоких і немилосердних, для яких розумова діяльність була радше винятком, ніж нормою²⁴. Такі оцінки підкреслювали уявлення про селян як про соціально й культурно відсталу верству, що потребує зовнішнього керівництва.

У сукупності ці інтелектуальні наративи формували атмосферу, в якій селянство сприймалося не лише як економічно дрібновласницький клас, а й як «нижча» культурна та соціальна група. Вони органічно накладалися на марксистську схему суспільного розвитку, посилюючи її елітарно-прогресистське трактування та підкреслюючи провідну роль міського пролетаріату.

Таким чином, більшовицький концепт селянської меншовартості не виник ізольовано, а формувався на перетині марксистської теорії та поширених у російській інтелектуальній традиції уявлень про селянство як відсталу, інертну й політично ненадійну масу, що вимагала радикального «перетворення» у процесі соціальної модернізації.

Погляди В. Леніна на селянство стали одним із ключових теоретичних джерел формування більшовицького концепту селянської меншовартості. У праці «Розвиток капіталізму в Росії» (1899) він інтерпретував селянство не як єдиний соціальний клас, а як внутрішньо розшаровану сукупність дрібних власників, що перебувають у процесі капіталістичної диференціації. Поділ на «куркулів», «середняків» і «бідняків» фактично руйнував уявлення про селянство як цілісного історичного суб'єкта, закріплюючи його образ як нестійкої, соціально роздробленої та політично залежної маси²⁵. Саме ця інтерпретація стала теоретичною основою уявлення про селянство як «нижчу» та незрілішу соціальну форму порівняно з пролетаріатом.

У праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905) В. Ленін, визнаючи необхідність союзу з селянством, водночас закріплював його підлегле становище у революційному процесі. Селянство визначалося як політично непослідовна сила, що «коливається» між буржуазією та пролетаріатом і не здатна до самостійної революційної стратегії²⁶. У межах цієї логіки воно набувало статусу залежного «молодшого партнера»,

24 Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. С. 40-41.

25 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 3. Київ: Політвидав, 1970. С. 153-155.

26 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 11. Київ: Політвидав, 1970. С. 115.

який потребує керівництва з боку робітничого класу, що посилювало ієрархічне бачення соціальної структури та закладає елементи його ідеологічної меншовартості.

У подальших працях, зокрема в аграрній програмі соціал-демократії, В. Ленін розвинув тезу про економічну обмеженість дрібного селянського господарства, яке неминуче відтворює капіталістичні відносини²⁷. Після 1917 р. ця концепція трансформувалася в політичну практику: у «Декреті про землю» та наступних документах радянської влади селянство визначалося як «дрібновласницька стихія», що постійно продукує капіталізм і потребує зовнішнього контролю²⁸. Таким чином, більшовицька ідеологія закріплювала за селянином статус об'єкта соціального перетворення, а не рівноправного суб'єкта революції.

У період непу, у доповіді «Про продовольчий податок» (1921), В. Ленін обґрунтовував тимчасовий компроміс із селянством, однак і цей крок мав патерналістський характер, оскільки передбачав його «перевиховання» через державний контроль і кооперацію²⁹. У підсумку ленінська концепція сформувала ієрархічну модель суспільства, в якій пролетаріат виступав носієм історичного прогресу, тоді як селянство конструювалося як відстала, роздроблена й політично недостатньо зріла маса. Саме це стало теоретичною основою більшовицького концепту селянської меншовартості, який легітимізував політику контролю, підпорядкування та трансформації сільського населення.

Таке бачення мало тривалі наслідки: воно стало ідеологічною передумовою колективізації, адміністративного підпорядкування села державі та морального виправдання репресій проти «куркулів». Ідея меншовартості селянства у В. Леніна – це не просто соціологічна оцінка, а нормативне твердження, що позбавляло селян права бути суб'єктами історії. Їхня «відсталість» перетворювалася на підставу для політичного контролю і «перевиховання».

У розвиток ленінської інтерпретації селянства як внутрішньо розшарованої, політично нестійкої та економічно обмеженої маси, ідея його соціальної «незрілості» була не лише збережена, а й радикалізована в працях провідних більшовицьких теоретиків і практиків. Наприклад, у поглядах Л. Троцького ця ідея формувалася в межах його теорії перманентної революції, де визначальна роль належала промисловому пролетаріату як єдиній послідовно революційній силі. Селянство в його інтерпретації постало як соціально розпорошена, дрібновласницька маса, позбавлена внутрішньої політичної єдності та здатності до самостійної історичної дії. У праці «Результати і перспективи» (1906) Л. Троцький підкреслив, що селянські рухи мають стихійний характер і не можуть виробити власної революційної програми, тому потребують керівництва з боку пролетаріату³⁰. У такий спосіб закріплювалося уявлення про селянство як політично незрілу та структурно залежну верству, що не здатна виступати самостійним суб'єктом революції.

У політичній практиці Й. Сталіна концепт селянської меншовартості набув ще більш жорсткого і репресивного характеру. У праці «До питань ленінізму» (1926) Й. Сталін виходив із тези про селянство як неоднорідну масу, де дрібновласницька психологія постійно відтворює капіталістичні тенденції³¹. Особливо різко ця логіка проявилася в період колективізації, коли у виступах і статтях 1929–1931 рр. він трактував «куркульство» як ворожий клас, що підлягає ліквідації, а середняцьке селянство – як об'єкт політичного перевиховання. Це закріплювало ієрархічну модель, в якій селянин розглядався як керована й підпорядкована соціальна одиниця.

У підсумку як у троцькістській теорії, так і в сталінській практиці простежується спільний ідеологічний мотив – уявлення про селянство як про соціально та політично «нижчу» верству,

27 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 16. Київ: Політвидав, 1971. С. 238–241.

28 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 35. Київ: Політвидав, 1973. С. 137–139.

29 Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 43. Київ: Політвидав, 1974. С. 209–211.

30 Троцький: Л. Итоги и перспективы. URL: <https://iskra-research.org/Trotsky/Permanent/chapter24.shtml>

31 Сталін Й. До питань ленінізму. URL: https://grachev62.narod.ru/stalin/t8/t8_03.htm

що не володіє повноцінною історичною суб'єктністю. Відмінність між ними полягає лише в інтенсивності реалізації цього підходу: у Троцького він мав переважно теоретичний характер, тоді як у Сталіна перетворився на основу державної політики насильницької трансформації села.

Політична практика більшовиків у 1920–1930-х рр. демонструє, як концепт селянської меншовартості реалізовувався у конкретних діях. У процесі форсованої колективізації та згортання непу радянська влада виходила з уявлення про селянство як соціально «відсталу», дрібновласницьку масу, що потребує зовнішнього керівництва та примусового включення в соціалістичну систему господарювання. Колгоспна реформа стала не лише економічним заходом, а й механізмом руйнування традиційної селянської автономії та підпорядкування села державі, що безпосередньо відображало ідеологічну установку на соціальну та політичну «незрілість» селянства.

Прикладом реалізації цієї ідеологічної моделі стала кампанія «ліквідації куркульства як класу», що відображала уявлення про заможні селянські прошарки як соціально ворожий елемент. У працях і директивах сталінського керівництва «куркуль» визначався не лише як економічна категорія, а як політичний ворог соціалізму, що підлягає усуненню через адміністративні та репресивні заходи.

Кульмінацією цієї політики став Голодомор 1932–1933 рр., який у сучасній історіографії розглядається як наслідок насильницької колективізації, хлібозаготівельних кампаній і репресивного контролю над селом³². У межах радянської політики селянство сприймалося не лише як економічно проблемна, а й як потенційно ворожа соціальна сила, що опирається державним директивам. Саме поєднання ідеологічного уявлення про селян як «дрібновласницьку стихію» та адміністративно-примусових методів управління створило умови для масштабної катастрофи, яка особливо тяжко вразила Україну.

У результаті до кінця 1930-х рр. селянство було остаточно інтегроване в колгоспну систему, яка закріпила його залежне становище щодо держави та партійного апарату. Як показує Р. Дейвіс, колективізація зруйнувала традиційні форми селянської економіки та самоорганізації, перетворивши село на контрольований державою виробничий простір³³. Таким чином, Голодомор і колективізація стали найрадикальнішим виявом практичної реалізації концепту селянської меншовартості в політиці більшовицької держави.

Отже, політична практика більшовиків засвідчила, що концепт селянської меншовартості став не лише ідеологічною конструкцією, а й дієвим інструментом радянської аграрної політики, спрямованої на підпорядкування та радикальну трансформацію селянського світу.

Ідейна основа більшовицького ставлення до селянства спричинила серйозні соціальні конфлікти: масові повстання селян, опір колективізації, нелояльність до «радянської влади» в сільській місцевості³⁴. Політика вилучення (податки, конфіскації), з одного боку, сприяла фінансуванню індустріалізації, а з іншого – підірвала довіру селянства до більшовицької влади. Ідеологічна логіка «куркуль – ворог народу» стала легітимізацією репресій, які мали довготривалі наслідки: руйнування традиційних сільських структур, соціальне розшарування, демографічні втрати.

Концепт меншовартості мав глибокі соціокультурні наслідки. Він легітимізував репресії проти активних селян, сприяв знецінюванню традиційної культури, змінював структуру села та його соціальні взаємини. Паралельно проводилася кампанія з поширення радянської ідеології, що трансформувала народні звичаї та цінності, підпорядковуючи їх інтересам держави.

32 Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.): монографія. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 300 с.; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. 456 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від народження до його загибелі. Книга 2. К.: Темпора, 2013. 628 с.; Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ, 2007. 64 с.

33 Davies R. W. The Soviet Collective Farm 1929–1930. Harvard : Harvard University Press, 1980. P. 182.

34 Капустян Г. Т. Надзвичайщина та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2005. № 31. С. 21–34.

Таким чином, застосування концепту меншовартості призвело до системних наслідків: соціальні – колективізація та депортації, культурні – знецінення народної культури, ідеологічні – утвердження пролетарського шовінізму.

Значними були й політичні наслідки реалізації більшовицького концепту селянської меншовартості, що проявлявся у системному обмеженні прав селянства та його підпорядкуванні державній владі. Дискримінаційне ставлення більшовицького керівництва до селянства стало одним із ключових чинників, що визначили політичну траєкторію радянської держави упродовж 1917–1930-х років. Розглядаючи селянство як соціально «нижчий» та «проблемний» клас, більшовики заклали підвалини жорстко централізованої та репресивної моделі влади, в якій політичні права та інтереси найчисельнішої групи населення були систематично обмежені. Наслідки цієї дискримінації мали довготривалий вплив на структуру влади, форми політичної мобілізації, соціальну стабільність та механізми забезпечення лояльності до режиму.

Одним із головних політичних наслідків стала делегітимація селянства як повноцінного політичного суб'єкта. Більшовицька риторика – ленінська теза про «дрібнобуржуазні хитання», «обмеженість селянського світогляду» та «неорганізованість» – створювала уявлення про село, як про клас, нездатний до самоуправління та неготовий до участі в політичному процесі.

Це виправдовувало політику однопартійності, усунення альтернативних селянських партій, а також запровадження жорсткого адміністративного контролю над місцевим самоврядуванням. Сільські ради поступово перетворювались на органи партійного примусу, що виконували волю центру, а не відображали запити громад³⁵.

Дискримінація селянства безпосередньо вплинула на становлення репресивної держави. Оскільки село інтерпретувалося як «потенційно ворожий», «контрреволюційний» або «куркульський» соціальний простір, застосування насильства ставало нормою державної політики.

У період воєнного комунізму силові методи вилучення продовольства, запровадження продрозкладки та діяльність продзагонів легітимувалися через дискурс «селянської ненадійності». Аналогічно упродовж колективізації термінологія «ліквідації куркульства як класу» створювала морально-політичне підґрунтя для масових депортацій, конфіскації майна та позасудових репресій³⁶.

Таким чином, антиселянська риторика сприяла інституціоналізації репресій як звичного механізму державного управління.

Систематична недовіра до селянства зумовила різке обмеження політичної автономії регіонів. Особливо це проявилось в Україні, Поволжі, на Північному Кавказі та у Сибіру, де селяни становили абсолютну більшість населення. Більшовицька влада розглядала будь-які форми відцентрових настроїв як «куркульські змови» або «націоналістичні ухили». Це стало підставою для централізації влади в руках партійного апарату та згорання самоврядних традицій, що існували у селах у 1917–1918 рр.

Антиселянська політика стала джерелом довготривалої кризи довіри між владою та населенням. Політичні рішення, що супроводжувалися насильством (розкуркулення, депортації, хлібозаготівлі), сприяли формуванню стійкого образу держави як ворожої сили.

У багатьох регіонах це спричинило хвилі антирадянських селянських повстань (1918–1921), а пізніше – прихований саботаж, втечі із колгоспів, падіння трудової дисципліни та відмову від інноваційної активності³⁷.

35 Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927); Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: [б.в.], 2000. С. 85–104.

36 Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. К.: Темпора, 2013. С. 313–314.

37 Ганжа О. І. Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX століття. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 328.

Таким чином, політичний наслідок дискримінації полягав у формуванні пасивного, недовірливого й деморалізованого населення, що істотно обмежувало модернізаційний потенціал радянської системи.

Висновки

Таким чином, більшовицький концепт селянської меншовартості сформувався не ізольовано, а на перетині марксистської теорії та усталених у російській інтелектуальній традиції уявлень про селянство як відсталу, інертну й політично ненадійну масу, що потребує радикального «перетворення»; ключовим теоретичним підґрунтям цього підходу стали погляди В. Леніна, який трактував селянство як внутрішньо розшаровану, нестійку й економічно обмежену спільноту, а в подальшому ця інтерпретація була не лише збережена, а й радикалізована у працях більшовицьких теоретиків і практиків, набувши особливо жорсткого, репресивного втілення у політиці Й. Сталіна, як у троцькістській теорії, так і в сталінській практиці зберігався спільний ідеологічний мотив – уявлення про селянство як соціально й політично «нижчу» верству, позбавлену повноцінної історичної суб'єктності.

Реалізація більшовицького концепту селянської меншовартості зумовила глибоку трансформацію соціальної структури СРСР: колективізація ліквідувала заможний прошарок селянства як потенційно самостійну й альтернативну соціальну силу; примусове усереднення майнових відносин посилювало тотальну залежність селян від держави; водночас нові покоління формувалися в умовах жорсткої політичної соціалізації, де пріоритет надавався лояльності до режиму над господарською компетентністю.

У політичній культурі закріпилися риси етатизму, патерналізму та недовіри до інституцій, що залишалися характерними для пострадянських суспільств і після розпаду СРСР.

Концепт меншовартості забезпечив ідеологічне підґрунтя для централізації влади, контролю над селянством і форсованої індустріалізації. Він вплинув на формування радянської моделі суспільства, де селянин розглядався як об'єкт політичного управління, а його традиційний уклад – як перешкода для державних цілей.

Таким чином, концепт селянської меншовартості будучи структурним елементом більшовицької ідеології, надалі став складовою радянського дискурсу ідеологічного панування, виправдовуючи репресивну політику та руйнування традиційного укладу життя. Більшовики проголошували союз робітників і селян, проте на практиці створили модель підпорядкування одного класу іншому, що мало тривалі наслідки для суспільної свідомості та історичної пам'яті.

Подяка

Автор щиро вдячна редакційній колегії за сприяння в публікації результатів проведеного дослідження.

Фінансування

Автор не отримала жодної фінансової підтримки для написання статті.

References:

1. Hanzha, O. I. (2000). *Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927)* [Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime (1917–1927)]; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: [b.v.]. 208 s. [in Ukrainian]
2. Hanzha, O. I. (2006). *Selianski khvyliuvannia ta vystupy naprykintsi 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv KhKh stolittia* [Peasant unrest and demonstrations in the late 1920s and early 1930s]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian peasant]. Vyp. 10. S. 328–331. [in Ukrainian].
3. Engels, F. *Nimetska selianska viina* [German Peasants' War]. Perekl. Volodymyra Levytskoho. Berlin, 1920. 126 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16239/file.pdf> [in Ukrainian].
4. Z statti Y. V. Stalina «Do pytannia pro polityku likvidatsii kurkulstva, yak klasu» [From the article by J. V. Stalin “On the question of the policy of liquidating the kulaks as a class”]. URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/cgi-bin/Holodomor/person.exe?&I21DBN=DAH&P21DBN=DAH&S21STN=1&S21REF=10&S->

- 21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORT-
ERMS=0&S21STR=0000101 [in Ukrainian].
5. Kalinkina, S. A., Kornovenko, S. V., Markova, S. V., Romanets, N. R. (2017). «Velykyi perelom» na seli. Final selianskoi revoliutsii (1929 – 1933 rr.): monohrafiia [«The Great Turning Point» in the Village. The Finale of the Peasant Revolution (1929 – 1933): Monograph]. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho. 300 s. [in Ukrainian].
 6. Kapustian, H. T. (2005). Nadzvychaishchyna ta selianskyi opir v Ukraini (kinets 1920-kh rr.) [The State of Emergency and Peasant Resistance in Ukraine (late 1920s)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty [History of Ukraine. Little-known names, events, facts]*. № 31. S. 21–34 [in Ukrainian].
 7. Kapustian, H. (2000). Pasyvnyi opir ukrainskoho selianstva v period NEPu [Passive resistance of the Ukrainian peasantry during the NEP period]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk [Ukrainian historical collection]*. № 3. S. 101–123. [in Ukrainian].
 8. Kovalova, N. (2019). Bilshovytska viziia selianskoi revoliutsii ta rol u nii ukrainskoho selianstva (1917 – pochatok 1919 rr.) [The Bolshevik vision of the peasant revolution and the role of the Ukrainian peasantry in it (1917 – early 1919)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky [Scientific works of the Ivan Ohienko Kamyanets-Podilskyi National University]*. Tom 29. S. 225–232. [in Ukrainian].
 9. Konkvest, R. (2007). Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Holodomor]. Luts'k: VMA «Teren». 456 s. [in Ukrainian].
 10. Kornovenko, S. V. (2014). Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr.: selianskyi faktor [Ukrainian Revolution of 1917–1921: The Peasant Factor]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 14. S. 142–146. [in Ukrainian].
 11. Kornovenko S. V., Zemziulina N. I., Kovalova N. A., Malynovskyi B. V., Masnenko V. V., Morozov A. H., Mykhailiuk O. V., Pasichna Yu. H. (2020). Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.) [Peasantry, land and power during the Ukrainian Revolution (1917 – 1921)]. Cherkasy. 440 s. [in Ukrainian].
 12. Kulchytskyi, S. V. (1991). Tsina «velykoho perelomu»: kolektyvizatsiia i holod v Ukraini [The price of the «great turning point»: collectivization and famine in Ukraine]. Kyiv: Ukraina. 432 s. [in Ukrainian].
 13. Kulchytskyi, S. (2013). Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli [Red Call. The History of Communism in Ukraine from Its Birth to Its Death]. Knyha 2. K.: Tempora. 628 s. [in Ukrainian].
 14. Lazurenko, V. M. (2010). Selianski hospodarstva Ukrainy zamozhnoho (fermerskoho) typu u systemi radianskoi silskohospodarskoi kooperatsii v dobu NEPu [Ukrainian peasant farms of the wealthy (farmer) type in the system of Soviet agricultural cooperation during the NEP era]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 12. S. 215–220. [in Ukrainian].
 15. Lenin, V. I. (1970). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 3. Kyiv: Polityvdav. 556 s. [in Ukrainian].
 16. Lenin, V. I. (1970). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 11. Kyiv: Polityvdav. 578 s. [in Ukrainian].
 17. Lenin, V. I. (1971). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 16. Kyiv: Polityvdav. 661 s. [in Ukrainian].
 18. Lenin, V. I. (1973). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 35. Kyiv: Polityvdav. 576 s. [in Ukrainian].
 19. Lenin, V. I. (1974). Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. T. 43. Kyiv: Polityvdav. 527 s. [in Ukrainian].
 20. Marks, K. (1936). Manifest Komunistychnoi partii [Communist Party Manifesto]. *Karl Marks. Vybrani tvory*. T. 1. K.: Partvydav TsK KP(b)U. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/manifesto.pdf> [in Ukrainian].
 21. Marks, K. Visimnadsiate briumera Lui Bonaparta [The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte]. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/19/marx-18-brumaire/> [in Ukrainian].
 22. Marks, K. Klasova borotba u Frantsii z 1848 po 1850 rr. [Class struggle in France from 1848 to 1850]. URL: <https://vpered.wordpress.com/2012/10/04/marx-klassenkampfe-in-frankreich/> [in Ukrainian].
 23. Marochko, V. I. (2007). Holodomor 1932–1933 rr. [The Holodomor of 1932–1933]. Kyiv. 64 s. [in Ukrainian].
 24. Mykhailiuk, O. V. (2001). Revoliutsiia ta zahostrennia sotsiokulturnoho antahonizmu mizh mistom i selom [Revolution and the exacerbation of socio-cultural antagonism between the city and the peasantry]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 3. S. 221–224. [in Ukrainian].

-
-
25. Morozov, A.H., Lazurenko, V.M. (2010). Selianyn-vlasnyk chasiv NEPu: kto vin? Z istorii formuvannia klasovoho zhupelia «kurkul» [The peasant-owner of the NEP era: who is he? From the history of the formation of the class scum «kulaks»]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 12. S. 33–37. [in Ukrainian].
 26. Reient, O. P. (2002). Ahrarne pytannia za doby «voiennoho komunizmu» [The Agrarian Question During the Era of «War Communism»]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vyp. 4. S. 31–37. [in Ukrainian].
 27. Stalin, Y. Do pytan leninizmu. Stalin, Y. Do pytan leninizmu [On the issues of Leninism]. URL: https://grachev62.narod.ru/stalin/t8/t8_03.htm [in Ukrainian].
 28. Trotskii, L. Itogi i perspektivi [Results and Prospects]. URL: <https://iskra-research.org/Trotsky/Permanent/chapter24.shtml> [in Russian].
 29. Farenii, I.A. (2017). Selianska revoliutsiia yak kontseptsiiia ahrarno-kapitalistychnykh peretvoren ta «polit-tekhnologichnyi sekret» Lenina [Peasant Revolution as a Concept of Agrarian-Capitalist Transformations and Lenin's «Political-Technological Secret»]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Vypusk 18. S. 50–54. [in Ukrainian].
 30. Davies, R. W. (1980). *The Soviet Collective Farm 1929–1930*. Harvard : Harvard University Press. 216 p. [in English].
 31. Farenii, I. (2019). The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. № 10. P. 58–65. [in English].
 32. Figes, O. (1989). *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917–1921*. Oxford University Press. 420 p. [in English].
 33. Figes, O. (1996). *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*. Penguin Books. 923 p. [in English].
 34. Moon, D. (2013). *The Plough that Broke the Steppes: Agriculture and Environment on Russia's Grasslands, 1700–1914*. Oxford University Press. 344 p. [in English].
 35. Shanin, T. (1972). *The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia, 1910–1925*. Oxford: Clarendon Press, XVII. 253 pp. [in English].
 36. Sommerfield, D. A. (1986). *The Bolsheviks and the Peasantry: Their Relationship from 1903 to 1921* (doctoral dissertation). Texas A&M University Library. 64 p. [in English].
 37. Svyaschenko, Z., Kornovenko, S. (2019). State protectionism in the agricultural politics of the Russian Empire of 1880-s – 1890-s. *Schidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 10, 34–42. doi: 10.24919/2519-058x.10.159179 [in English].

Надійшла до редакції / Received: 20.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 13.03.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

УДК 94(477):614.21-022.2«1953/2014»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Chubina-Fedorenko-Kryshtal>

Tetiana Chubina

Doctor of Historical Sciences, Full Professor, Head at the Department of Social and Humanitarian disciplines, National University of Civil Protection of Ukraine, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9383-3604>

e-mail: chubina@ukr.net

Yanina Fedorenko

Doctor of Historical Sciences, Full Professor, Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian disciplines, National University of Civil Protection of Ukraine, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5206-0705>

e-mail: yanava@ukr.net

Alina Kryshtal

Candidate of in Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, National University of Civil Protection of Ukraine, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1818-6603>;

e-mail: sovalina@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Chubina, T., Fedorenko, Ya. & Kryshtal. A. (2026) Historical stages of rural medicine evolution in Ukraine: from soviet modernization to transformations of the early 21st century (1953–2014). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 49–58. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Chubina-Fedorenko-Kryshtal>

HISTORICAL STAGES OF RURAL MEDICINE EVOLUTION IN UKRAINE: FROM SOVIET MODERNIZATION TO TRANSFORMATIONS OF THE EARLY 21ST CENTURY (1953–2014)

Abstract. *The aim of the article is to provide a comprehensive study of the historical evolution of rural medicine in Ukraine from 1953 to 2014. It involves identifying and scientifically substantiating the key stages in the transformation of the medical network, as well as assessing the impact of state policy on the quality of healthcare for rural populations.*

The scientific novelty. *The study identifies and substantiates the key stages in the transformation of rural medicine in Ukraine between 1953 and 2014. It is proven that the “optimization” of the medical network during the period of independence was not an autonomous phenomenon but a direct consequence of the exhaustion of the resource potential of the centralized model of the 1970s–1980s. A pattern has been identified wherein the reduction of rural social infrastructure led to the deepening of the demographic crisis and the outflow of labor potential from the agricultural sector. Furthermore, a discrepancy has been established between the regulatory framework of the industry and the actual level of public access to medical care.*

Conclusions. *As a result of the research, a historical periodization has been developed, allowing for the identification of three key stages in the transformation of rural medicine. The first stage (1950s–1960s) was marked by the development of the sector, which ensured basic territorial access to medical care for rural residents. The second stage (1970s–1980s) was characterized by a transition to intensive centralization around district hospitals, which led to a technological decline in the primary care level and a functional gap in service quality between the center and the periphery. The third stage (1990s–2014) is characterized by institutional degradation and a transition to a model of forced patient self-reliance. A key factor of this period was the administrative “optimization” of the early 21st century, which, by ignoring geographical specifics and the state of infrastructure, led to the creation of areas with limited access to medical services. It is substantiated that territorial remoteness became a decisive barrier to the realization of the constitutional rights of rural residents; this factor de facto entrenched social inequality between urban and rural areas and created prerequisites for the deepening of the demographic crisis in Ukraine.*

Keywords: *historical evolution, rural medicine, transformation, district hospital, feldsher-obstetric station, rural social infrastructure, degradation, depopulation.*

Тетяна Чубіна

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9383-3604>

e-mail: chubina@ukr.net

Яніна Федоренко

доктор історичних наук, професор, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5206-0705>

e-mail: yapava@ukr.net

Аліна Кришталь

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1818-6603>

e-mail: sovalina@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Чубіна Т., Федоренко Я., Кришталь А. Історичні етапи розвитку сільської медицини в Україні: від радянської модернізації до трансформацій початку XXI ст. (1953–2014 рр.). *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 49–58. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Chubina-Fedorenko-Kryshtal>

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ: ВІД РАДЯНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ДО ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОЧАТКУ XXI СТ. (1953–2014 РР.)

Анотація. *Мета* статті спрямована на комплексне дослідження історичної еволюції сільської медицини в Україні протягом 1953–2014 рр., що передбачає виявлення та наукове обґрунтування ключових етапів трансформації медичної мережі, а також оцінку впливу державної політики на якість медичного обслуговування селян.

Наукова новизна полягає у виокремленні та науковому обґрунтуванні ключових етапів трансформації сільської медицини в Україні протягом 1953–2014 рр. Доведено, що «оптимізація» медичної мережі в період незалежності не була автономним явищем, а стала безпосереднім наслідком вичерпання ресурсного потенціалу централізованої моделі 1970 – 1980-х років. Виявлено закономірність, згідно з якою скорочення соціальної інфраструктури на селі зумовило поглиблення демографічної кризи та відтік трудового потенціалу з аграрного сектору. Також встановлено диспропорцію між нормативно-правовим забезпеченням галузі та реальним рівнем доступу населення до медичної допомоги.

Висновки. У результаті дослідження розроблено історичну періодизацію, що дозволила виокремити три ключові етапи трансформації сільської медицини. Перший етап (1950–1960-ті рр.) позначений розбудовою галузі, що забезпечила базову територіальну доступність медичної допомоги селянам. Другий етап (1970–1980-ті рр.) супроводжувався переходом до інтенсивної централізації навколо районних лікарень, що призвело до технологічного занепаду первинної ланки та функціонального розриву в якості послуг між центром і периферією. Третій етап (1990-ті – 2014 рр.) характеризувався інституційною деградацією та переходом до моделі вимушеного самозабезпечення пацієнтів. Ключовим чинником цього періоду стала адміністративна «оптимізація» початку XXI ст., яка через ігнорування географічної специфіки та стану інфраструктури призвела до утворення територій з обмеженим доступом до медичних послуг. Обґрунтовано, що територіальна віддаленість стала визначальним бар'єром у реалізації конституційних прав селян; цей чинник де-факто закріпив соціальну нерівність між містом і селом та створив передумови для поглиблення демографічної кризи в Україні.

Ключові слова: історична еволюція, сільська медицина, трансформація, дільнична лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, соціальна інфраструктура села, деградація, депопуляція.

Постановка проблеми

Якість медичних послуг у сільській місцевості залишається одним із найскладніших для України завдань протягом багатьох десятиліть. Сучасні проблеми сільської медицини: закриття лікарень, нестача кваліфікованих кадрів, застаріле обладнання, – не є епізодичними явищами, вони мають тривалий генезис і є наслідком накопичених протягом останніх десятиліть системних структурних диспропорцій. Щоб зрозуміти, чому сільська медицина опинилася в незадовільному стані, необхідно проаналізувати, як змінювалися підходи держави до охорони здоров'я селян у різні часи.

Тривалий період розвиток галузі тримався на розбудові мережі лікувальних закладів безпосередньо у селах, часто із залученням коштів місцевих колективних господарств. Це дозволило зробити медичну допомогу ближчою до людей. Проте згодом ситуація змінилася: курс на «оптимізацію» призвів до масового закриття дільничних лікарень та амбулаторій. Як наслідок, медицина стала географічно віддаленою від пацієнта, а мешканці сіл втратили можливість швидко отримати необхідну допомогу.

Ключова проблема полягає у тому, що між офіційними державними реформами та їхнім реальним наслідком: жалюгідним станом медицини в селах, особливо віддалених від районних й обласних центрів, – утворився системний розрив, який закріпив нерівність у доступі до базових медичних потреб сільських і міських жителів. З огляду на цей факт, історичний аналіз того, як відбувалася трансформація медичної мережі, є вкрай важливим. Це допоможе не лише зрозуміти помилки минулого, а й знайти реальні шляхи для налагодження ефективного медичного обслуговування в українських селах у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання історичної трансформації сільської соціальної інфраструктури та медичної мережі в Україні перебуває у центрі уваги низки сучасних науковців. Зокрема, окремі аспекти правового регулювання та загальної динаміки сфери охорони здоров'я досліджили І. Бухтіярова та П. Кирилович¹, тоді як сучасний стан та демографічні наслідки дефіциту медичних кадрів на селі стали об'єктом наукової уваги І. Кондратьєвої². Проблематику еволюції охорони здоров'я на всеукраїнському рівні ґрунтовно опрацювали Л. Зав'ялова та Л. Кобріна³. Хоча авторки проаналізували функціонування медичної допомоги загалом по країні, вони приділили належну увагу й трансформаційним процесам, що вплинули на медицину в сільській місцевості. Стаття є продовженням наукових розвідок Я. Федоренко⁴, що стосуються трансформаційних процесів в українському селі періоду Незалежності. Разом із тим, попри наявність фахових напрацювань, потребують предметного аналізу етапи розвитку сільської медицини крізь призму трансформації державної соціальної політики, що дозволить простежити накопичення системних проблем, починаючи від радянської моделі централізації й до «оптимізації» медичної мережі в умовах вже незалежної України.

Мета статті

Метою статті є комплексне дослідження історичної еволюції сільської медицини в Україні протягом 1953–2014 рр., що передбачає виявлення та наукове обґрунтування ключових етапів трансформації медичної мережі, а також оцінку впливу державної політики на якість медичного обслуговування селян.

Виклад основного матеріалу

Доленосною подією початку 1950-х рр. в Україні стала смерть диктатора Йосипа Сталіна. Вона спричинила зміну внутрішньополітичного курсу Радянського Союзу та започаткувала процеси лібералізації й десталінізації. Ці трансформації лягли в основу нового періоду, відомого як хрущовська «відлига». Зміна вектору державного управління зорієнтувала владу на вирішення задованих гуманітарних проблем, які роками ігнорувалися сталінською системою. Зокрема, у фокусі соціальної політики радянського керівництва опинилося доволі гостре питання, яке потребувало негайного вирішення, – покращення умов життя у багатостраждальному українському селі.

Особлива увага нового очільника партії та держави Микити Хрущова до аграрного сектору актуалізувала хронічні проблеми сільського населення. Однією із них було низьке

1 Бухтіярова І. Г., Кирилович П. М. Історичний розвиток сфери надання медичної допомоги в Україні. *Юридичний електронний журнал*, 2020. 1. С. 146–148. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/34>

2 Кондратьєва І. М. Розвиток сільської медицини в Україні в сучасних умовах. *Державне будівництво*. 2022. №2. С.118–127. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2022-2-11>

3 Зав'ялова Л. В., Кобріна Л. В. Україна: медицина та охорона здоров'я новітньої доби. Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Україна: медицина та охорона здоров'я новітньої доби>.

4 Федоренко, Я. А. Особливості трансформації соціальної інфраструктури українського села в кінці XX – на початку XXI століття: історичний аспект. *Сумська старовина*. 2013. №XL. С. 57–65. Федоренко Я.А. Стан сільської медицини та аптек в кінці XX – на початку XXI століття. *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2018, Число 29. Вип. 13. С.60 – 65.

медичне обслуговування, що своєю чергою провокувало високий рівень смертності селян. Станом на початок 1950-х років дефіцит лікувальних закладів у сільській місцевості набув загрозливих масштабів. Мережа сільських медичних установ була вкрай обмеженою і нараховувала лише 380 одиниць, які територіально не могли забезпечити медичною допомогою все сільське населення Української РСР. Згідно з дослідженням В. Панченка та О. Шмарчука, ситуація з технічним оснащенням сільських амбулаторій була критичною: клініко-діагностичні лабораторії функціонували лише у 88 закладах, а рентгенологічне обладнання мали лише 56 із них. До того ж, гострий кадровий голод унеможлилював роботу вузькопрофільних спеціалістів: хірургів, педіатрів, стоматологів та акушерів-гінекологів⁵. Це позбавляло селян можливості отримати кваліфіковану медичну допомогу за місцем проживання, змушуючи їх звертатися до районних лікарень. Однак в умовах незадовільного стану дорожньо-транспортної інфраструктури та браку засобів пересування подолання відстані до районного центру ставало для багатьох нездоланим бар'єром. Як наслідок, значна частина пацієнтів, які потребували екстреного втручання, так і не отримувала вчасної допомоги, що призводило до високих показників смертності, яких можна було б уникнути за належної організації медичної мережі.

Проте дефіцит кваліфікованих кадрів був лише одним із аспектів кризи. Значно загострилася проблема елементарного побутового та матеріального забезпечення. Стан матеріально-технічної бази сільських лікарень був незадовільним, що виявлялося у гострому дефіциті стаціонарних місць, відсутності належного оснащення та недостатньому забезпеченні медикаментами⁶.

Соціальна дискримінація сільського населення виявлялася навіть у таких аспектах, як організація харчування хворих. Державні нормативи витрат початку 1950-х рр. на денний раціон пацієнта демонстрували кричущу нерівність: якщо в міських лікарнях на харчування виділялося 7 крб. 42 коп., то в сільських закладах ця сума була на 20% меншою і становила лише 5 крб. 94 коп.⁷. Усвідомлення критичного стану здоров'я сільського населення змусило радянське керівництво переглянути пріоритети фінансування. Починаючи з 1953 р., спостерігається поступова інтенсифікація розбудови медичної мережі та покращення її ресурсної бази. Важливим кроком у подоланні дефіциту кадрів стало запровадження з 1956 р. практики цільового спрямування випускників медичних інститутів. Щорічно близько 800 молодих лікарів направлялись для роботи безпосередньо в сільську місцевість⁸.

У другій половині 1950-х рр. динаміка оновлення медичної інфраструктури українського села набула нової динаміки. Аналіз регіональних даних свідчить про значні темпи цих робіт. Зокрема, лише у Вінницькій області у 1956 р. медичну допомогу селянам уже надавали 196 стаціонарів та 174 амбулаторії⁹.

Вагому роль у розбудові медичної мережі відіграло залучення до фінансування економічно міцних колгоспів, які фактично взяли на себе значну частку державних функцій із соціального забезпечення. Так, лише протягом 1957 р. за рахунок коштів колективних господарств було збудовано 36 нових медичних закладів, розрахованих на стаціонарне лікування 935 хворих. У наступні роки зазначена тенденція лише посилювалася: мережа сільських лікарень, зведених зусиллями колгоспів, дозволила забезпечити кваліфікованою медичною допомогою понад 15 тисяч пацієнтів¹⁰. У західноукраїнському регіоні була поширеною практика, коли декілька колективних господарств об'єднували кошти та зусилля для спорудження одного потужного медичного закладу. Діяльність Тартаківської амбулаторії на Львівщині продемонструвала ефективність такого підходу. Збудована у 1963 р.

5 Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. [підруч. для студентів вищих навч. заклад.] К.: Знання, 2000. С.250.

6 Там само. С.250.

7 Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки. К.: Наукова думка, 1974. С.51.

8 Пропозиції щодо поліпшення житлових умов і медичного обслуговування сільського населення. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 9. Спр.2649. Арк 51.

9 Короткий витяг із річного звіту про мережу, діяльність та кадри медичних закладів за 1956 рік. Державний архів Вінницької області. Ф. р-2355. Оп.11. Спр. 38. Арк. 9.

10 Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн. К.: Наукова думка, 1979. Кн. 1. 1979. С. 271.

сімю економічно міцними господарствами, вона стала центром медичного обслуговування для мешканців 25 сільських населених пунктів із загальною чисельністю понад 11 тис осіб. Багатофункціональність закладу забезпечувалася роботою стоматологічного, хірургічного, гінекологічного та рентгенологічного кабінетів. Це фактично перетворювало амбулаторію на комплексний медичний осередок, підсилений власними поліклінікою, стаціонаром та аптекою¹¹.

Для більш повноцінного забезпечення фаховою медичною допомогою селян було також запроваджено систему регулярних виїзних консультацій. Щомісяця групи вузькопрофільних лікарів відвідували периферійні амбулаторії. Також у другій половині ХХ ст. з'явилися і мобільні форми обслуговування. Зокрема, у Білопільському районі Сумської області успішно функціонували так звані пересувні медичні амбулаторії, які надавали оперативну медичну допомогу та консультативні послуги колгоспникам безпосередньо в місцях їхньої виробничої діяльності.

Покращення економічного стану окремих господарств у другій половині ХХ ст. дозволило спрямувати кошти на розбудову рекреаційної інфраструктури на Півдні України та в Криму, що яскраво ілюструє приклад санаторію «Колгоспник», зведеного неподалік Алушти. Його будівництво стало можливим завдяки об'єднанню коштів 120 колективних господарств Сімферопольського та Мелітопольського районів, що перетворило заклад на потужний оздоровчий комплекс, де лише за 1959–1964 рр. медичну реабілітацію отримали понад 26 тисяч аграріїв¹².

Характерною рисою тогочасної архітектурної та організаційної політики була універсальність використання приміщень. Прикладом такої гнучкості слугувало «курортне містечко» на річці Лозова, створене зусиллями колгоспів Мар'їнського району Донецчини. Сучасна на той час інфраструктура зі світлими корпусами та ігровими майданчиками була розрахована на цілорічну експлуатацію. Змістовне наповнення закладу змінювалося відповідно до сезону: в літній період тут працював міжколгоспний табір, що забезпечував відпочинок 500 дітям щосезону, тоді як в осінньо-зимовий період база перепрофілювалася на будинок відпочинку для дорослих працівників села¹³.

Водночас, попри динамічне розширення рекреаційної мережі, доступ до санаторного оздоровлення для пересічного працівника села залишався суттєво обмеженим, порівняно з міським населенням. Визначальним чинником обмеженого доступу до санаторно-курортного лікування була специфіка соціального забезпечення сільського населення, зумовлена відсутністю обов'язкового державного страхування для колгоспників до другої половини 1960-х рр. Зважаючи на це, право на відпочинок безпосередньо залежало від рівня прибутковості конкретного господарства та наявності вільних коштів у його фондах, тоді як робітники міст отримували путівки за рахунок загальнодержавних ресурсів. Крім того, реалізація права на оздоровлення була детермінована специфікою аграрного виробничого циклу. Селяни могли претендувати на поїздку до санаторію переважно у міжсезоння (пізньої осені чи взимку), оскільки літні місяці залишалися часом пікових трудових навантажень. Така вимушена сезонність, а також вибіркового підходу у розподілі путівок у колективі господарств (як правило, пріоритет надавався адміністративному персоналу або «передовикам виробництва»), засвідчували системну нерівномірність у забезпеченні доступу до медичних та оздоровчих послуг між сільським та міським населенням.

До кінця 1960-х рр., незважаючи на екстенсивне зростання мережі закладів, глибока диференціація якості медичних послуг між містом і селом продовжувала зберігатися. Одним

¹¹ Маланчук В. А. Нове в культурі і побуті колгоспного селянства. К.: Наукова думка, 1970. С. 134.

¹² Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн. К.: Наукова думка, 1979. Т8. Кн. 1. 1979. С. 275.

¹³ Інформація РАТАУ про курортне містечко Мар'їнських колгоспів. ЦДАВО України. Ф. 5111. Оп. 1. Спр. 286. Арк.90.

із найбільш деструктивних чинників була логістична ізолюваність периферії. Гострий дефіцит спеціалізованого санітарного транспорту призводив до того, що госпіталізація важкохворих та породіль із віддалених сільських населених пунктів часто здійснювалася непристосованими засобами, зокрема гужовим транспортом. Таким чином, інфраструктурні проблеми призводили до фактичної ізоляції сільських громад від системи екстреної медицини. Не менш загрозливою проблемою залишався низький професійний рівень медичного персоналу на місцях. Системні помилки у діагностиці, зумовлені як браком кваліфікації, так і відсутністю сучасного обладнання, часто призводили до летальних наслідків¹⁴.

У 1970-х – 1980-х рр. стратегія розвитку сільської медицини зазнала суттєвої трансформації, змістившись у бік інтенсивної централізації та спеціалізації. Пріоритетним напрямом стало зміцнення матеріально-технічної бази Центральних районних лікарень (ЦРЛ), які перетворилися на головні лікувально-профілактичні центри¹⁵. Загалом у 1970 – 1980-ті рр. в Україні розпочали функціонувати 70 центральних районних лікарень¹⁶. Така концентрація ресурсів дозволила забезпечити районні центри сучасним на той час обладнанням та профільними фахівцями, що значно підвищило якість спеціалізованої медичної допомоги. Крім того, активне постачання санітарного автотранспорту підвищеної прохідності до сільських населених пунктів частково зняло гостроту проблеми транспортування хворих, поступово витісняючи використання непристосованих засобів.

Проте політика укрупнення мала і негативні соціальні наслідки. Пріоритетність розвитку районних центрів призвела до поступового занепаду первинної ланки на периферії. Мережа дільничних лікарень у малих селах почала скорочуватися, а їхні функції зводилися до надання долікарської допомоги. Хоча у сільській місцевості на той час функціонувало близько 17 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів¹⁷, їхня кількість вже не могла забезпечити належний рівень медичного обслуговування.

Загалом політика укрупнення лише поглибила територіальну нерівність, оскільки мешканці віддалених населених пунктів опинилися у ще більшій залежності від якості доріг та оперативності роботи районних служб. На тлі цих інфраструктурних труднощів паралельно загострилися і кадрові проблеми. Попри формальне поліпшення соціального статусу селян, сільська медицина залишалася непривабливою для молодих спеціалістів. Система обов'язкового розподілу випускників медичних інститутів не вирішувала проблеми плинності кадрів: зважаючи на відсутність належної соціальної інфраструктури та професійну ізоляцію, лікарі намагалися будь-яким чином повернутися до міст. Як наслідок, значна частина сільських амбулаторій укомплектовувалася персоналом за залишковим принципом, що унеможливлювало належну діагностику та обмежувало можливості профілактичної медицини на місцях, оскільки через відсутність сучасної апаратури сільським лікарям доводилося витрачати на надання допомоги хворим у 3–4 рази більше часу, ніж їхнім міським колегам, що фактично нівелювало переваги медичного обслуговування на селі¹⁸.

Загалом сформована в радянський період модель сільської медицини, попри масштабну розбудову інфраструктури, залишалася надмірно централізованою та цілком залежною

14 Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. [підруч. для студентів вищих навч. заклад.] К.: Знання, 2000. С.251.

15 Бухтіярова І.Г., Кирилович П.М. Історичний розвиток сфери надання медичної допомоги в Україні. *Юридичний електронний журнал*. 2020. №1. С.148. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/34>.

16 Зав'ялова Л. В., Кобріна Л. В. Україна: медицина та охорона здоров'я новітньої доби // *Велика українська енциклопедія*. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Україна: медицина та охорона здоров'я новітньої доби>.

17 Там само.

18 Рибак І.В., Сковрцова І. А. Соціально-культурна та побутова інфраструктура подільського села на завершальному етапі радянського будівництва: проблеми та труднощі розвитку (60–80-ті роки ХХ ст.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2013. Т. 20. С. 539. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Onkr_2013_20_57.

від ресурсів колгоспної системи. Закономірним результатом такого стану справ стало функціональне виснаження первинної ланки та прихована кадрова криза 1980-х рр., що створили передумови для швидкої деградації сільської медицини в нових економічних реаліях. Із розпадом радянської економічної моделі на початку 1990-х рр., лікарняна мережа села увійшла в період глибокої системної кризи.

Трансформаційні процеси 1990-х рр. – першого десятиліття XXI ст. позначилися стрімким скороченням інфраструктурного потенціалу сільської медицини. Статистичні показники свідчать про масштабну деградацію мережі: якщо на кінець 1990-х рр. функціонувало понад тисячу сільських лікарень із загальним фондом у 20,2 тис. ліжок, то до 2011 р. їхня кількість скоротилася втричі – до 333 одиниць (7,5 тис. ліжок)¹⁹. Аналогічна регресивна динаміка спостерігалася і в системі екстреної допомоги та первинної ланки. Зокрема, кількість станцій швидкої медичної допомоги зменшилася у 1,5 рази, а мережа фельдшерсько-акушерських пунктів втратила понад 3,6 тис. об'єктів²⁰. Повністю нівельованою виявилася система колгоспних пологових будинків, яка ще у 1990 р. налічувала понад пів тисячі установ, що фактично позбавило сільське населення спеціалізованого акушерського супроводу²¹.

Єдиним сегментом, що демонстрував формальне зростання, стали самостійні амбулаторії та поліклініки, чисельність яких на кінець першого десятиліття XXI ст. зросла до 2956 одиниць. Втім, навіть така позитивна тенденція не дозволила досягти європейських стандартів забезпечення (2,4 установи на 10 тис. населення в Україні проти 4,9 у країнах ЄС). При цьому спостерігалася гостра регіональна асиметрія: якщо на Сході країни, зокрема, у Харківській області показник забезпеченості амбулаторіями сягав 4,3 одиниці, то на Заході (Волинська область) він був утричі нижчим (1,53 на 10 тис. осіб)²².

Однак за показниками загальнодержавного «формального зростання» часто приховувалися руйнівні процеси на рівні окремих регіонів, де наслідком оптимізації стало розширення зон з дефіцитом медичного забезпечення. Зокрема, на прикладі тільки однієї Кіровоградської області простежується типова для періоду незалежності тенденція: за середніми цифрами розбудови амбулаторій ховалося поступове вимирання первинної ланки у віддалених селах. Протягом 1991 – 2005 рр. частка населених пунктів без жодного медичного об'єкта зросла на 6%, причому переважна більшість таких сіл (88%) була позбавлена навіть виїзних форм обслуговування²³.

Суттєвим деструктивним чинником початку XXI ст. стала невідповідність між нормативними вимогами та фактичним ресурсним забезпеченням сільських медустанов. Попри встановлені стандарти, рівень укомплектованості лікарських посад на селі ледь сягав 76,6%, що провокувало аномальне навантаження на персонал: один фахівець первинної ланки був змушений обслуговувати до 5–6 тис. пацієнтів, що втричі перевищувало аналогічні показники в українських містах. З кожним роком така негативна тенденція лише поглиблювалася. Станом на 2014 р. склалася критична ситуація: у 535 сільських фельдшерсько-акушерських пунктах жодна посада не обіймалася кваліфікованим персоналом²⁴. На думку Інни Кондратьєвої, дефіцит медичних кадрів на селі призвів до закриття фельдшерсько-

19 Державна служба статистики України. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України в 2011 році: Статистичний бюлетень (І. Качалова, відп. за вип.). Київ, 2012. С. 8.

20 Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів: аналітична записка. Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ, 2013. 10 квіт. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-problem-rozvitku-socialnoi-infrastrukturi-silskikh>

21 Федоренко Я.А. Стан сільської медицини та аптек в кінці XX – на початку XXI століття. *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2018. Число 29. Вип. 13. С. 61.

22 Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів: аналітична записка / Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ, 2013. 10 квіт. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-problem-rozvitku-socialnoi-infrastrukturi-silskikh>

23 Головне управління статистики у Кіровоградській області. Характеристика сільських населених пунктів Кіровоградської області станом на 1 листопада 2005 р.: Статистичний збірник. Кіровоград, 2006. С.113.

24 Стан надання медичної допомоги сільським жителям на фельдшерсько-акушерських пунктах за 2014 рік. Центр громадського здоров'я МОЗ України. URL: <https://phc.org.ua/monitoring-i-statistika/meddata/dovidniki-statistichnikh-pokaznikov>

акушерських пунктів, а також опосередковано вплинув на поглиблення демографічної ситуації, посприяв відтоку молоді із сільської місцевості у пошуках кращих можливостей працевлаштування²⁵.

Критична зношеність лікарняного автопарку (на рівні 80%) та хронічний дефіцит пального призвели до фактичного демонтажу системи екстреної допомоги. У багатьох регіонах, зокрема в Тернопільській та Івано-Франківській областях, рівень забезпеченості спецтранспортом був у 4 рази нижчим за показники Харківщини, що змушувало населення самостійно фінансувати логістику госпіталізації²⁶.

Реформаторські ініціативи держави перших десятиліть XXI ст., спрямовані на впровадження інституту сімейної медицини, мало враховували географічну специфіку та інфраструктурні обмеження периферії. Модель сімейного лікаря як універсального фахівця широкого профілю на початку виявилася малопродуктивною з точки зору забезпечення вузькоспеціалізованої якості допомоги, оскільки шестимісячна перепідготовка не могла замінити повноцінної інтернатури. Як наслідок, замість підвищення якості послуг відбулося територіальне віддалення медицини від споживача: закриття локальних лікарень та їх трансформація у малопотужні амбулаторії чи ФАПи. Враховуючи, що відстань понад 10 км знижує доступність допомоги у тричі, реформа де-факто спровокувала ізоляцію соціально вразливих верств сільського населення. Яскравим прикладом негативних наслідків такої «оптимізації» була ліквідація Бірківської дільничної лікарні на Харківщині. Попри первинне обслуговування майже 15 тис. мешканців трьох громад, заклад було методично понижено у статусі до амбулаторії, вилучено діагностичне обладнання та скасовано цілодобовий стаціонар²⁷. Показовим для тогочасних реалій став прецедент передачі приміщень колишньої державної лікарні під приватний діагностичний центр, що зафіксувало пріоритет комерціалізації над соціальними гарантіями. Втрата пунктів невідкладної допомоги у селах змусила пацієнтів долати значні відстані до районного центру за умов вкрай незадовільного транспортного сполучення та недотримання часових нормативів прибуття бригад швидкої допомоги.

Загальний підсумок цього етапу реформування виявився регресивним: замість модернізації первинної ланки відбулася її інституційна деградація, що заклало підвалини для подальшої демографічної кризи в українському селі.

Висновки

Історична ретроспектива розвитку медичного забезпечення сільського населення України дозволяє виокремити три ключові етапи трансформації галузі. Перший етап (1950–1960-ті рр.) характеризувався екстенсивною розбудовою стаціонарної мережі та формуванням широкого кола дільничних лікарень, що дозволило забезпечити базове охоплення сільських територій медичною допомогою. Проте жорстке державне планування та надмірна ієрархічність цієї моделі вже тоді заклали ризики її майбутньої інертності.

Протягом другого етапу (1970–1980-ті рр.) відбувся перехід до стратегії інтенсивної централізації, де пріоритетне зміцнення матеріальної бази районних лікарень сприяло розвитку спеціалізованих відділень, але водночас призвело до технологічного занепаду закладів нижчої ланки. Це поглибило функціональний розрив у якості допомоги, оскільки дільничні лікарні поступово втрачали діагностичне обладнання, а медичні послуги ставали дедалі більш концентрованими у районних центрах, територіально віддалених від мешканців периферії.

Третій етап (1990-ті–2014 рр.), що розпочався з проголошенням незалежності, був періодом глибокої інституційної кризи та системної деградації. Колапс радянської економічної моделі спричинив масштабне скорочення мережі вже в період незалежності

25 Кондратьєва І. М. Розвиток сільської медицини в Україні в сучасних умовах. *Державне будівництво*. 2022. № 2 (32). С. 123. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2022-2-11>

26 Федоренко Я. А. Стан сільської медицини та аптек в кінці XX – на початку XXI століття. *Гуманітарний вісник*. Серія: Історичні науки, 2018. Число 29. Вип. 13. С. 61.

27 Федоренко Я. А. Особливості трансформації соціальної інфраструктури українського села в кінці XX – на початку XXI століття: історичний аспект. *Сумська Старовина*. 2013. № XL. С. 63.

держави: кількість сільських лікарень зменшилася втричі, а спеціалізована акушерська допомога на селі була ліквідована. Зміна економічного укладу призвела до втрати стабільних механізмів підтримки стаціонарів, що де-факто переклало фінансовий тягар логістики на селян, закріпивши перехід до моделі вимушеного самозабезпечення.

Завершальна фаза цього етапу, пов'язана з реформаторськими ініціативами влади початку другого десятиліття ХХІ ст., продемонструвала критичне ігнорування географічної специфіки сільської місцевості. Адміністративна «оптимізація», прикладом якої стала ліквідація порівняно потужних сільських медичних закладів, призвела не до модернізації, а до формування зон з дефіцитом надання медичної допомоги. Такі кроки лише поглибили нерівномірність розвитку українських міст і сіл, зробивши територіальну віддаленість визначальною перешкодою в отриманні медичної допомоги. Ігноруючи потреби сільських громад у медичному обслуговуванні, влада по суті створила передумови для подальшого погіршення демографічних показників у сільській місцевості, які стали більш відчутними у другому десятилітті ХХІ ст.

References:

1. Bukhtiyarova, I. H., & Kyrylovych, P. M. (2020). Istorychnyi rozvytok sfery nadання medychnoi dopomohy v Ukraini [Historical development of the sphere of medical care provision in Ukraine]. *Yurydychnyi elektronnyi zhurnal*, (1), 146–148. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/34> DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/34> [in Ukrainian]
2. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. *Informatsiia RATAU pro kurortne mistechko Mariinskykh kolhospiv* [RATAU information about the resort town of Maryinka collective farms]. F. 5111. Op. 1. S. 286. Ark. 90. [in Ukrainian]
3. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. *Propozytsii shchodo polipshenniu zhytlovykh umov i medychnoho obsluhovuvannia silskoho naseleння* [Proposals for improving housing conditions and medical services for the rural population]. F. 2. Op. 9. S. 2649. Ark. 217). [in Ukrainian]
4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. (2012). *Zaklady okhorony zdorov'ia ta zakhvoriuvanist naseleння Ukrainy v 2011 rotsi: Statystychnyi biuleten* [Health care institutions and morbidity of the population of Ukraine in 2011: Statistical bulletin] (I. Kachalova, Ed.). Kyiv. [in Ukrainian]
5. Fedorenko, Ya. A. (2013). Osoblyvosti transformatsii sotsialnoi infrastruktury ukrainskoho sela v kintsi XX – na pochatku ХХІ stolittia: istorychnyi aspekt [Features of the social infrastructure transformation of the Ukrainian village in the late 20th – early 21st century: Historical aspect]. *Sumska starovyna*, (40), 57–65. [in Ukrainian]
6. Fedorenko, Ya. A. (2018). Stan silskoi medytsyny ta aptek v kintsi XX – na pochatku ХХІ stolittia [The state of rural medicine and pharmacies in the late 20th – early 21st century]. *Humanitarnyi visnyk. Seriya: Istorychni nauky*, 13(29), 60–65. [in Ukrainian]
7. Holovne upravlinnia statystyky u Kirovohradskii oblasti. (2006). *Kharakterystyka silskykh naselenykh punktiv Kirovohradskoi oblasti stanom na 1 lystopada 2005 r.: Statystychnyi zbirnyk* [Characteristics of rural settlements in the Kirovohrad region as of November 1, 2005: Statistical collection]. Kirovohrad. [in Ukrainian]
8. *Istoriia Ukrainskoi SSR: U 8-my t., 10 kn.* [History of the Ukrainian SSR: In 8 vols., 10 books] (Vol. 8, Book 1). (1979). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
9. Kelembetova, V. Yu. (1974). *Pobut i relihiini perezhvytky* [Everyday life and religious survivals]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
10. Kondratieva, I. M. (2022). Rozvytok silskoi medytsyny v Ukraini v suchasnykh umovakh [Development of rural medicine in Ukraine in modern conditions]. *Derzhavne budivnytstvo*, (2), 118–127. <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2022-2-11>. DOI: [https://doi.org/10.33146/2307-9878-2024-4\(106\)-159-168](https://doi.org/10.33146/2307-9878-2024-4(106)-159-168) [in Ukrainian]
11. Malanchuk, V. A. (1970). *Nove v kulturi i pobuti kolhospnogo selianstva* [New things in the culture and everyday life of the collective farm peasantry]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
12. National Institute for Strategic Studies. (2013). *Shchodo problem rozvytku sotsialnoi infrastruktury silskykh naselenykh punktiv: Analitychna zapyska* [On the problems of social infrastructure development in rural

-
-
- settlements: Analytical note]. Retrieved from: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/scho-do-problem-rozvitku-socialnoi-infrastrukturi-silskikh> [in Ukrainian]
13. Panchenko, P. P., & Shmarchuk, V. A. (2000). *Ahrarna istoriia Ukrainy: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Agrarian history of Ukraine: textbook for students of higher educational institutions]. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian]
14. Public Health Center of the Ministry of Health of Ukraine. (2015). *Stan nadannia medychnoi dopomohy silskym zhyteliam na feldshersko-akusherskykh punktakh za 2014 rik* [The state of providing medical care to rural residents at feldsher-midwife stations for 2014]. Retrieved from: <https://phc.org.ua/monitoring-i-statistika/meddata/dovidniki-statistichnikh-pokaznikiv> [in Ukrainian]
15. Rybak, I. V., & Skvortsova, I. A. (2013). Sotsialno-kulturna ta pobutova infrastruktura podilskoho sela na zavershalnomu etapi radianskoho budivnytstva: problemy ta trudnoshchi rozvytku (60–80-ti roky XX st.) [Socio-cultural and everyday infrastructure of the Podillian village at the final stage of Soviet construction: problems and difficulties of development (60–80s of the 20th century)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 20, 535–547. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Onkp_2013_20_57 [in Ukrainian]
16. State Archives of Vinnytsia Region. (1956). *Korotkyi vytyah iz richnoho zvituv pro merezhu, diialnist ta kadry medychnykh zakladiv za 1956 rik* [Brief extract from the annual report on the network, activities, and personnel of medical institutions for 1956]. F. R-2355. Op. 11. S. 38. Ark. 9. [in Ukrainian]
17. Zavalova, L. V., & Kobrina, L. V. (2022). *Ukraina: medytsyna ta okhorona zdorovia novitnoi doby* [Ukraine: Medicine and healthcare of the modern era]. Velyka ukrainska entsyklopediia. Retrieved from: https://vue.gov.ua/Україна:_медцина_та_охорона_здоров'я_новітньої_доби [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 11.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 21.03.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 94(477.83/.86:292.452)(09):070(477)»1969/2020»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Haliv-Karban>

Mykola Haliv

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine; Senior Researcher, Department of Contemporary History, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine, Lviv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

e-mail: halivm@yahoo.com

Roman Karban

Second (Master's) level higher education student, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine

e-mail: karbanri@ukr.net

Bibliographic description of the article: Haliv, M., & Karban, R. (2026). Typology of publications on the history of villages on the pages of the journal “Litopys Boikivshchyny” journal (1969–2020). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 59–70. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Haliv-Karban>

TYPOLOGY OF PUBLICATIONS ON THE HISTORY OF VILLAGES IN THE “LITOPYS BOIKIVSHCHYNY” JOURNAL (1969–2020)

Abstract. *The purpose of the article is to present the results of a historiographical study of works on the history of Ukrainian villages in the Carpathians and Subcarpathia, published on the pages of the journal “Litopys Boikivshchyny” (“Chronicle of Boykivshchyna”) in 1969–2020. **Scientific novelty:** for the first time in Ukrainian historiography, a set of works on the history of villages and peasantry published in the journal “Litopys Boikivshchyny” has been analyzed. **The research methodology** includes the principles of historicism, scientificity, authorial objectivity, as well as a number of methods: historiographical analysis, historical-typological and historical-systemic. **Conclusions.** Thus, a significant part of the publications on the pages of “Litopys Boikivshchyny” concerns the history of villages and the ethnography of the population of the Boyky region, which covered the historical Turka, Stryi, Sambir countys, part of Dolyna, Drohobych and Transcarpathia countys. Among the most thorough works, we will name those that concern the history of the villages of Limna, Strilbychi, Plavye, Komarnyky, Lavriv, Strilky, Korostenko, Unyatchi, Ulychne, Skhidnytsia, Litynya, Volya Koblyanska. A number of publications are devoted to the cultural and educational life of Ukrainian villages, primarily the history of schools and educational organizations. A smaller group of works can be classified as studies of source studies (archaeographic), historical-toponymic (oikonomic), and memorial-narrative directions. Of course, the publications of diaspora authors were not distinguished by a serious source base, they were mostly based on memoirs, legends, and occasional newspaper publications. However, it should be noted that some diaspora authors also used newer Soviet literature. During the period of Ukraine's independence, especially after the journal was moved to Drohobych, the number of scientific works on the history of the villages of the Ukrainian Carpathians and Subcarpathia increased in the “Litopys Boikivshchyny”, which were based on source, primarily archival, material and relied on the latest methodological approaches of social history, microhistory, regional studies and archaeography.*

Keywords: “Litopys Boikivshchyny”, press studies, social history, historiography, Ukrainian village, Boykivshchyna.

Микола Галів

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, Україна; старший науковий співробітник відділу новітньої історії, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

e-mail: halivm@yahoo.com

Роман Карбан

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, Україна

e-mail: karbanri@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Галів М., Карбан Р. Типологія публікацій з історії сіл у часописі «Літопис Бойківщини» (1969–2020). *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 59–70. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Haliv-Karban>

ТИПОЛОГІЯ ПУБЛІКАЦІЙ З ІСТОРІЇ СІЛ У ЧАСОПИСІ «ЛІТОПИС БОЙКІВЩИНИ» (1969–2020)

Анотація. Мета статті – представити результати історіографічного дослідження публікацій з історії українських сіл Карпат і Прикарпаття, опублікованих на сторінках часопису «Літопис Бойківщини» у 1969–2020 рр. **Наукова новизна:** вперше в українській історіографії проаналізовано і типологізовано сукупність опублікованих в журналі «Літопис Бойківщини» праць з історії сіл та селянства. **Методологія** дослідження включає принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, а також низку методів: історіографічного аналізу, історико-типологічний та історико-системний. **Висновки.** Отже, значна частина публікацій на сторінках «Літопису Бойківщини» стосується історії сіл та етнографії населення бойківського краю, який охоплював історичну Турківщину, Стрийщину, Самбірщину, частину Долиниці, Дрогобищини і Закарпаття. Серед найбільш ґрунтовних праць, назвемо ті, які стосуються історії сіл Лімна, Стрільбиці, Плав'є, Комарники, Лаврів, Стрілки, Коростенко, Унятичі, Уличне, Східниця, Літиня, Воля Коблянська. Низка публікацій присвячена культурно-освітньому життю українських сіл, передусім історії шкільних установ і просвітницьких організацій. Деяко меншу групу праць можна зарахувати до студій джерелознавчого (археографічного), історико-топонімічного (ойконімічного), меморійно-нарративного спрямування. Безумовно, публікації діаспорних авторів не відзначалися серйозною джерельною базою, здебільшого будувалися на спогадах, переказах, епізодичних газетних публікаціях. Однак, відзначимо, що частина діаспорних авторів користувалася й новішою радянською літературою. У добу незалежності України, особливо після перенесення видання часопису до Дрогобича, в «Літописі Бойківщини» зросла кількість наукових праць з історії сіл українських Карпат і Прикарпаття, що ґрунтувалися на джерельному, передусім архівному, матеріалі й спиралася на новітні методологічні підходи соціальної історії, мікроісторії, регіоналістики, археографії.

Ключові слова: «Літопис Бойківщини», пресознавство, соціальна історія, історіографія, українське село, Бойківщина.

Постановка проблеми

Серед українських журналів історико-краєзнавчого спрямування, що мають тривалу історію, особливо вирізняється часопис «Літопис Бойківщини», заснований Товариством «Бойківщина» у Самборі ще в 1931 р. Уже тоді на його сторінках публікувалися відомі вчені, зокрема Іван Крип'якевич, Іларіон Свенціцький, Роман Лукань, Володимир Кобільник, Іван Филипчак, Антін Княжинський, Ярослав Пастернак, Володимир Кубійович. На початку Другої світової війни журнал припинив діяльність. Його видання було відновлено лише в 1969 р. у США, а з 2000 р. перенесено до України (у 2020 р. видання часопису призупинилося). Значну увагу редакція та автори часопису присвячували історії українських сіл бойківського краю, тож на сьогодні така культурно-інтелектуальна спадщина потребує наукової історіографічної рефлексії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідники історії української преси неодноразово згадували часопис «Літопис Бойківщини» у своїх дослідженнях. Серед них відзначимо праці Ярослава Климовського¹, Олеси Дроздовської², Романа Голика³. Історіографічне осмислення наукового дискурсу ча-

1 Климовський Я. «Літопис Бойківщини». *Свобода*. 1984. Ч. 87. С. 2; Ч. 141. С. 3.

2 Дроздовська О. Історія заснування й краєзнавчі студії журналу «Літопис Бойківщини» (Самбір, 1931–1939 рр.). *Студії з архівної справи та документознавства*. 2003. Т. 10. С. 66–69; Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.): історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2001. 360 с.

3 Голик Р. Книги, ідеї та стереотипи Галицької провінції ХХ ст.: «Літопис Бойківщини» у міжвоєнному Самборі. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. 2009. № 1. С. 223–248; Голик Р. Між Асклепієм, Марсом і Кліо: Володимир Кобільник та його епоха. *Дзвін*. 2006. № 11–12. С. 104–108.

сопису, який видавався на еміграції та в незалежній Україні, започаткували Микола Галів, Роман Карбан, Василь Менько, Роман Бойчин⁴. У сучасній українській історіографії назріла необхідність дослідження студій з історії українських сіл Карпат та Прикарпаття, що публікувалися на сторінках «Літопису Бойківщини» у 1969–2020 рр.

Мета статті

Мета статті – представити результати історіографічного дослідження студій з історії українських сіл Карпат і Прикарпаття, опублікованих на сторінках часопису «Літопис Бойківщини» у 1969–2020 рр.

Виклад основного матеріалу

Опубліковані в «Літописі Бойківщини» студії з історії сіл Карпат і Прикарпаття були неоднорідними за жанрово-тематичним спрямуванням і проблемно-змістовим наповненням. Їх можна поділити на кілька основних груп: 1) історико-краєзнавчі нариси, присвячені минувшині окремих громад – сіл і присілків; 2) історико-етнографічні розвідки, що висвітлювали народний побут, звичаї, обрядовість та традиційне вбрання бойків; 3) праці з історії культурно-освітнього життя, присвячені діяльності шкіл, товариств «Просвіта», «Січ», «Луг» й інших організацій та інституцій; 4) історико-топонімічні й мовознавчі публікації, в яких проаналізовано походження назв населених пунктів; 5) джерелознавчі та археографічні праці; 6) меморійні публікації та спогади очевидців, у яких переважав автобіографічний і наративний компонент. Значна частина текстів мала міждисциплінарний характер, поєднуючи елементи історичного, етнографічного, мемуарного та джерелознавчого жанрів.

Більшість праць із історії сіл мала історико-краєзнавче спрямування з невеликим, але інколи й доволі значним використанням особистих спогадів авторів. У 1971 р. в журналі з'явилася стаття В. Галича про с. Стрільбичі на Старосамбірщині⁵. У праці окреслено географічне розташування села, названо навколишні села, вказано найважливіші топоніми, зокрема гідроніми. Автор відзначив наявність у селі добрих садів з черешнями, вишнями, сливами. Відтак вів мову про церкви, кладовища, способи будівництва селянських хат, ведення сільського господарства. В. Галич зауважив, що багатші селяни навіть мали ділянки власного лісу. Відзначив, що на початку ХХ ст. селяни почали змінювати тяглову худобу: замість волів купували коней. Розповів автор про домашні промисли в селі, одяг, кількість та етнічний склад населення, виїзд селян на сезонні заробітки. Він зауважив, що перші випадки еміграції мешканців Стрільбич до Америки почалися в 1900 р., а за наступні десять років виїхало близько 100 осіб. Оскільки сам автор, будучи 16-річним юнаком та отримавши паспорт, зумів виїхати до США у 1912 р., то надалі повідомляв лише про долю тих чи інших мешканців села, які опинилися в Америці. Значну увагу присвятив постаті пароха села о Іванові Яворському, переповівши його біографію⁶.

Коротку історію села Плав'є представив в окремій статті колишній мешканець цього села Т. Левицький⁷. Зміст статті дещо різниться від публікації В. Галича. Важливо те, що Т. Левицький намагався окреслити давню історію села, зокрема вів мову про перші згадки в історичних документах (1523 р. – засновано Плав'є). Водночас він передав і народні легенди, перекази про виникнення села і його перших поселенців – Бриня і Вадруга, від яких, начебто, беруть свій початок дві частини поселення: Бринівка і Вадрусівка. Зазначив автор і те, що в 1552 р. князь Костянтин Острозький, якому належала ця околиця, надав грамоту солтисові Дмитрові Косовичу про заснування поселення на річках Плав'є і Тухолька. На думку Т. Левицького, мешканці села передовсім займалися вирубкою лісу і його сплавом по ріках, тож до 1586 р. село називалося «Сплав'є». Переповів автор і опришківські легенди,

4 Галів М., Менько В., Карбан Р. Бойківщина як етнографічна реальність у візіях авторів часопису «Літопис Бойківщини» (1969–1991). *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 11 (29). С. 1171–1185; Галів М., Бойчин Р., Карбан Р. Студії до історії міст на сторінках часопису «Літопис Бойківщини» (1969–2020). *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 12 (30). С. 1141–1155.

5 Галич В. Стрільбичі. *Літопис Бойківщини*. 1971. Ч. 3/4. С. 23–29.

6 Галич В. Стрільбичі. *Літопис Бойківщини*. 1971. Ч. 3/4. С. 27–28.

7 Левицький Т. Плав'є. *Літопис Бойківщини*. 1971. Ч. 3/4. С. 30–36.

зокрема про сховок скарбів Олекси Довбуша на Колищі біля Плав'я. Вів мову й про розміри панщини в селі (12 днів на рік)⁸. Доволі детально автор описав історію церкви в Плав'є від її заснування у 1523 р., назвав парохів села від 1752 до 1944 рр., окреслив їхню освіту⁹. Значну увагу Т. Левицький присвятив громадській діяльності свого батька о. Миколи Левицького, який був парохом в селі у 1903–1924 рр. Розповів про читальню Товариства «Просвіта», для якої в селі звели новий будинок, позичкову касу «Райфайзена», осередок Товариства «Січ». Він називав село Плав'є «винятковою оазою свідомості», оскільки сусідні села на початку ХХ ст. перебували під впливом москвофілів («були кацапські»)¹⁰.

Нарис історії села Чорне біля Устрик написав о. Петро Чавс¹¹. Подібно до попередніх авторів, він окреслив географічне розташування села, вів мову про дві церкви в Чорній – обидві титулу Св. Дмитрія (одна збудована 1834 р., друга в 1880 р.). До Чорної належало маленьке с. Жолобок, де з 1830 р. існувала каплиця. Згадав о. П. Чавс і про те, що в горішній частині села Чорна знаходилася знищена часом каплиця, в підземеллях якої хоронили шляхетних власників села. Однак від каплиці залишилися лише напіврозвалені муровані стіни¹². Відтак автор описав фільварки в селі (діяли до середини ХІХ ст.), селянські господарства та їхню структуру, побут селян, інтер'єр селянських хат, одяг і харчування місцевого населення. Згадав про існування трьох корчем в селі. У статті окреслено значний вплив на громадянську свідомість мешканців села пароха о. Іларіона Туна та о. Богдана Сенети. Описав діяльність заснованого ними кооперативу «Магура», боротьбу з єврейськими шинками, заснування гуртка Товариства «Сільський Господар», а відтак і читальні «Просвіти»¹³. У дописі також розкрито стан села в роки Першої і Другої світових воєн, українсько-польської війни та у міжвоєнну добу.

Невідомий автор, який підписався криптонімом «Т. Н.», залишив невеликий нарис про відоме на Прикапатті село Гошів і тамтешній василіанський монастир¹⁴. Він намагався окреслити чисельність монастирів ще в княжі часи, однак зміг навести приклади монастиря в Сенівідську та монастиря в Крилосі біля Галича. Надалі автор вів мову про заснування монастиря в Гошеві у ХVІ ст. Серед добродійців монастиря назвав гетьмана Івана Виговського та перемишльського єпископа Йосифа Шумлянського. Відтак розповів історію ікони Гошівської богоматері.

Про с. Комарники на Турківщині написав розвідку О. Бережницький. Він відразу вказав на особливості села: значну кількість «ходачкової шляхти»; наявність 18 присілків, з яких найбільшими були Тростинець і Заріка, Зворець, Закичера, Буковинка, Дівче, Кузинів; чималу кількість населення (приблизно 6 – 7 тис. осіб напередодні Другої світової війни); діяльність шести шкіл, функціонування двох парафій, участь парохів в національно-патріотичному житті громади; спроби польської поліції придушити національну діяльність української громади у міжвоєнний період і створення на противагу українським польських організацій – «Кулко шляхти загородової», «Стшелец». О. Бережницький зауважив і те, що на теренах села було знайдено археологічний скарб – 12 бронзових мечів, які датуються 2 тис. до н.е.¹⁵.

Село Лаврів на Старосамбірщині, відоме завдяки існуванню там давнього василіанського монастиря, також привертало увагу дослідників історії Бойківщини. У 1975 р. о. василіянин Іриней Назарко опублікував статтю «Три роки в Лаврові», розповідаючи про своє навчання у відомій василіанській школі в монастирі у міжвоєнні роки¹⁶. Свою розповідь розпочав з викладу короткої історії села Лаврів, навівши легенду про князя Лавра, ймовірну дату

8 Там само. С. 30–31.

9 Там само. С. 32–33.

10 Там само. С. 34–35.

11 Чавс П. Чорна біля Устрик. *Літопис Бойківщини*. 1971. Ч. 3/4. С. 37–50.

12 Там само. С. 38–39.

13 Там само. С. 42–43.

14 Т.Н. Гошів. *Літопис Бойківщини*. 1971. Ч. 3/4. С. 50–53.

15 О.Б. Комарники – село Турчанського повіту. *Літопис Бойківщини*. 1974. Ч. 1/20. С. 40–42.

16 Назарко І. Три роки в Лаврові. *Літопис Бойківщини*. 1975. Ч. 1/21. С. 29–38.

заснування монастиря (1270 р.), сфальшовану грамоту князя Лева Даниловича 1292 р., а також писав про «першу автентичну звістку» щодо Лаврова у грамоті короля Владислава II Ягайла від 1407 р., в якій йшлося про надання посіlostей для перемишльського єпископа. Згадував І. Назарко і про зв'язки молдавських господарів з Лаврівським монастирем, заснування новіціату у 1693 р., який незабаром перетворився у духовну семінарію, де у 1741 р. викладали моральне богослов'я, філософію. Писав про відкриття конвікту для світських учнів у 1775 р., а також зупинився на описі церкви в Лаврові. Відзначив і вагому студію І. Филипчика та Р. Луканя про Лаврівську головну школу¹⁷.

Надалі студія І. Назарка набула наративного характеру, оскільки автор використав свої ж спогади. Він потрапив до Лаврова після складення перших чернечих обітів у 1924 р. На той час при монастирі діяв василіанський ліцей, званий «гуманістикою». Згадав він про тогочасного настоятеля монастиря і водночас викладача о. Онуфрія Бурдяка, родом із с. Літиня на Дрогобиччині. Відтак назвав інших учителів, студентів, молодших братів, зміст і розклад навчального процесу. Пригадав про щорічні відвідини Лаврова перемишльським греко-католицьким єпископом Йосафатом Коциловським під час храмового празника на день Чесного Хреста. Назвав відомих українців, які відвідували Лаврів (В. Щурат, В. Дорошенко, Г. Лужницький, Й. Струть, А. Голубець). Доволі ретельно І. Назарко повідомляв про перетворення в монастирі та школі, запроваджені новим настоятелем о. Модестом Пелехом. Описав й сумну історію монастиря у роки першої більшовицької окупації (1939 – 1941), коли приміщення слугували казармами для радянських військ. «Коли я ввійшов до нашої каплиці, мені потемніло в очах... я побачив жахливе богохульство. Там, де перед двома роками були ікони Христа й Богородиці, тепер великий портрет Сталіна... в моїх очах затремтіли сльози...»¹⁸, – згадував о. І. Назарко, описуючи розгромлений більшовиками монастир.

Минувшину села Стрілки описано в статті В. Прокопика (1975 р.)¹⁹. Автор передусім окреслив топонімію села, а також переповів легенду про походження назви Стрілок («золота стріла»), коротко виклав інформацію про церкву. Більша частина статті присвячена першій половині ХХ ст. Так, В. Прокопик назвав імена сільських хлопців, які воювали у лавах Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, окреслив національний склад місцевого населення, розповів про шкільництво в селі, водяний млин, залізницю, тартак та інші господарські осередки. Детально повідомив про діяльність читальні «Просвіти», назвав найбільш активних просвітян, згадав репертуар драматичного гуртка, вів мову і про осередок польського «Стшельця». Оскільки в юності В. Прокопик був членом відділу Товариства «Луг», який діяв у Стрілках з 1937 р., то діяльності осередку він присвятив більше уваги, розкриваючи завдання та зміст його діяльності. Описав В. Прокопик і важкі роки першої більшовицької окупації, коли Стрілки перетворено на районний центр, запроваджено радянську адміністрацію. Особливо врізалася йому у пам'ять антирелігійна і антицерковна кампанія більшовицьких властей. «Люди постійно жили в страху, кожний дякував Богові, що щасливо проминув день чи ніч»²⁰, – зауважив автор, передаючи атмосферу тих часів. Дещо менше він приділив увагу німецькій окупації, згадавши про існування «Куренів молоді» та діяльність Української званої господарської школи у сусідньому селі Топільниця.

І. Гомонко опублікував нарис історії села Коростенко поблизу Хирова (1977 р.)²¹. Автор описав географічне розташування села, спосіб розселення людей біля рік, вказав на чисельність й етнічний склад населення станом на 1939 р., його основні заняття. Не меншу увагу приділив флорі та фауні навколишньої місцевості, описав будівництво бойківських хат

¹⁷ Там само. С. 29–31.

¹⁸ Там само. С. 38.

¹⁹ Прокопик В. Стрілки біля Старого Самбора. *Літопис Бойківщини*. 1975. Ч. 1/22. С. 23–35.

²⁰ Там само. С. 33.

²¹ Гомонко І. Село Коростенко. *Літопис Бойківщини*. 1977. Ч. 2/26. С. 9–28.

у селі. Назвав «власні кадри інтелігенції» села: Іван і Юрко Курівчаки, Іван Юристовський, Адам Дацько, лікар Яремкевич, о. Дмитро Савицький (його назвав «великим українцем»). Надалі описав стан парафії, церкву, костел, державні інституції (5-класна, а потім 7-класна польська школа; постерунок поліції; гмінний уряд), громадські організації («Просвіта»), підприємства (українські кооперативи, два тартаки, 11 продуктових крамниць). Традиційно уважно висвітлено діяльність читальні Товариства «Просвіта», яку І. Гомонко назвав другою святинєю після церкви в селі. Описав автор і більшовицьку окупацію, терор НКВС, згодом німецьку окупацію і знищення євреїв в селі та поза його межами. Значну увагу він присвятив тим мешканцям села, яким вдалося виїхати на Захід, причому назвав їхні прізвища.

Услід за історією Коростенка в журналі «Літопис Бойківщини» було опубліковано статтю з історії села Коросно біля Добромиля²². Автор Яким Вечер виклав історію за схемою, запропонованою І. Гомонком при описі села Коростенка. Він подав географічний нарис розташування села, окреслив склад і чисельність населення у XIX ст., економічну модернізацію села (міст, залізниця, підприємства). Автор пояснив походження іноземців у селі, частину яких називали «барабами». При описі економічного становища села відзначив, що певною допомогою заборгованим селянам в селі стала інфляція на початку 1920-х рр., оскільки знецінення грошової одиниці дало їм можливість виплатити позичені гроші. Важливо, що автор подав і рівень цін на різну сільськогосподарську продукцію. Назвав Я. Вечер й місцеву інтелігенцію та духовенство, відзначив участь українців у виборах до галицького сейму у 1895 р., описав церковно-релігійне життя, діяльність державних інституцій, а також склав перелік відомих вихідців з села Коросно. У 1981 р. Іван Курівчак доповнив статтю І. Гомонка та Я. Вечера, описавши звичаї села Коросна (Коростенка)²³.

Певну групу праць у журналі «Літопис Бойківщини» складали студії з історії культурно-просвітницького життя українських сіл Карпат і Прикарпаття. Так, у 1970 р. Володимир Мацьків опублікував нарис історії гімназії в с. Лука на Самбірщині²⁴. Передусім окреслив адміністративне та економічне становище села, в якому впродовж 1918–1922 рр. діяла українська гімназія, що була унікальною, оскільки не лише в селах, але в багатьох повітових містах не діяли середні школи. У с. Лука з ініціативи священика о. Петрицького діяв гурток Українського педагогічного товариства, головою якого був о. Сас-Погорецький, парох сусіднього села Білина. Під час літніх канікул там було організовано педагогічний курс для учнів, що хотіли вступати до гімназії. Оскільки в Луці на той час були відповідні вчителі, вдалося організувати початковий гімназійний клас, діяльність якого розпочалася у 1918–1919 навчальному році. Наступного року було вже два класи, опісля – чотири. Школа не мала відповідного приміщення, тому деякий час містилася в «Народному Домі». Більшість учнів становили хлопці, дівчат було небагато. Школа не мала «права прилюдности», а тому учні, щоб отримати свідоцтво зрілості, змушені були складати іспити в державній гімназії (переважно в Перемишлі). Серед вчителів були М. Букомський, Ф. Бойкевич, В. Терлецька, Т. Урбан. У 1921 р. директором гімназії став Л. Бачинський, колишній професор-асистент Кам'янецького університету. У 1922–1923 навчальному році в школі, окрім директора, працювали такі вчителі: М. Тимченко, Т. Пасічник, В. Кривопільський, В. Хомицький, о. Карло Король, В. Мацьків і О. Калиновський. Школа працювала за програмами державних гімназій класичного типу з латинською і грецькою мовами²⁵.

Значно глибше культурно-освітнє життя сіл Бойківщини проаналізовано в роки незалежності України, що помітно з публікацій у «Літописі Бойківщини». Для прикладу, М. Галів розкрив кількісні показники українського шкільництва на Дрогобиччині в роки

22 Вечер Я. Коросно в Добромильському повіті. *Літопис Бойківщини*. 1978. Ч. 2/28. С. 25–37; 1979. Ч. 1/29. С. 20–27; Ч. 2/30. С. 12–15.

23 Курівчак І. Звичаї села Коросна (Коростенка). *Літопис Бойківщини*. 1981. Ч. 2/34. С. 16–23.

24 Мацьків В. Гімназія в Луці коло Самбора. *Літопис Бойківщини*. 1970. Ч. 3/4. С. 34–38.

25 Там само. С. 35–37.

німецької окупації (1941 – 1944)²⁶, висвітлив становище шкільництва у селах Східниця і Ясениця Сільна в XIX – на початку XX ст.²⁷, описав функціонування українських освітніх товариств на Самбірщині у роки німецької окупації²⁸.

Спеціальні історико-топонімічні статті опублікував філолог Я. Рудницький. Зокрема, у 1972 р. він умістив в журналі «Літопис Бойківщини» коротку статтю про назву села Кульчиці. Вчений розмірковував над тим, як все ж правильно вживати назву села: Кульчиці чи Кільчиці. Він проаналізував факти бойківської говірки, відзначив деякі польські впливи на українську топонімію й зрештою сформулював висновок: 1) найбільш обґрунтованою з погляду фонетики є назва «Кульчиці»; 2) вважати за полонізм і називати село «Кільчиці» немає жодної потреби²⁹.

Крім того, Я. Рудницький опублікував невелику статтю про топонім «Семигинів». Стаття містила витяги з «Актів гродських і земських». Дослідник припустив, що назва села Семигинів могла вперше стосуватися людини, в якій загинула сім'я. Свої міркування автор побудував на основі аналогії зі словами-іменами Сімомисл (людина, що думає і дбає про сім'ю), Семислав (людина, славна своєю сім'єю), Семимир (людина, що славиться мирним сімейним життям). Загалом, він висногував, що назва села має відособове походження, її основу складає особове слово «Семигин», а народна етимологія цієї назви (про те, що «сьомий загинув») є пізніше сформованим поясненням і спирається лише на звукову подібність³⁰.

Частина публікацій в «Літописі Бойківщини» вирізнялася історико-етнографічним спрямуванням. Однією з перших праць стала стаття О. Залізняка «Народне вбрання в селі Сенечолі, повіт Долина» (1971 р.)³¹. Насамперед авторка описала спідній жіночий одяг – «рубаття» (сорочки, фартухи, півки/катрани), вказала на його характерні риси, розміри і, що важливо, подала ілюстрації. Етнографічний опис великодніх звичаїв у с. Лімниця опублікував в досліджуваному журналі П. Бурак. На початку статті він розповів про діяльність в селі осередку Товариства «Січ» (80 осіб), який очолював В. Гнилянський. Відтак описав перед великодні приготування в селі, звичай у Великий Четвер (Страсті) і Велику П'ятницю, а відтак і проведення Великодня впродовж трьох днів³². Р. Пристай подав довідкову інформацію про одяг і деякі особливості розмовної мови мешканців села Трускавець до 1918 р. Його описи сповнені деталей, які дають змогу для фахових етнографів змістовно охарактеризувати особливості народного одягу в північній Бойківщині³³. В. Прокопик присвятив статтю весільній обрядовості села Стрілки³⁴.

На початку XXI ст. у «Літописі Бойківщини» публікувалися статті джерелознавчого характеру, які стосувалися окремих аспектів історії сільських і міських громад. Так, у 2010 р. В. Галик проаналізував церковні джерела стосовно генеалогії мешканців с. Уличне на Дрогобиччині³⁵. У 2012 р. Ю. Стецик опублікував королівський привілей на попівство села Уличне 1691 року³⁶. Цей же автор навів деканальну візитацію парафії села Східниця 1841 року³⁷ і канонічну візитацію парафіяльної церкви села Гаї Нижні³⁸. Крім того, він про-

26 Галів М. Українське шкільництво на Дрогобиччині в роки німецької окупації (1941 – 1944). *Літопис Бойківщини*. 2010. Ч. 2/79. С. 65–71.

27 Галів М. Шкільництво у Східниці в XIX – на початку XX ст. *Літопис Бойківщини*. 2013. Ч. 2/85. С. 50–59; Галів М. Шкільництво села Ясениця Сільна на Дрогобиччині (XIX – початок XX ст.). *Літопис Бойківщини*. 2015. Ч. 1/88. С. 53–65.

28 Галів М., Огар А. Українські освітні товариства на Самбірщині у роки нацистської окупації (1941 – 1944). *Літопис Бойківщини*. 2018. Ч. 2/95. С. 63–71.

29 Рудницький Я. Кульчиці чи Кільчиці. *Літопис Бойківщини*. 1972. Ч. 3/4. С. 29–31.

30 Рудницький Я. Про місцеву назву Семигинів. *Літопис Бойківщини*. 1975. Ч. 1/22. С. 38–41.

31 Залізняк О. Народне вбрання в селі Сенечолі, повіт Долина. *Літопис Бойківщини*. 1971. Ч. 3/4. С. 19–22; 1972. Ч. 3/4. С. 22–24; 1973. Ч. 1/18. С. 18–19; 1975. Ч. 1/22. С. 20–21; 1977. Ч. 1/25. С. 40–41.

32 Бурак П. Великодень на Бойківщині 1914 р. *Літопис Бойківщини*. 1973. Ч. 1/17. С. 23–27.

33 Пристай Р. Ноша трускавчан. Деякі слова роз говірної мови в Трускаві до 1918 року. *Літопис Бойківщини*. 1975. Ч. 1/21. С. 23–28.

34 Прокопик В. Весільні звичаї в селі Стрілки коло Старого Самбора. *Літопис Бойківщини*. 1977. Ч. 1/25. С. 30–39.

35 Галик В. Церковні джерела до генеалогії мешканців с. Уличне на Дрогобиччині. *Літопис Бойківщини*. 2010. Ч. 2/79. С. 60–64.

36 Стецик Ю. Королівський привілей на попівство села Уличне 1691 р. *Літопис Бойківщини*. 2012. Ч. 2/83. С. 83–86.

37 Стецик Ю. Деканальна візитація парафії села Східниця (1841 р.). *Літопис Бойківщини*. 2013. Ч. 2/85. С. 95–100.

38 Стецик Ю. Акт канонічної візитації парафіяльної візитації церкви св. Параскеви Пустельниці с. Гаї (1816 р.). *Літопис Бойківщини*. 2012. Ч. 1/82. С. 95–102.

аналізував архів Лішнянського василіанського монастиря³⁹. М. Галів та О. Пушій на основі актів Перемишльського гродського суду розкрили зміст і наслідки земельного конфлікту між селами Тинів, Літиня і Грушів у середині XVIII ст.⁴⁰ М. Галів опублікував скаргу громади села Лімна на місцевого вчителя від 15 червня 1839 р.⁴¹, подав документи до історії складних господарських відносин у с. Літиня в 1764 р.⁴², висвітлив судову справу громад Дублянського ключа Самбірської економії проти шляхти⁴³. Перші писемні згадки про село Уличне навів В. Галик⁴⁴. Тестамент мешканця села Борислав XVIII ст. опублікував Б. Лазорак⁴⁵.

Статті переважно меморійного характеру склали значну частину історичного дискурсу часопису «Літопис Бойківщини». Їх можна поділити на дві підгрупи: спеціально-подієві (присвячені окремим подіям на теренах того чи іншого села), узагальнено-локальні (присвячені минувшині сільських поселень). Так, до першої групи спогадів є достатньо підстав зарахувати меморійну статтю В. Андрушка про діяльність Товариства «Просвіта» у с. Тяпче Долинського повіту. Він, зокрема, детально розповів про святкування 65-річчя «Просвіти», яке відзначали члени сільської читальні 29 липня 1934 р., окреслив й зусилля сільської громади щодо розбудови просвітянського життя⁴⁶. І. Близник опублікував свої спогади про шкільний страйк у селі Лужок Горішній 1935–1936 рр., де батьки учнів вимагали від польських властей зберегти український характер школи і надати вчителя-українця⁴⁷. Селу Кульчиці як батьківщині Петра Сагайдачного, присвятив розвідку М. Фляк. Він навів спогади зі своїх гімназійних часів, коли гурток учнів Самбірської гімназії намагався зібрати усні легенди у мешканців с. Кульчиці про українського гетьмана⁴⁸.

До другої підгрупи меморійних праць є достатньо підстав зарахувати, наприклад, спогади Я. Хлипняка про село Кривка, котрі опублікував В. Андрушко⁴⁹. У них розповідалося переважно про економічне і культурно-духовне життя села у першій половині XX ст. Доволі скупі історичні відомості містили спогади А. Копистянського про село Сквородне, яке перебувало на пограниччі з Лемківщиною⁵⁰. Подібного змісту була й стаття І. Худьо про село Панищів біля села Чорна⁵¹. На спогадах побудовано й історичний опис села Ветлина біля Устрик Горішніх⁵², сіл Трускавець⁵³, Унятичі⁵⁴, Уличне⁵⁵ на Дрогобиччині, села Ясиновець

39 Стецик Ю. Архів Лішнянського Василіанського монастиря св. Іллі (XVII – XVIII ст.). *Літопис Бойківщини*. 2014. Ч. 1/86. С. 100–104.

40 Пушій О., Галів М. Земельний конфлікт між громадами сіл Грушова, Літиня і Тинів на Дрогобиччині у середині XVIII ст. *Літопис Бойківщини*. 2012. Ч. 2/83. С. 70–77.

41 Галів М. Скарга громади села Лімна на місцевого вчителя 15 червня 1839 р.: мікроісторичний аналіз. *Літопис Бойківщини*. 2014. Ч. 1/86. С. 66–72.

42 Галів М. Злочин і кара: кримінальний випадок у селі Літиня на Дрогобиччині в 1764 році. *Літопис Бойківщини*. 2015. Ч. 2/89. С. 43–49; Галів М. «Я ґрунту ані поля в кишеню, ані за пазуху не сховаю»: земельний конфлікт між родичами у селі Літиня на Дрогобиччині (1770 р.). *Літопис Бойківщини*. 2019. Ч. 1/96(107). С. 75–78.

43 Галів М. Судова справа громад Дублянського ключа проти шляхтича Міхала Висоцького (1759 – 1761 рр.). *Літопис Бойківщини*. 2018. Ч. 2/95. С. 58–63.

44 Галик В. Село Уличне на Дрогобиччині: перші писемні згадки про поселення та легенди про походження назви. *Літопис Бойківщини*. 2014. Ч. 2/87. С. 35–41.

45 Лазорак Б. Тестамент бориславця Гната Кобилянського для Дрогобицького монастиря святих верховних апостолів Петра і Павла (1798 р.). *Літопис Бойківщини*. 2015. Ч. 2/89. С. 71–78.

46 Андрушко В. Величаве просвітянське свято в селі Тяпче, повіт Долина. *Літопис Бойківщини*. 1974. Ч. 1/20. С. 56–58.

47 Близник І. Шкільний страйк у Лужку Горішнім. *Літопис Бойківщини*. 1978. Ч. 1/27. С. 32–33.

48 Фляк М. Про село Кульчиці, місце народження гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. *Літопис Бойківщини*. 1972. Ч. 1/2. С. 65–69.

49 Андрушко В. Село Кривка. *Літопис Бойківщини*. 1975. Ч. 1/22. С. 38–41.

50 Копистянський А. На крилах спогаду у рідні Карпати. *Літопис Бойківщини*. 1975. Ч. 1/22. С. 45–55.

51 Худьо І. Панищів. *Літопис Бойківщини*. 1978. Ч. 1/27. С. 23–25.

52 Осідач М. Село Ветлина коло Устрик Горішніх. *Літопис Бойківщини*. 1977. Ч. 2/26. С. 38–43.

53 Шкільник О. Трускавець. *Літопис Бойківщини*. 1979. Ч. 2/30. С. 30–31; Пристай О. Спомини про Трускавець. *Літопис Бойківщини*. 1980. Ч. 2/32. С. 11–26.

54 Войтуняк П., Кікта С. Унятичі, повіт Дрогобич (у 450-річчя). *Літопис Бойківщини*. 1981. Ч. 1/33. С. 41–47; Ч. 2/34. С. 31–40; Добрянський Б. Дещо з історії села Унятичі. *Літопис Бойківщини*. 1993. Ч. 1/53. С. 14–20.

55 Костецький М. Шляхта села Улично. *Літопис Бойківщини*. 1988. Ч. 2/48. С. 62–66.

Долинського повіту⁵⁶, села Лопушанка Хомина Старосамбірського повіту⁵⁷, села Михновець на Турківщині⁵⁸, села Воля Коблянська на Самбірщині⁵⁹, села Труханів на Сколівщині⁶⁰.

Невеликий екскурс в історію села Лімна зробив П. Бурак, детальніше зупинившись на спогадах про роки Першої світової війни⁶¹. Згодом були опубліковані більш широкі меморії П. Бурака, однак також без багатого історичного фактологічного змісту⁶². Більшою деталізацією позначені статті про село Беньова Турківського повіту, хоч автор не зміг навести точної дати заснування села або першої письмової згадки про нього. Автор В. Цекот зосередився на висвітленні економічного і культурного життя села у міжвоєнний період⁶³. Дещо схожою була стаття Д. Затварницького про село Галівка біля Старого Самбора. Вона мала здебільшого історико-географічний і етнографічний характер, оскільки автор присвятив увагу природнім багатствам краю, зокрема покладам торфу, а також вів мову про деякі звичаї і обряди (святкування Святвечора, опис народного одягу). Більшу увагу він присвятив церкві, шкільництву, сільському уряду, читальні «Просвіти» та діяльності спортивного гуртка і осередку організації «Луг»⁶⁴.

Висновки

Отже, значна частина публікацій на сторінка «Літопису Бойківщини» стосується історії сіл та етнографії населення бойківського краю, який охоплював історичну Турківщину, Стрийщину, частину Долинщини, Дрогобиччини і Закарпаття. Серед найбільш ґрунтовних праць, назвемо ті, які стосуються історії сіл Лімна, Стрільбиці, Плав'є, Комарники, Лаврів, Стрілки, Коростенко, Унятичі, Уличне, Східниця, Літиня, Воля Коблянська. Низка публікацій присвячена культурно-освітньому життю українських сіл, передусім шкільних установ і просвітницьких організацій. Дещо меншу групу праць можна зарахувати до студій джерелознавчого (археографічного), історико-топонімічного (ойконімічного), меморійно-наративного спрямування. Безумовно, публікації діаспорних авторів не відзначалися серйозною джерельною базою, часто будувалися на спогадах, переказах, легендах. Однак відзначимо, що частина авторів-емігрантів користувалася й радянською літературою, була знайома з виданням «Історія сіл і міст Української РСР», публікаціями українських радянських істориків (наприклад, М. Кравця). У добу незалежності України, особливо після перенесення видання часопису до Дрогобича, в «Літописі Бойківщини» зросла кількість наукових праць до історії сіл українських Карпат і Прикарпаття, що ґрунтувалися на джерельному, передусім архівному, матеріалі й спиралися на новітні методологічні підходи соціальної історії, мікроісторії, регіоналістики.

References:

1. Andrushko, V. (1974). Velychave prosvitianske sviato v seli Tiapche, povit Dolyna [A grand educational holiday in the village of Tyapche, Dolyna district]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/20, 56–58. [in Ukrainian].
2. Andrushko, V. (1975). Selo Kryvka [The village of Kryvka]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/22, 38–41. [in Ukrainian].
3. Blyznyk, I. (1978). Shkilnyi straik u Luzhku Horishnim [School strike in the village of Luzhok Horishny]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/27, 32–33. [in Ukrainian].

56 Прокопів Т. Ясеновець. *Літопис Бойківщини*. 1981. Ч. 1/33. С. 15–25.

57 Комарницький І. Лопушанка Хомина – Старосамбірщина. *Літопис Бойківщини*. 1984. Ч. 2/40. С. 32–34.

58 Онуфрик В. Монографія села Михновець, пов. Турка. *Літопис Бойківщини*. 1987. Ч. 1/45. С. 31–28; 1988. Ч. 1/47. С. 16–21; Онуфрик В. Обряди і традиції села Михновець. *Літопис Бойківщини*. 1988. Ч. 2/48. С. 66–71.

59 Петрик А. Село Воля Коблянська на Самбірщині у XV – XIX ст. *Літопис Бойківщини*. 2008. Ч. 2/75. С. 63–68.

60 Скоблей М. До історії села Труханів на Сколівщині: від першої писемної згадки до 30-х рр. XX ст. *Літопис Бойківщини*. 2010. Ч. 1/78. С. 94–99.

61 Бурак П. Спомини з Лімної. *Літопис Бойківщини*. 1976. Ч. 1/23. С. 34–37.

62 Бурак П. Спомини про село Лімну і сусідні села. *Літопис Бойківщини*. 1978. Ч. 1/27. С. 26–29.

63 Цекот В. Село Беньова на Бойківщині. *Літопис Бойківщини*. 1976. Ч. 1/23. С. 43–47; Цекот В. Село Беньова, повіт Турка. *Літопис Бойківщини*. 1981. Ч. 2/34. С. 40–46.

64 Затварницький Д. Галівка біля Старого Самбора. *Літопис Бойківщини*. 1977. Ч. 1/25. С. 51–61.

4. Burak, P. (1976). Spomyny z Limnoi [Memories from the village of Limna]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/23, 34–37. [in Ukrainian].
5. Burak, P. (1973). Velykden na Boikivshchyni 1914 r. [Easter in Boykivshchyna in 1914]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/17, 23–27. [in Ukrainian].
6. Burak, P. (1978). Spomyny pro selo Limnu i susidni sela [Memories of the village of Limna and neighboring villages]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/27, 26–29. [in Ukrainian].
7. Vecher, Ya. (1978). Korosno v Dobromylskom poviti [The village of Korosno in Dobromyl district]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/28, 25–37; (1979). 1/29, 20–27; 2/30, 12–15. [in Ukrainian].
8. Voituniak, P., & Kikta, S. (1981). Uniatychi, povit Drohobych (u 450-richchia) [The village of Unyatychi, Drohobych district (on the 450th anniversary)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/33, 41–47; 2/34, 31–40. [in Ukrainian].
9. Halyk, V. (2014). Selo Ulychne na Drohobychchyni: pershi pysemni zghadky pro poselennia ta lehendy pro pokhodzhennia nazvy [The village of Ulychne in Drohobych county: the first written mentions of the settlement and legends about the origin of the name]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/87, 35–41. [in Ukrainian].
10. Halyk, V. (2010). Tserkovni dzhherela do henealohii meshkantsiv s. Ulychne na Drohobychchyni [Church sources for the genealogy of the inhabitants of the village of Ulychne in Drohobych county]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/79, 60–64. [in Ukrainian].
11. Halyk, V. (1971). Strilbychi [The village Strilbychi]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 3/4, 23–29. [in Ukrainian].
12. Haliv, M. (2019). “Ia gruntu ani polia v kysheni, ani za pazukhu ne skhovav”: zemelnyi konflikt mizh rodychamy u seli Litynia na Drohobychchyni (1770 r.) [“I did not hide the field in my pocket or in my bosom”: land conflict between relatives in the village of Litynia in Drohobych county (1770)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/96, 75–78. [in Ukrainian].
13. Haliv, M. (2015). Zlochyn i kara: kryminalnyi vypadok u seli Litynia na Drohobychchyni v 1764 rotsi [Crime and punishment: a criminal case in the village of Litynia in Drohobych county in 1764]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/89, 43–49. [in Ukrainian].
14. Haliv, M. (2014). Skarha hromady sela Limna na mistsevoho vchytelia 15 chervnia 1839 r.: mikroistorychnyi analiz [Complaint of the community of the village of Limna against a local teacher on June 15, 1839: microhistorical analysis]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/86, 66–72. [in Ukrainian].
15. Haliv, M. (2018). Sudova sprava hromad Dublianskoho kliucha proty shliakhtycha Mikhala Vysotskoho (1759–1761 rr.) [The court case of the communities of Dublyany Klyuch against the nobleman Michal Vysotsky (1759–1761)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/95, 58–63. [in Ukrainian].
16. Haliv, M. (2010). Ukrainske shkilnytstvo na Drohobychchyni v roky nimetskoï okupatsii (1941–1944) [Ukrainian schooling in Drohobych region during the years of German occupation (1941–1944)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/79, 65–71. [in Ukrainian].
17. Haliv, M. (2015). Shkilnytstvo sela Yasenytsia Silna na Drohobychchyni (XIX – pochatok XX st.) [Schooling in the village of Yasenytsia Silna in Drohobych county (XIX – early XX centuries)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/88, 53–65. [in Ukrainian].
18. Haliv, M. (2013). Shkilnytstvo u Skhidnytsi v XIX – na pochatku XX st. [Schooling in the village of Skhidnytsia in the XIX – early XX centuries]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/85, 50–59. [in Ukrainian].
19. Haliv, M., Menko, V., & Karban, R. (2024). Boikivshchyna yak etnografichna realnist u viziiakh avtoriv chasopysu «Litopys Boikivshchyny» (1969–1991) [Boykivshchyna as an ethnographic reality in the visions of the authors of the “Chronicle of Boykivshchyna” magazine (1969–1991)]. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi [Current issues in modern science]*. 11(29), 1171–1185. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-11\(29\)-1171-1185](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-11(29)-1171-1185) [in Ukrainian].
20. Haliv, M., Boichyn, R., & Karban, R. (2024). Studii do istorii mist na storinkakh chasopysu “Litopys Boikivshchyny” (1969–2020) [Studies on the history of cities on the pages of the “Chronicle of Boykivshchyna” magazine (1969–2020)]. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi [Current issues in modern science]*. 12(30), 1141–1155. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12\(30\)-1141-1155](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12(30)-1141-1155) [in Ukrainian].
21. Haliv, M., & Ohar, A. (2018). Ukrainski osvichni tovarystva na Sambirshchyni u roky natsystskoi okupatsii (1941 – 1944) [Ukrainian educational societies in the Sambir region during the years of Nazi occupation (1941 – 1944)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/95, 63–71. [in Ukrainian].

22. Holyk, R. (2006). Mizh Asklepiem, Marsom i Klio: Volodymyr Kobilnyk ta yoho epokha [Between Asclepius, Mars and Clio: Volodymyr Kobilnyk and his era]. *Dzvin [The bell]*. 11–12, 104–108. [in Ukrainian].
23. Holyk, R. (2009). Knyhy, idei ta stereotypy Halytskoi provintsii XX st.: “Litopys Boikivshchyny” u mizhvoiennomu Sambori [Books, ideas and stereotypes of the Galician province of the 20th century: “Chronicle of Boykivshchyna” in interwar Sambor]. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka [Notes of the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library]*. 1, 223–248. [in Ukrainian].
24. Homonko, I. (1977). Selo Korostenko [Village of Korostenko]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/26, 9–28. [in Ukrainian].
25. Dobrianskyi, B. (1993). Deshcho z istorii sela Uniatychi [Some history of the village of Unyatychi]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/53, 14–20. [in Ukrainian].
26. Drozdovska, O. (2003). Istoriiia zasnuvannia y kraieznavchi studii zhurnalu “Litopys Boikivshchyny” (Sambir, 1931–1939 rr.) [History of the foundation and local history studies of the journal “Chronicle of Boykivshchyna” (Sambir, 1931–1939)]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva [Studies in archival science and document science]*. 10, 66–69. [in Ukrainian].
27. Drozdovska, O. (2001). Ukrainski chasopysy povitovykh mist Halychyny (1865–1939 rr.): istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia [Ukrainian newspapers of county cities of Galicia (1865–1939): historical and bibliographical research]. Lviv. [in Ukrainian].
28. Zalizniak, O. (1971). Narodne vbrannia v seli Senecholi, povit Dolyna [Folk costume in the village of Senecholi, Dolyna county]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 3/4, 19–22; (1972). 3/4, 22–24; (1973). 1/18, 18–19; (1975). 1/22, 20–21; (1977). 1/25, 40–41. [in Ukrainian].
29. Zatvarnytskyi, D. (1977). Halivka bilia Staroho Sambora [The village of Halivka near Stary Sambir]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/25, 51–61. [in Ukrainian].
30. Klymovskiy, Ya. (1984). “Litopys Boikivshchyny” [“Chronicle of Boykivshchyna”]. *Svoboda [Freedom]*. 87, 2; 141, 3. [in Ukrainian].
31. Komarnytskyi, I. (1984). Lopushanka Khomyna – Starosambirshchyna [The village of Lopushanka Khomina – Stary Sambir county]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/40, 32–34. [in Ukrainian].
32. Kopystianskyi, A. (1975). Na krylakh spohadu u ridni Karpaty [On the wings of memory to the native Carpathians]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/22, 45–55. [in Ukrainian].
33. Kostetskyi, M. (1988). Shliakhta sela Ulychno [The nobility of the village of Ulychno]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/48, 62–66. [in Ukrainian].
34. Kurivchak, I. (1981). Zvychai sela Korosna (Korostenka) [Customs of the village of Korosna (Korostenka)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/34, 16–23. [in Ukrainian].
35. Lazorak, B. (2015). Testament boryslavtsia Hnata Kobylanskoho dlia Drohobyskoho monastiria sviatykh verkhovnykh apostliv Petra i Pavla (1798 r.) [The testament of Boryslav resident Ignat Kobylansky for the Drohobych monastery of the holy supreme apostles Peter and Paul (1798)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/89, 71–78. [in Ukrainian].
36. Levytskyi, T. (1971). Plavie [The village of Plavie]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 3/4, 30–36. [in Ukrainian].
37. Matskiv, V. (1970). Himnaziia v Lutsi kolo Sambora [Gymnasium in the village of Luka near Sambir]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 3/4, 34–38. [in Ukrainian].
38. Nazarko, I. (1975). Try roky v Lavrovi [Three years in Lavriv]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/21, 29–38. [in Ukrainian].
39. O.B. (1974). Komarnyky – selo Turchanskoho povitu [Komarnyky – a village in Turka district]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/20, 40–42. [in Ukrainian].
40. Onufryk, V. (1987). Monohrafiia sela Mykhnovets, pov. Turka [Monograph of the village of Mykhnovets, Turka district]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/45, 31–28; (1988). 1/47, 16–21. [in Ukrainian].
41. Onufryk, V. (1988). Obriady i tradytsii sela Mykhnivets [Rituals and traditions of the village of Mykhnivets]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/48, 66–71. [in Ukrainian].
42. Osidach, M. (1977). Selo Vetlyna kolo Ustryk Horishnikh [The village of Vetlyna near Ustryky Horishni]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/26, 38–43. [in Ukrainian].
43. Petryk, A. (2008). Selo Volia Koblianska na Sambirshchyni u XV – XIX st. [The village of Volya Koblyanska in the Sambir county in the 15th – 19th centuries]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/75, 63–68. [in Ukrainian].

44. Prystai, O. (1980). Spomyny pro Truskavets [Memories of the village of Truskavets]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/32, 11–26. [in Ukrainian].
45. Prystai, R. (1975). Nosha truskavchan. Deiaki slova roz hovirnoi movy v Truskavtsi do 1918 roku [Traditional clothing of the inhabitants of the village of Truskavets. Some words of the colloquial language in Truskavets before 1918] // *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/21, 23–28. [in Ukrainian].
46. Prokopyk, V. (1977). Vesilni zvychai v seli Strilky kolo Staroho Sambora [Wedding customs in the village of Strilky near Stry Sambir]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/25, 30–39. [in Ukrainian].
47. Prokopyk, V. (1975). Strilky bilia Staroho Sambora [The village of Strilky near Stry Sambir]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/22, 23–35. [in Ukrainian].
48. Prokopiv, T. (1981). Yasenovets [The village of Yasenovets]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/33, 15–25. [in Ukrainian].
49. Pushii, O., & Haliv, M. (2012). Zemelni konflikt mizh hromadamy sil Hrushova, Litynia i Tyniv na Drohobychchyni u seredyni XVIII st. [Land conflict between the communities of the villages of Hrushova, Litynia and Tyniv in Drohobych county in the middle of the 18th century]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/83, 70–77. [in Ukrainian].
50. Rudnytskyi, Ya. (1972). Kulchychi chy Kilchychi [The village of Kulchychi or Kilchychi] *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 3/4, 29–31. [in Ukrainian].
51. Rudnytskyi, Ya. (1975). Pro mistsevu nazvu Semyhyniv [On the local name Semigyniv]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/22, 38–41. [in Ukrainian].
52. Skoblei, M. (2010). Do istorii sela Trukhaniv na Skolivshchyni: vid pershoi pysemnoi zghadky do 30-kh rr. XX st. [To the history of the village of Trukhaniv in Skole county: from the first written mention to the 1930s]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/78, 94–99. [in Ukrainian].
53. Stetsyk, Yu. (2012). Akt kanonichnoi vizytatsii parafialnoi vizytatsii tserkvy sv. Paraskevy Pustelnytsia s. Hayiy (1816 r.) [Act of canonical visitation of the parish visitation of the church of St. Paraskeva Pustelnytsia, village of Hayiy (1816)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/82, 95–102. [in Ukrainian].
54. Stetsyk, Yu. (2014). Arkhiv Lishnianskoho Vasyliianskoho monastyria sv. Illi (XVII – XVIII st.) [Archive of the St. Elijah Basilian Monastery in the village of Lishnya (17th – 18th centuries)] *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/86, 100–104. [in Ukrainian].
55. Stetsyk, Yu. (2013). Dekanalna vizytatsiia parafii sela Skhidnytsia (1841 r.) [Dean's visitation of the parish of the village of Skhidnytsia (1841)]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/85, 95–100. [in Ukrainian].
56. Stetsyk, Yu. (2012). Korolivskyi pryvilei na popivstvo sela Ulychne 1691 r. [Royal privilege for the priesthood of the village of Ulychne in 1691]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/83, 83–86. [in Ukrainian].
57. T.N. (1971). Hoshiv [The village of Hoshiv]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 3/4. 50–53. [in Ukrainian].
58. Fliak, M. (1972). Pro selo Kulchytsi, mistse narodzhennia hetmana Petra Konashevycha Sahaidachnoho [About the village of Kulchytsy, the birthplace of Hetman Petro Konashevych Sahaidachny]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/2, 65–69. [in Ukrainian].
59. Khudo, I. (1978). Panyshchiv [The village of Panyshchiv]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/27, 23–25. [in Ukrainian].
60. Tsekot, V. (1976). Selo Benova na Boikivshchyni [The village of Beniova in Boykivshchyna]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 1/23, 43–47. [in Ukrainian].
61. Tsekot, V. (1981). Selo Benova, povit Turka [The village of Beniova, Turka county]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/34, 40–46. [in Ukrainian].
62. Chavs, P. (1971). Chorna bilia Ustryk [The village of Chorna near Ustryky]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 3/4. 37–50. [in Ukrainian].
63. Shkilnyk, O. (1979). Truskavets [The village of Truskavets]. *Litopys Boikivshchyny [Chronicle of Boykivshchyna]*. 2/30, 30–31. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.03.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

УДК 94(477-22)»18/19»:821.161.2-3.09Явор(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kovalova>

Nataliia Kovalova

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of Philosophy and Ukrainian Studies of the Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

e-mail: boriss2002@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kovalova, N. (2026) Images of the Ukrainian village of the second half of the 19th – early 20th century in the prose of Dmytro Yavornytskyi. *Ukrain-skyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 71–81. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kovalova>

IMAGES OF THE UKRAINIAN VILLAGE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY IN THE PROSE OF DMYTRO YAVORNYTSKYI

Abstract. Purpose. The purpose of this article is to identify the main characteristics of the lives of peasants and landed gentry in the post-reform period as represented in the prose works of Dmytro Yavornytskyi.

Scientific novelty. For the first time, the author analyzes the vision of peasant issues and the specific features of landed gentry life under conditions of capitalist modernization in Dnipro Ukraine (using examples from the Kharkiv and Katerynoslav regions), as interpreted by a renowned historian who was also a writer.

Conclusions. The prose works of Dmytro Yavornytskyi offer a comprehensive portrayal of peasant–landowner relations, as well as the transformations that occurred in the lives of both social estates. The novella *Our Fate Is God's Will* demonstrates the opportunities peasants gained in the post-reform period to accumulate wealth through honest labor, while simultaneously emphasizing the precariousness of this path due to the dependence of a labor-based household on adult sons. The author shows that their loss (through death, separation into independent households, or departure for seasonal work outside the village) led to the destruction of the parental household. The novella also identifies the reasons for the failure of peasant children (illustrated by the Vitriak family) to adapt beyond the rural community, including estate-based restrictions, lack of education, the pressure of traditional values, the destructive influences of the external world (the city or the Russian Imperial Army), and denationalization. Yavornytskyi further reveals and characterizes the factors that formed the preconditions for the peasant revolution of the early twentieth century, in particular by suggesting the demise of the old peasant way of life and the emergence of a new generation of peasantry.

An analysis of Yavornytskyi's short story collection *Among the Landowners* indicates that large landowners also failed to adapt to semi-market economic conditions (losing land, intensifying the exploitation of peasants, while hostility between the two sides was mutual). It is concluded that Yavornytskyi portrayed various types of large landowners characteristic of contemporary society. The issues raised in his prose resonate with the findings of modern agrarian historians.

Keywords: Dmytro Yavornytskyi, peasants, landowners/gentry, impoverishment, modernization, land, peasant revolution.

Наталія Ковальова

доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та українознавства, Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>
e-mail: boriss2002@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Ковальова Н. Українське село другої половини XIX – початку XX ст. у прозі Дмитра Яворницького. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 71–81. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kovalova>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. У ПРОЗІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

Анотація. Метою статті є з'ясування особливостей життя селян і поміщиків у пореформений період на основі виявлених у художніх текстах Д. Яворницького деталей побутування його героїв.

Наукова новизна. Уперше проаналізовано бачення відомого історика і водночас письменника селянської проблематики та особливостей поміщицького життя в умовах капіталістичної модернізації в Наддніпрянській Україні (на прикладі Харківщини та Катеринославщини).

Висновки. Прозові твори Д. Яворницького комплексно відтворюють характер селянсько-поміщицьких відносин, а також зміни, які відбулися в житті обох станів. Повість «Наша доля – Божа воля» свідчить про здобуті селянами у пореформений період можливості для збагачення чесною працею і водночас підводить до думки про непевність такого шляху через залежність трудового господарства від дорослих синів. У повісті показано, що їх втрата (смерть, відокремлення у своє господарство чи відхід на заробітки) руйнувала батьківське господарство. На прикладі родини Вітряків виявлено причини неспроможності селянських дітей адаптуватися поза межами сільської громади: станові обмеження, неосвіченість, тиск традиційних цінностей, руйнівні впливи зовнішнього світу (міста чи російської імператорської армії), денационалізація. У повісті оприявлено і схарактеризовано ті аспекти, які сформували передумови селянської революції початку XX ст., констатовано занепад старого селянського життєвого ладу і зародження нової генерації селянства.

Аналіз збірки оповідань Д. Яворницького «Поміж панами» свідчить, що великі землевласники теж не змогли адаптуватися до напівринкових умов господарювання (втрачали землю, посилювали експлуатацію селян, а вороже ставлення було взаємним). Зроблено висновок, що Д. Яворницький показав різні типи великих землевласників, характерні для тогочасного суспільства. Порушені у прозі проблеми суголосні з результатами досліджень сучасних істориків-аграрників.

Ключові слова: Дмитро Яворницький, селяни, поміщики / пани, зубожіння, модернізація, земля, селянська революція.

Постановка проблеми

Різні аспекти розвитку українського села у пореформений період докладно відображено в документальних джерелах. Враження очевидців про кардинальні зміни, які відбулися в житті селян і поміщиків у другій половині XIX – на початку XX ст., містять наративні джерела (щоденники, спогади, епістолярії), створені й оприлюднені через певний проміжок часу. Літературні твори початку XX ст. є джерелом, яке репрезентує реакцію сучасників практично в реальному часі. У жанрі прози успішно працював відомий історик, археолог та етнограф Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940). Його перший художній твір – повість «Наша доля – Божа воля» (1905)¹, де у канонах реалізму оприявлено проблеми розвитку пореформеного села в Харківській губернії². У сатирично-гумористичній збірці оповідань «Поміж панами» (1911) художньо осмислено вплив нелінійних трансформацій доби модернізації на життя поміщиків Катеринославської губернії. Прототипами героїв творів Д. Яворницького були реальні люди, а спостереження за життям і побутом селянства та поміщицтва автор зафіксував під час археологічних розкопок та етнографічних експедицій.

1 Перший варіант повісті було опубліковано: Яворницький Д. Наша доля – Божа воля. *Киевская старина*. 1901. №№ 1–4

2 Реальність і правдивість повісті підтвердив у першій рецензії на твір Б. Грінченко: Вільхівський (Грінченко Б.). Наша доля – божья воля. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. 15. С. 80.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Художня література як особливе джерело набуття історичних знань широкими верствами суспільства отримала визнання з боку фахових істориків³. Однак залучення ними літературних текстів не є поширеною практикою й обмежується певними історичними періодами або темами (до таких належить Перша світова війна)⁴. Пріоритетність прочитання літературних текстів крізь призму історичного контексту тривалий час належить літературознавцям⁵. Багата літературна спадщина українських науковців, письменників та громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. розширює потенційну джерельну базу з історії селянства, яка дає можливість по-новому осмислити аспекти селянської революції, недостатньо відтворені в документальних джерелах. Історичний контекст селянознавчої проблематики прозових творів Д. Яворницького поки що не став об'єктом досліджень з аграрної історії. Першим кроком у цьому напрямі є розвідка про репрезентацію поміщицького життя пореформеного періоду на Катеринославщині в оповіданнях Д. Яворницького «Поміж панами»⁶. Натомість є значний пласт наукових студій з проблем розвитку пореформеного села Наддніпрянщини, які дозволяють зіставити погляди та оцінки Д. Яворницького з міркуваннями сучасних істориків-аграрників. Еволюцію системи цінностей українського селянства в пореформений період, його світогляд, зокрема, ставлення до землеробської праці, школи, релігії ґрунтовно досліджено у праці Юрія Присяжнюка⁷. Сергій Савченко розкрив специфіку релігійного життя селян пореформеного періоду, причини популярності штундизму⁸. Олександр Михайлюк запропонував теоретико-методологічні підходи сприйняття селянства як уявленої спільноти⁹. Стан господарювання дворян Катеринославщини у пореформений період проаналізував Ігор Кочергін¹⁰.

Мета статті

Метою статті є з'ясування особливостей життя селян і поміщиків у пореформений період на основі виявлених у художніх текстах Д. Яворницького деталей побутування його героїв. Завданнями дослідження є аналіз розуміння відомим істориком характеру і глибини змін у розвитку українського села, установлення поглядів дослідника на чинники селянської революції, зокрема, її передумови та сутність, їх зіставлення з міркуваннями сучасних дослідників аграрної історії. У роботі використано міждисциплінарний підхід (залучено літературні тексти), метод аналізу художнього твору як історичного джерела з історії повсякденного життя селянства.

Виклад основного матеріалу

У повісті Д. Яворницького «Наша доля – Божа воля» події відбуваються у с. Суницівка Харківської губернії, що викликає асоціації з селом Сонцівка (тепер Борисівка), де народився відомий історик. Прототипом головного героя, селянина Вітряка Максима Микитовича, був земляк письменника, – Пасішник Максим Микитович¹¹.

3 Історичне джерелознавство: підручник для студентів істор. спец. ВНЗ / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. Київ : Либідь, 2002. С. 435–442.

4 Погорелов О. Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів історії Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 131–135; Байдак М.С. Жіночі образи з часу Великої війни у висвітленні та інтерпретації галицьких письменників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 166–172.

5 Історія як текст & художній текст як історія: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції до 100-річчя від дня народження Павла Загребельного (30 жовтня 2024 року, м. Дніпро). Київ : ВЦ «Просвіта», 2024. Вип. 1. 160 с.

6 Ковальова Н. «Поміщицький світ» у збірці оповідань Д. Яворницького «Поміж панами» (1911). В Яворницькі читання, присвячені 170-річчю від дня народження академіка Д.І. Яворницького: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 6–7 листопада 2025 р., м. Дніпро. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2025. С. 44–49.

7 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.

8 Савченко С. Блюзнірство як «істинна побожність»: релігійні практики селян-штундистів у другій половині XIX – на початку XX століття. *Емінак.* 2020. № 3. С. 62–79.

9 Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.

10 Кочергін І.О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпропетровськ : Герда, 2015. 576 с.

11 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 12.

Образ «невеличкого, глухого та вбогого» села у повісті Д.Яворницького¹² презентує середньостатистичне село Харківської губернії кінця XIX ст. У тексті докладно описано соціальну стратифікацію, де панський і селянський світи протиставлено на просторовому рівні: центр заселений заможними і впливовими мешканцями (представники духовенства, шинкар, поміщик, бідний панок, заможні селяни), а за межами центру – саме село з околицями, населеними бідняками. У творі порушено також проблему дорослих синів у розвитку трудового селянського господарства. Відокремлення їх від батьків розоряло господарство останніх та й своє не могли налагодити. Місцевість, заселену молодими господарями, у повісті Д. Яворницького охарактеризовано як найзлиденніший край села¹³.

Свідчення про рівень селянського зубожіння в цьому регіоні залишив земський діяч та землевласник Єгор Гордієнко: лише 10% селян Харківської губернії, за його спостереженнями, вважалися певною мірою забезпеченими (до цієї групи селян належав і головний герой повісті Д. Яворницького – *авт.*). Стан сільського господарства Є. Гордієнко оцінював як «критичний, перехідний». Причину цього вбачав у безгосподарності селян і їхніх ворожих відносинах із поміщиками. Останні не могли знайти надійних орендарів, зазнавали збитків від вирубування лісів, підпалів, крадіжок майна, що чинили селяни¹⁴. Ці явища пореформеного періоду зіставні з сюжетом повісті й оповідань Д. Яворницького.

У повісті представлено два осередки громадського життя села – церква і шинок. Вони знаходилися в центрі населеного пункту, посднували духовний і соціальний виміри селянського буття. Роль церкви в повісті Д. Яворницького висвітлено у нейтральних тонах: немає критики, засудження чи схвалення. Натомість більше уваги приділено ролі шинку в житті селян – саме туди відразу ж після завершення церковної служби прямував не один чоловік. Шинок, як наголошено в повісті, слугував русифікації села та його соціальній деградації. Його власник, захожий і заможний москаль (відставний фельдфебель) Кастійон Петрович Чубарок, популяризував російські пісні, спонукаючи відвідувачів шинку забувати традиції своїх дідів та батьків (українську народну культуру)¹⁵.

У повісті відтворено образ заможного поміщика Івана Митровича Голованя, який збагатився завдяки експлуатації селян-кріпаків. У ринкових умовах він втратив цей безкоштовний ресурс робочих рук. Своім наймитам поміщик платив 32 крб на рік, а на заробітках у Таврії вони отримували понад 50 крб. Пан жив з того, що здавав землю в оренду, продавав її шматками заможним селянам чи священнику. Урешті він продав маєток німцю-колоністу Нейхвельду (так у тексті – *авт.*)¹⁶, тобто став жертвою земельного зубожіння, як і багато поміщиків того часу (на Херсонщині процеси земельного зубожіння поміщиків описав Є. Чикаленко¹⁷). У повісті Д. Яворницького банкрутство поміщика представлено як наслідок втрати його влади над селянами в пореформений період. Розвиток подій у художньому тексті так чи так скеровує на те, що скасування кріпацтва спричинило падіння «дуже багатих, і дуже славетних панів»¹⁸.

Крім великого землевласника у творі побіжно змальовано образ «убогого панка» Григорія Якимовича Крачка, предки якого переселилися з-за Дніпра. Він мешкав на своєму ґрунті, але власного капіталу не нажив. Єдиним досягненням пана Крачка було надання університетської освіти синові Івасику¹⁹. Ця сім'я презентує долю маломаєтних представників поміщицького класу, які вели селянський спосіб життя, але зберігали стану приналежність. Так, родина Крачків не захотіла породичатися з Орісею, донькою селянина Максима Вітряка, хоча той і був заможним господарем.

¹² Там само. С. 314.

¹³ Там само. С. 308–314.

¹⁴ Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Харьков : Тип. губерн. правления, 1885. С. 53, 10–13.

¹⁵ Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 312–313.

¹⁶ Там само. С. 310–312, 361, 351, 411.

¹⁷ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ : Темпора, 2003. С. 121–122.

¹⁸ Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 411.

¹⁹ Там само. С. 313, 370, 403.

В особі Максима Микитовича Вітряка Д. Яворницький запропонував узагальнений образ працелюбного, добродішного, законотворчого селянина, справжнього Господаря на землі, доброго батька родини, покірного члена сільської громади і християнина. Всі господарські проблеми і життєві негаразди М. Вітряк сприймав як випробування: «На те воля Божа!»²⁰. Сімейні трагедії спонукали головного героя до тяжких роздумів про важливість шкільної освіти для селянських дітей, герой чітко усвідомлював, що його діти зазнали життєвого краху через нещасття. Прагнення навчати дітей селяни найчастіше зводили до бажання / спроможності самостійно читати Святе писмо²¹. В умовах панування цензури роздуми героя про національну школу і негативний вплив імперської ідеології на суспільну свідомість були сміливими.

Образ Максима Вітряка цінний тим, що головний герой постійно рефлексує – осмислює свої дії чи навколишні події (ці міркування вигідно вирізняють літературний твір з-поміж документальних джерел). Зокрема, настанова священника підпорядковуватися владі спонукає селянина до переосмислення свого ставлення до поміщицького стану: «... а як же ж пани? Пани – теж власть? Їх треба слухати? Так власть, як вона от Бога, повинна бути справедлива, а де ж та правда у наших панів?»²². Учинки місцевого пана Голованя свідчили про інше – свавілля, зловживання владою над селянами.

Свої статки Максим Вітряк, бідняк змолоду, заробив щоденною наполегливою працею – вставав на світанку і постійно працював, відпочиваючи лише на свята та в неділю. Крім праведної праці другим секретом життєвого успіху головного героя було одруження з любов'ю з роботяшою, непитушою дівчиною-красунею з іншого села. Вони народили і виховали четверо синів (трое вже працювали по господарству) і доньку Орісю (у пореформений період саме завдяки праці дорослих синів розширювалося та збагачувалося трудове селянське господарство²³). Усі діти Вітряків були слухняними і роботящими, тож велика родина надбала дві хати (стару й нову), добру клуню, нову комірчину, два городи, п'ять чи шість коней та багато іншої живності. У власності селянина був невеликий земельний наділ – три десятини, а прибутки він отримував за рахунок оренди землі в поміщика і священника – засівав житом близько десяти десятин, від продажу зерна мав двісті карбованців на рік²⁴. У творі чітко простежується думка, що землеробська праця великої патріархальної родини – це прикметна риса пореформеного періоду (селянин, обробляючи землю, може стати заможним). Водночас доля сім'ї Максима Вітряка є аргументом на користь тверджень ліберальних науковців і політичних партій, що головною сутністю селянського питання в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. було не малоземелля, а низький культурний та господарський рівні сільського населення²⁵.

З часом заможний селянин Максим Вітряк втратив свої сили, здоров'я і, головне, своїх дітей. Двоє синів і донька померли, а ще два сини відмовилися від звичної землеробської праці. Зокрема, старший син Охрім став жертвою сільського поголосу (заздрощів, егоїзму, суперництва²⁶) через випадкову крадіжку церковного приладдя – помер, не витримавши ганьби. Сусіди проголосили злодієм і грабіжником, який збагатився нечесним шляхом, навіть його батька – М. Вітряка²⁷.

Другого сина Якіма занапастила служба в російській імператорській армії. У повісті Д. Яворницького показано, як російське військо зламало моральні чесноти українського селянина: Яким перейшов на російську мову, став обманювати батьків, випрошувати гроші,

20 Там само. С. 314–317.

21 Там само. С. 349, 317.

22 Там само. С. 317.

23 Див., напр.: Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 262.

24 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ: Січ, 2006. С. 319–321.

25 Див., напр.: Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1908. [Т.] 2: В чем вопрос и где его решение. С. 164.

26 Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 159.

27 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ: Січ, 2006. С. 324–329.

пиячити (навчили товариші по службі). Тяготи армійської служби посилила участь молодого чоловіка в російсько-турецькій війні 1878 р. Після повернення з війська Яким став зневажати хліборобську працю й проводив весь час у шинку. Чим пояснюється така поведінка і зміна системи цінностей молодого селянина? Перебуваючи у «москалях», чоловік отримав знання про зовнішній світ, зокрема, побачив більш високий рівень життя в інших краях, а військова кампанія проти Туреччини спричинила посттравматичний стресовий розлад. Про негативний вплив російської імператорської армії на свідомість військових говорили й інші селяни: колишній солдат після повернення з війська три роки «Богу не молився»²⁸. Яким Вітряк також став носієм російських імперських наративів – це відчувалося в його поясненні причин війни Російської імперії з Туреччиною: «війна за свою землю» – так трактував цар і його піддані приналежність Росії земель сусідніх держав (їх уважали «исконно русскими» з часів створення світу, незважаючи на різні зміни кордонів та державні утворення, які там існували). У війську Яким Вітряк втратив не лише національну ідентичність, а й особистісну²⁹. Молодий чоловік не зміг більше жити в селі, подався на роботу до Харкова, де незабаром помер.

Донька Оріся, четверта дитина Максима Вітряка, через невдалий шлюб збожеволіла і померла – батьки не допустили її одруження з сином сусідського панка Григорія Крачка попри те, що юнак був закоханий в українську справу й дбав про народну освіту. Майбутнє дівчини її батьки вбачали лише у шлюбі з селянином, а родичі панича шукали наречену знатного роду із землею³⁰. Втручання в особисте життя доньки є прикладом пріоритетності станової приналежності в селі, виявом зауваженого Б. Грінченком та Ю. Присяжнюком опозиційного ставлення хлібороба до «панства»^{31, 32}. Зауважимо, що сам панич не зробив жодного кроку, щоб дізнатися про життя дівчини за його відсутності. Як свідчать результати дослідження Т. Портнової, досвід таких шлюбів як у художній літературі, так і в реальному житті не був щасливим³³.

Третій і п'ятий сини М. Вітряка відмовилися від землеробської праці й обрали інший спосіб життя, «розселялися». Зокрема, Петро, непридатний до військової служби через фізичне каліцтво (сліпий на одне око), став ходити на заробітки до Таврії чи Чорноморії. Так він прагнув врятувати занепаде через посухи, тривалі неврожаї і зменшення родини господарство батька (у Харківській губернії заможний раніше селянин не мав коштів для сплати податків)³⁴. Петро знайшов роботу в пана аж під Маріуполем – найнявся за 55 карбованців. Кілька років восени він приносив додому зароблені гроші. З часом у юнака оприявилася підприємницька жилка – він прагнув потрапити до купецького стану, але не мав достатнього капіталу для відкриття власної справи. За зовнішніми ознаками (гардероб, поведінкові звички) юнак поступово віддалився від селянського стану³⁵. Досвід Петра свідчив, що сільська громада стримувала ініціативу підприємливої людини: «Я між чужими людьми ухвалив краще жити, ніж між своїми...». Таврія пропонувала більше перспектив для підприємництва, чому активно протистояв батько³⁶. Однак прагнення красивого життя й легких грошей спонукали юнака до незаконного шляху досягнення своєї мети – він був заарештований за розповсюдження фальшивих грошей³⁷. Причину трагічної долі сина Максим Вітряк вбачав у відмові юнака від традиційного життя селянина-землероба (це стало ударом для селянина

28 Там само. С. 338, 340, 345.

29 Там само. С. 340–341.

30 Там само. С. 401–402, 409, 399.

31 Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / упоряд. А. Жуковський. Київ : НАН України, 1994. С. 37.

32 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 266.

33 Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. С. 43–45.

34 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 350–352, 361.

35 Там само. С. 353, 359–360.

36 Там само. С. 360.

37 Там само. С. 362, 364.

посткріпосної доби, який високо цінував фізичну працю³⁸). Обравши «іншу стежку», юнак на ній спіткнувся. Винним у цьому батько вважав себе – не утримав сина вдома³⁹. На нашу думку, тут якраз мали бути роздуми про роль школи й освіти в житті молодого селянина. Ймовірно, з міркувань цензури автор у цьому випадку їх не подав.

Павлусь, наймолодший син Вітряків, здійснив мрію батька. Попри відсутність школи у селі, юнак навчився грамоті й тішив батька читанням Святого письма⁴⁰. Заприятелювавши з Якубом Нейхвельдом, молодшим сином нового власника поміщицької землі, Павлусь опанував столярну справу, вивчив німецьку мову. Він допомагав батькові по господарству, але поступово перейняв звичаї і культуру німецьких колоністів. Його прикладу слідували й інші юнаки, зокрема, місцева молодь стала рідше ходити до церкви, одягалася по-міському. Найбільшим гріхом сина, як вважав Максим Вітряк, було віровідступництво – молодик став штундистом, відмовившись від традиційної православної (додамо – російської) церкви з її офіціозом, матеріальними витратами, релігійними святами («...я... справжній християнин!»)^{41, 42}. Через життєвий вибір наймолодшого сина головний герой повісті найбільше шкодував про відсутність школи в селі. Однак причини її відсутності в тексті твору не розкрито.

Отже, доля М. Вітряка є художньою ілюстрацією висновків Ю. Присяжнюка: «... поставленим перебігом історії в напівринкові умови існування людям було неймовірно важко звільнитися від виробленого багатьма поколіннями «замкнутого кола» світосприйняття»⁴³. Б. Грінченко схарактеризував позицію головного героя Д. Яворницького такими словами: «Наша доля – божя воля – се мораль пригноблених невольників». За його спостереженням, образ М. Вітряка символізував прощання «селянина старого заповіту» («старої генерації нашого селянства») зі світом, у якому стали панувати інші люди – «його власні діти»⁴⁴. Ці міркування зіставні з висновками сучасних дослідників про зародження селянина нового типу – Актора історії, ініціатора й активного учасника селянської революції початку ХХ ст.⁴⁵.

Селянська реформа 1861 р. спричинила суттєві трансформації поміщицького життя і господарювання. Після скасування кріпацтва багато великих землевласників стали жертвами земельного зубожіння, що було загальноімперською тенденцією того часу. На цьому аспекті еволюції земельних відносин особливо акцентував Д. Яворницький: земельну власність і добро, зібрані за часів кріпацтва, прогайнували нащадки великих землевласників у пореформений період – їхню землю скупляли заможні селяни та німці-колоністи (оприями долею маєтку пана Голованя). «Де воно тепер у Бога те й панство наше поділось?», – запитував автор повісті⁴⁶. Художню відповідь на це питання запропоновано у збірці оповідань «Поміж панами» (1911). У прозі Д. Яворницького всі образи поміщиків наділені негативними конотаціями. Автор планував окремий твір, де діяли б позитивні образи поміщиків, але не реалізував цей задум⁴⁷.

Збірка оповідань «Поміж панами» містить вісім нарисів, присвячених опису життя, побуту й особливостей господарювання поміщиків Катеринославської губернії пореформеного періоду. Найбільш предметно всі негаразди поміщицького життя представлено в оповіданні «Котячий хутір і його щасливе панство». Головна героїня – Калерія Филімонівна Стасючка –

38 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 263.

39 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 366.

40 Там само. С. 410.

41 Там само. С. 415, 417, 420, 424–425.

42 Мотиви вибору віри селянами докладно описано: Савченко С. Блюзнірство як «істинна побожність»: релігійні практики селян-штундистів у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Емінак*. 2020. № 3. С. 63–65.

43 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 250.

44 Вільхівський (Грінченко Б.). Наша доля – божя воля. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. 15. С. 85, 81–82.

45 Корновенко С., Ковальова Н. Селянська революція в Україні (1902 – 1933 рр.): еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст. Черкаси : Видавничня Олія Чабаненко, 2024 С. 157.

46 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 411.

47 Там само. С. 23.

володіла земельною площею розміром у тисячу десятин «жирного чорнозему», але постійно потребувала коштів. Це господарство пані успадкувала, ймовірно, у підлітковому віці. Понад тридцять років вона проживала на хуторі разом з найближчими родичами (73-річний дядько з дружиною), однак ніхто з них не вмів господарювати. Маєток пані Стасючки був так занедбаний, що нагадував «виморочний» дім. Кошти для прожиття поміщиця щорічно брала як позику в банку під заставу своєї землі, а також отримувала прибуток від продажу врожаю та іншого добра⁴⁸. Навколишні селяни були бідними й неосвіченими, жили за рахунок крадіжок з панського двору. В оповіданні Д. Яворницького не описано революцію 1905 р. (лише іменовано цей період «розрухою»), однак зазначено, що пані Стасючка втікала з хутора на залізничну станцію разом зі своїми котами⁴⁹.

Причину зубожіння землевласниці в тексті Д. Яворницького пояснено в сатирично-гумористичному ключі – надмірні витрати на котів (пані була власницею 27 тварин)⁵⁰. Цей натяк скеровує на панські хобі, яке у тій чи тій формі були реальною причиною банкрутства багатьох землевласників пореформеного періоду. Все ж, в умовах земельного зубожіння дворянства та світової аграрної кризи (1880-ті – 1890-ті роки) сам факт існування хутора з великою земельною площею можна вважати успіхом цієї родини.

Схожими методами господарював і сусід пані Стасючки – відставний полковник Панас Панасович Шпаківський (герой оповідання «Собачий хутір і його вельможний пан Цуцало»). У його маєтку тримали собак. Пан Шпаківський був власником двох тисяч десятин землі, яку здавав в оренду навколишнім селянам. Ті обробляли родючу землю примітивним способом і не завжди сплачували кошти за оренду. Пан уважав усіх селян ледарями, п'яницями, злодіями. Селяни були дуже бідні й вороже налаштовані до землевласника. Не отримуючи зиску від землеробства, цей неписьменний поміщик жив заможнорантсье, бо мав інші доходи (пенсія за службу, гроші від дідових міських будинків та від пристані біля Дніпра). Як типовий кріпосник, Шпаківський обстоював станові інтереси, зокрема зрікся рідної доньки через її шлюб із земським лікарем, селянином за походженням⁵¹.

Найзаможнішою землевласницею у творі Д. Яворницького є княгиня Сусана Башмачка – її образ «бідної і беззаступної вдови» розкрито в окремому оповіданні. У власності княгині було 48 тис. дес. землі, не менш як тримільйонний банківський вклад, необрахована кількість золота і срібла в домашніх скринях. При цьому вона свідомо уникала сплати податків – сума недосплат перевищила 25 тис. крб, економила на собі, на прислузі, управителях і, навіть, на власних доньках та чоловікові. Поміщиця не доплачувала за працю селянам й надмірно їх експлуатувала, але поскаржитися на зловживання з її боку ніхто не наважувався через відсутність власної землі і страх бути звинуваченим у бунтарстві. Селяни потихеньку розкрадали майно землевласниці⁵². Княгиня намагалася контролювати господарчі процеси, але мала тільки збитки і врешті занапастила маєток. В оповіданні послідовно показано, що велике господарство потребувало значних капіталовкладень, але власниця цього не розуміла і просто зберігала накопичене добро у скринях.

Головний герой оповідання «Камергер Семен Іванович Карючка» був власником семи тисяч десятин землі. Він не тримав домашньої живності на своєму хуторі, дбав про чистоту і порядок. Усі зекономлені гроші пан зберігав у банку й отримував з них відсотки. Свою землю Карючка здавав в оренду під випас худоби купцеві з губернського міста, який двічі на рік наперед сплачував кошти, а винницю здав «жидові»⁵³. Ці підприємці не давали місцевим селянам заробляти на прожиття, тож останні, не маючи землі і роботи, дуже бідували. Ставлення пана Карючки до селян не відрізнялося від інших поміщиків губернії: він теж уважав їх злодіями, паляями, п'яницями. Пан Карючка як повітовий діяч мав дбати про доступність

48 Там само. С. 429, 435, 449.

49 Там само. С. 430–431, 449, 438.

50 Там само. С. 435, 443.

51 Там само. С. 458–460, 463, 466–468.

52 Там само. С. 474, 478, 487–490.

53 Там само. С. 503–509.

освіти для народу, але власні кошти в будівництво школи не поспішав вкладати, а чекав – нехай про селян потурбується земство⁵⁴. Таку позицію багатьох поміщиків охарактеризував і Б. Грінченко: «...пан зрікся своєї національності», а заклопотаний щоденною працею селянин не думає про національне питання та не знає своєї історії⁵⁵.

Невігласами і хвальками постають в оповіданні «Великі земські діячі, або пани Сонцелови» представники місцевої адміністрації – голова губернської земської управи Юхим Юхимович Кривуля-Пундик та його родичі. Цей поміщик був єдиним, хто намагався самостійно господарювати, хоча й невдало: його породисті коні були схожі на «лазарет певної калічі», пасіка – на «якесь сміховисько», сільськогосподарські знаряддя застаріли й наполовину поламани⁵⁶. Складність процесу господарювання після скасування кріпосного права простежив І. Кочергін, зокрема він довів, що перейти на капіталістичні методи господарювання в губернії змогли кілька десятків дворянських маєтків площею понад 1 тис. десятин. Загалом у Катеринославській губернії станом на 1859 р. налічувалося 2448 дворян-землевласників різного ступеня заможності⁵⁷.

В оповіданні «Закохана пара, або пан Борзак та пані Борзачка» художньо відрефлексовано побутування сімейства Борзаків, шлюб яких був мезальянсом (вона шляхтянка, а він відставний чиновник). Мавра Борзачка володіла й управляла хутором площею близько п'ятсот десятин землі, виявляла аб'юзивне ставлення до чоловіка-приймака, й водночас разом із ним воювала проти сусідів. Пани Борзак жили заможні – здавали землю на своєму хуторі в оренду заможним селянам (гроші брали наперед, а також плату продуктами). Другим джерелом їхнього прибутку було лихварство – Борзак давали позики під 20–30%⁵⁸. Так вони адаптувалися до господарювання в ринкових умовах.

Двох персонажів Д. Яворницького представлено як банкрутів. Перший – гусарський корнет (герой оповідання «Преславний пан Петро Петрович Кардаш») – прогулював спадщину своєї рідної бабки, генеральської удови. Пан Кардаш отримав у спадок сім тисяч десятин землі та тисячу десятин за правом майорату (останні не підлягали ні продажу, ні заставі, ні даруванню). Молодий пан постійно пиячив, грав у карти і всіляко розважався. Він продав два хутори, або тисячу десятин землі «куркулям-хохлоті» і планував продати ще тисячу десятин землі. Майоратна земля для нерозсудливого поміщика була гарантією від повного банкрутства. Але пан потонув у річці раніше, ніж встиг повністю розоритися⁵⁹.

Протас Мартинович Шереберя занапастив своє господарство через «широку ... слов'янську душу». У той час, як пан роздавав поради іншим стосовно господарювання, лікування, заснування школи, його худоба голодувала, дружина хворіла, а син залишався неписьменним. Урешті нужда змусила пана взяти позику у дворянському банку під заставу шматка своєї землі⁶⁰.

Усіх поміщиків в художньому тексті Д. Яворницького «Поміж панами» представлено як обмежених і корисливих осіб, байдужих до долі свого народу, часто неграмотних. Майже половина з них продовжувала жити за мірками кріпосницьких часів, не отримуючи прибутку від власного господарювання (Стасючка, Шпаківський, Башмачка). Заможне життя завдяки здаванню землі в оренду забезпечили собі Карючка і Борзак. Збанкрутували з різних причин Кардаш і Шереберя. Лише один із героїв Д. Яворницького намагався вести власне господарство на землі (Юхим Кривуля-Пундик), але воно не було рентабельним. У майже всіх згаданих панів селяни були бідні й неосвічені, вороже налаштовані до заможних сусідів.

54 Там само. С. 506.

55 Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / упоряд. А. Жуковський. Київ : НАН України, 1994. С. 37.

56 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 520–524.

57 Кочергін І.О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпропетровськ : Герда, 2015. С. 290, 275, 280.

58 Яворницький Д. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ : Січ, 2006. С. 540–541, 555–556.

59 Там само. С. 559, 574, 562–563, 574–576.

60 Там само. С. 579, 582, 586, 589, 598–599.

Висновки

Художня проза Д. Яворницького є достатньо важливим джерелом інформації про селянсько-поміщицькі відносини у пореформений період. Цінність цих текстів полягає в тому, що в них презентовано зміни, які відбулися в житті обох соціальних станів, з точки зору їхнього сучасника. Деталі побутування героїв повісті «Наша доля – Божа воля» скеровують на думку про те, що селянська реформа створила можливості для збагачення селян чесною працею, але певного рівня заможності досягали лише ті господарства, які спиралися на працю дорослих синів (від їхньої чисельності залежав добробут селянської родини). Такий шлях був непевним: смерть дорослих синів, їхнє відокремлення у своє господарство, або «розселянювання» спричиняли зубожіння батьківського господарства. Через посухи й недороди землероби зазнавали збитків і, щоб заплатити податки, змушені були йти на заробітки. Доля представників заможної родини Вітряків (Харківська губернія) свідчить, що селянські діти не мали шансів збагатитися через свою неосвіченість і підпорядкованість традиційним цінностям сільської громади, яка паралізувала будь-яку ініціативу, у тому числі й підприємницьку, через нав'язування життєвих стратегій і моральний осуд. Традиційні селянські цінності не витримували руйнівного впливу міста чи російської імператорської армії. Рутинність землеробської праці, станові обмеження, неосвіченість, зросійщення, денаціоналізація – це ті проблеми селянського життя пореформеного періоду, які на прикладі родини Вітряків і в умовах суворой цензури, презентував Д. Яворницький. Він на художньому рівні простежив еволюцію господарювання великої трудової селянської родини й оприявнив ті аспекти, які й визначали сутність селянського питання та сформували передумови селянської революції початку ХХ ст., зокрема, підвів до думки про смерть старого селянського життєвого ладу і зародження нової генерації селянства.

Поміщицький «світ» у пореформений період протистояв селянському. Великі землевласники, як свідчить збірка оповідань Д. Яворницького «Поміж панами», теж не змогли адаптуватися до напівринкових умов господарювання. Вони втрачали землю, посилювали експлуатацію селян, вороже ставилися до них (зауважимо, ці настрої були взаємними). Водночас в селі поширювалися і нові підходи до господарювання. У художніх творах Д. Яворницького представлено різні типи великих землевласників, характерні для тогочасного суспільства, принаймні для Катеринославської губернії. Отже, літературні твори початку ХХ ст. є валідним джерелом з історії селянської революції. Порушені у прозі Д. Яворницького проблеми зіставні із результатами досліджень сучасних істориків-аграрників стосовно передумов селянської революції, її учасників та деяких особливостей селянської активності. Перспективним напрямом досліджень є аналіз творів Б. Грінченка, М. Коцюбинського та інших письменників – сучасників селянської революції першої третини ХХ ст.

References:

1. Baidak, M. (2016). Zhinochi obrazy z chasu Velykoi viiny u vysvitleni ta interpretatsii halytskykh pysmennykiv [Women's images since the Great War in the reporting and interpretation of Galician writers]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Zaporizhzhia Historical Review]*, is. 45, vol. 1, 166–172. [in Ukrainian].
2. Chykalenko, Ye. (2003). Spohady (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)]. Kyiv : Tempora. [in Ukrainian].
3. Gordeenko, E.S. (1885). O polozhenii selskogo khoziaistva i zemstva v Kharkovskoi gubernii. [On the state of agriculture and zemstvo in Kharkiv province]. Kharkov : Tipografiia gubernskogo pravleniia. [in Russian].
4. Istoriia yak tekst & khudozhnii tekst yak istoriia: materialy V Vseukrainskoi naukovoï konferentsii do 100-richchia vid dnia narodzhennia Pavla Zahrebelnoho [History as Text & Literary Text as History: Proceedings of the 5th All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 100th anniversary of Pavlo Zahrebelnyi] (2024). Kyiv : VTs «Prosvita», vyp. 1. [in Ukrainian].
5. Kalakura, Ya., Voitsekhivska, I., Korolov, B., Pavlenko, S. & Paliienko, M. (2002). Istorychne dzhere loznavstvo [Historical Source Studies]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].

6. Kaufman, A. (1908). *Agrarnyi vopros v Rossii* [The agrarian question in Russia] (Vol. 2). Moscow : Tipografiia tovarishchestva I.D. Sytina. [in Russian].
7. Kocherhin, I. (2015). *Sotsialna transformatsiia katerynoslavskoho dvorianstva (druha polovyna XIX st. – pochatok XX st.)* [Social transformation of the Katerynoslav nobility (second half of the 19th – early 20th century)]. Dnipropetrovsk : Herda. [in Ukrainian].
8. Kornovenko, S., & Kovalova, N. (2024). *Selianska revoliutsiia v Ukraini (1902 – 1933 rr.): evoliutsiia ta variatyvnist kontseptualnykh pidkhodiv u XX – na pochatku XXI st.* [The peasant revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and variability of conceptual approaches in the 20th – early 21st centuries]. Cherkasy : Publisher Yuliia Chabanenko. [in Ukrainian].
9. Kovalova, N. (2025). «Pomishchyskyi svit» u zbirtsi opovidan D. Yavornytskoho «Pomizh panamy» (1911) [“The landlord world” in D. Yavornytskyi’s short story collection *Among the Gentry*]. *V Yavornytski chytannia, prysviacheni 170-richchiu vid dnia narodzhennia akademika D.I. Yavornytskoho* [V Yavornytskyi Readings dedicated to the 170th anniversary of Academician D.I. Yavornytskyi] (pp. 44–49). Nizhyn : Mykola Gogol Nizhyn State University. [in Ukrainian].
10. Mykhailiuk, O. (2007). *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy* [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes]. Dnipropetrovsk : Innovatsiia. [in Ukrainian].
11. Pohorielov, O. (2005). *Khudozhnia literatura yak istorychne dzherelo dla vyvchennia deiakykh aspektiv istorii Pershoi svitovoi viiny* [Literature as a historical source for the study of some aspects of the history of the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX–XX st.* [Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.], 9, 131–135. [in Ukrainian].
12. Portnova, T. (2016). *Liubyty i navchaty: selianstvo v uiavlenniakh ukrainskoi intelihentsii druhoi polovyny XIX stolittia* [To love and to teach: The peasantry in the perceptions of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19th century]. Dnipropetrovsk : Lira. [in Ukrainian].
13. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: Socio-mental history of the second half of the 19th – early 20th century]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
14. Savchenko, S. (2020). *Bliuznistvo yak «istynna pobozhnist»: relihiini praktyky selian-shtundystiv u druhi polovyni XIX – na pochatku XX stolittia* [Sacrilege as «True Piety»: Religious Practices of Stundists Peasants in the Second Half of the 19th – Early 20th Century]. *Eminak*, 3, 62–79. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).436](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).436) [in Ukrainian].
15. Vilkhivskyi (Hrinchenko, B.) (1901). *Nasha dolia – bozha volia* [Our fate is God’s will]. *Literaturno-naukovy visnyk* [Literary and Scientific Bulletin], 15, 76–86. [in Ukrainian].
16. Yavornytskyi, D. (2003). *Za chuzhyi hrih: roman, povist, maliunky z zhyttia* [For another’s sin: Novel, novella, and sketches from life]. Dnipropetrovsk : Sich. [in Ukrainian].
17. Zhukovskyi, A. (Ed.) (1994). *B. Hrinchenko – M. Drahomanov. Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu* [B. Grinchenko – M. Drahomanov. Dialogues on the Ukrainian national cause]. Kyiv : National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 26.01.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

УДК 94(477.4)«19»:316.48

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Slozkin>**Maksym Slozkin**

research fellow, Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, Kamianets-Podilskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2642-1642>e-mail: maximslozkin@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Slozkin, M. (2026) Ukrainian peasants and landowners: social and interethnic conflict on the Right-Bank Ukraine through the prism of publications of the «Dziennik Kijowski». *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 82–90. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Slozkin>

UKRAINIAN PEASANTS AND LANDOWNERS: SOCIAL AND INTERETHNIC CONFLICT ON THE RIGHT-BANK UKRAINE THROUGH THE PRISM OF PUBLICATIONS OF THE «DZIENNIK KIJOWSKI»

Abstract. The aim of the article is to clarify the preconditions and essence of the peasant–landowner confrontation in Right-Bank Ukraine at the beginning of the twentieth century and to examine its nature and dynamics as reflected in the pages of the newspaper «Dziennik Kijowski».

Scientific novelty lies in the analysis of materials from the Polish periodical «Dziennik Kijowski» as an important source for the study of social and interethnic conflicts in Right-Bank Ukraine, which makes it possible to reveal the specifics of the perception of the peasant movement of the early twentieth century through the lens of the Polish press in the region.

Conclusions. The article demonstrates that the materials of the newspaper «Dziennik Kijowski» represent peasant–landowner conflicts mainly as fragmented and episodic manifestations of social tension during the active phase of the Peasant Revolution (1906–1907) and the Stolypin agrarian reform (1906–1911). At the same time, these publications lack interpretation of these phenomena in terms of a peasant revolution as well as a coherent analysis of their socio-economic causes. This, in our view, indicates a descriptive rather than analytical character of the presented material. The reported events are mostly described as isolated incidents without a systematic explanation of their causes, scale, and broader social context. This suggests that the editorial policy of the newspaper approached agrarian conflict cautiously, which is also reflected in the nature of the publications, most of which consist of reprints from other sources or anonymous correspondences.

Keywords: Right-Bank Ukraine, «Dziennik Kijowski», public discourse, peasantry, landowners, Peasant Revolution.

Максим Сльозкін

науковий співробітник, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, м. Кам'янець-Подільський, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2642-1642>e-mail: maximslozkin@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Сльозкін М. Українські селяни та землевласники: соціальні та міжетнічні конфлікти на Правобережжі крізь призму публікацій польського часопису «Dziennik Kijowski». *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 82–90. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Slozkin>

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ ТА ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ: СОЦІАЛЬНІ ТА МІЖЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПУБЛІКАЦІЙ ПОЛЬСЬКОГО ЧАСОПISУ «DZIENNIK KIJOWSKI»

Анотація. Мета статті – з'ясувати передумови та сутність селянсько-поміщицького протистояння на Правобережжі початку ХХ ст. й висвітлення його характеру і динаміки на сторінках газети «Dziennik Kijowski».

Наукова новизна публікації полягає в аналізі матеріалів польського часопису «Dziennik Kijowski» (1906–1912 рр.) як важливого джерела з історії соціальних та міжетнічних конфліктів на Правобережній Україні, що дає змогу розкрити специфіку сприйняття селянського руху початку ХХ ст. крізь призму польської періодики регіону.

Висновки. У статті з'ясовано, що матеріали газети «Dziennik Kijowski» репрезентують селянсько-поміщицькі конфлікти переважно як фрагментарні та епізодичні події, пов'язані з окремими проявами соціальної напруги в період активної фази селянської революції (1906–1907 рр.) і столипінської аграрної реформи (1906–1911 рр.). Водночас автори публікацій не інтерпретують ці явища як селянську революцію, а також не аналізують соціально-економічні

причини протистояння. Це, на нашу думку, вказує на описовий, а не аналітичний характер поданих матеріалів. У публікаціях зазначені події здебільшого подаються як поодинокі випадки – без системного пояснення їхніх причин, масштабів і загального соціального контексту. Такий спосіб висвітлення подій засвідчує обережне трактування проблеми аграрного протистояння редакцією газети, що також проявлялося в характері публікацій, більшість із яких становили передруки з інших видань або анонімні кореспонденції.

Ключові слова: Правобережна Україна, газета «Dziennik Kijowski», публічний дискурс, селянство, землевласники, селянська революція.

Постановка проблеми

На початку ХХ ст. губернії Правобережної України були простором міжетнічних відносин, який позначався накладанням фактів і настроїв співпраці та напруги, що особливо виразно проявлялося в економічній площині. Соціальні та міжетнічні зв'язки українських селян із польськими, російськими та українськими землевласниками вибудовувалися крізь призму поєднання повсякденної економічної співпраці (виконання українськими хліборобами сільськогосподарських робіт у маєтках) та гострої конфронтації, основна причина якої значною мірою полягала в нерівномірному розподілі земельної власності, специфіці орендних і трудових відносин. Ці складні питання стали предметом уваги кореспондентів, які не лише фіксували зазначену проблему, а й формували на сторінках газет і журналів суспільне сприйняття соціальних та міжетнічних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема соціальних та міжетнічних конфліктів між українськими селянами та польськими, російськими й українськими землевласниками в селах Правобережної України на початку ХХ ст. тривалий час є предметом спеціального вивчення істориків. Зокрема, ці процеси розглянули радянські історики М. Лещенко^{1,2}, Ф. Лось і О. Михайлюк³. У руслі селянської революції проблему протистояння хліборобів і поміщиків з'ясували сучасні дослідники, як-от: Д. Бовуа⁴, Д. Кудінов⁵, С. Корновенко та О. Герасименко⁶, Н. Ковальова⁷. Акценти на ментальному несприйнятті українськими хліборобами поляків та євреїв зробив Ю. Присяжнюк⁸. Подібні висновки містяться в праці І. Фаренія⁹, який зауважив, що селяни вважали правовласниками землі лише тих, хто безпосередньо її обробляє. Певною мірою консервативний світогляд хліборобів охарактеризував М. Юрій^{10,11}.

Попри це, до висвітлення проблеми соціальних та міжетнічних конфліктів початку ХХ ст. в селянському середовищі Правобережжя практично не залучалися матеріали тогочасних періодичних видань, які виходили в регіоні.

Мета статті

Мета публікації полягає в тому, щоб з'ясувати передумови та сутність селянсько-поміщицького протистояння на Правобережжі початку ХХ ст. й висвітлення його характеру і динаміки на сторінках газети «Dziennik Kijowski».

Виклад основного матеріалу

На початку ХХ ст. у структурі населення Правобережної України переважали представники українського етносу. Відповідно до даних загального перепису населення

1 Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки Першої російської революції. Київ, 1956. 186 с.

2 Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. Київ : Наукова думка, 1977. 360 с.

3 Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі 1907– 1914. Київ : Наукова думка, 1976. 284 с.

4 Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / пер. з франц. З. Борисюк. Київ : Критика, 1998. С. 308–309.

5 Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія проблеми : [монографія]. Суми, 2014. С. 115–135; 167–169; 190–210.

6 Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. : монографія. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. С. 140–144.

7 Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902– 1922 рр.) : дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Черкаси, 2020. С. 160–161.

8 Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст : монографія. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 542, 545.

9 Фаренія І. Селянство Наддніпрянської України початку ХХ ст.: культура ставлення до землевласності. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 51–62.

10 Юрій М. Ф. Етногенез українського народу : навч. посіб. Київ : Кондор, 2007. С. 203–204.

11 Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: монограф. (2-е вид). Київ : Кондор, 2008. С. 713–714.

1897 р., їхня чисельність становила 7 млн 357 тис. 543 особи, що перевищувало 76% від загальної кількості мешканців краю¹². Понад 6 млн 899 тис. осіб були зайняті в аграрному секторі, а частка селянства серед правобережних українців перевищувала 93,7%¹³. Найбільше зайнятих у хліборобстві проживало в Київській губернії – 2 млн 637 тис. 756 осіб¹⁴, у Подільській – 2 млн 322 тис. 349 осіб¹⁵, а у Волинській – 1 млн 939 тис. 162 особи¹⁶. Тож, селянська ідентичність виступала визначальною соціальною характеристикою українського населення¹⁷. Вона не лише визначала належність більшості автохтонного населення до селянського стану, а й слугувала маркером специфічного українського світогляду, невіддільною ознакою якого є прив'язаність до землі (антеїзм).

Гострою проблемою тогочасного селянства залишалося малоземелля та безземелля. Нерівномірний розподіл наділів провокував суттєву майнову диференціацію та ставив значну частину селянських господарств у вкрай скрутне матеріальне становище¹⁸. За рівнем забезпечення сільськогосподарськими наділами українських хліборобів, що мешкали на Правобережжі, можна умовно поділити на три основні соціальні групи. Найчисленнішими групами сільського населення були селянська біднота (57,5 %) та середнє селянство (32,2 %), тоді як частка заможних селян становила лише близько 10 %^{19,20,21}. Згідно з оцінкою українського кооператора В. Доманицького, для ведення рентабельного господарства й отримання хоча б мінімального прибутку селянська родина мала володіти від 15 до 20 дес. землі²². Подібних висновків дійшов і М. Якименко, який вважав, що для задоволення базових побутових потреб селянське господарство повинно було користуватися щонайменше 10–12 дес. землі. Відповідно, власники наділів до 8 дес. фактично перебували на межі економічного виживання²³. Ці дані свідчать про те, що земельна проблематика на Правобережжі початку ХХ ст. мала не лише господарсько-економічне, а й виразне соціальне значення. Переважання серед селянства малоземельних і середніх господарств за незначної частки заможних власників формувало підґрунтя для зростання соціальної напруги на селі.

Зауважимо, що радикально іншою була ситуація із землеволодінням великих землевласників та магнатів, яким на початку ХХ ст. належало близько п'ятої частини всього земельного фонду Правобережної України²⁴. Функціонування їхніх господарств значною мірою забезпечувалося працею найманих селян. За офіційними даними, на той час у магнатських маєтках Правобережжя працювали 307 тис. 600 осіб, більшість яких становили українці. Найбільше робітників було зайнято в землеробстві – 133 тис. 971 особа (43,55 % усіх селян-наймитів)²⁵. До виконання сільськогосподарських робіт залучали не лише дорослих, а й дітей. Праця неповнолітніх віком до 15 років була доволі поширеним явищем у господарствах Правобережної України. Найбільше дітей працювало в землеробстві, де їхня кількість перевищувала 9 тис. осіб, тоді як у тваринництві було залучено понад 5 тис. дітей. У лісовому господарстві дитяча праця використовувалася значно рідше²⁶.

12 Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года : оттиск из журнала «Киевская Старина». Киев, 1905. С. 14.

13 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ : Основи, 1997. С. 40.

14 Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. Т. 16 : Киевская губерния. С. 258–259.

15 Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. Т. 32 : Подольская губерния. С. 260–261.

16 Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. Т. 8 : Волынская губерния. С. 270–271.

17 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ : Основи, 1997. С. 40.

18 Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі 1907–1914. Київ : Наукова думка, 1976. С. 12–13.

19 Статистика землевладения. 1905 г. Санкт-Петербург, 1906. Вып. 41 : Волынская губерния. С. 36.

20 Статистика землевладения. 1905 г. Санкт-Петербург, 1906. Вып. 43 : Киевская губерния. С. 34–35.

21 Статистика землевладения. 1905 г. Санкт-Петербург, 1906. Вып. 9 : Подольская губерния. С. 36.

22 Доманицкий В. Земельный голод в Киевщине. Громадська думка. 1906. 20 трав. (№ 115). С. 2.

23 Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 61–62.

24 Історія України : курс лекцій : у 2 кн. / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко та ін. Київ : Либідь, 1992. Кн. 2 : ХХ століття. С. 17.

25 Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург : Типография Н. Л. Ныркина. 1906. Т. 1. С. 174–175.

26 Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург : Типография Н. Л. Ныркина. 1906. Т. 1. С. 174–175.

Матеріальне становище сільськогосподарських робітників залишалося складним. Рівень їхньої заробітної плати визначався характером виконуваних робіт, тривалістю найму, статтю та віком працівника, а також співвідношенням попиту й пропозиції на ринку праці. Аграрне перенаселення спричиняло надлишок робочої сили, що давало змогу землевласникам утримувати оплату праці на низькому рівні. У результаті заробітки на Правобережжі були в півтора-два рази нижчими, ніж у південних губерніях України²⁷. Надлишок робочих рук створював сприятливі умови для експлуатації найманих хліборобів²⁸. Брак економічної обізнаності та залежне соціальне становище селян послугували сприйняттям низької оплати праці як неминучої реальності. Водночас у селянському середовищі формувалося негативне ставлення до землевласників, яких часто називали «дармоїдами»^{29,30}. За таких умов економічні суперечності як правило переростали в соціальні та міжетнічні конфлікти.

Непрості відносини між магнатами та наймитами часто супроводжувалися приниженням останніх. За спостереженнями польського поміщика Г. Улашина, поширеним інструментом «підтримання дисципліни» в окремих маєтках залишалися фізичні покарання. Побиття працівників зазвичай призводило до тяжких наслідків: каліцтв, втрати працездатності тощо³¹. Соціальна дистанція між поміщиками та українським селянством доповнювалася етнокультурними упередженнями. Непоодинокі випадки, коли землевласники вживали на позначення селян зневажливі означення на кшталт «холопи» чи «хами» та заперечували самотність українців як окремої національної спільноти³².

Конфлікти селян із власниками маєтків стали предметом уваги редакційних колегій періодичних видань початку ХХ ст. Одним із таких часописів стала польська газета «Dziennik Kijowski». На сторінках цього видання час від часу з'являлися статті, в яких окреслювалися непрості відносини українського селянства з землевласниками. Найбільше таких матеріалів стосувалося конфліктів хліборобів із польськими магнатами впродовж активної фази селянської революції (1906–1907 рр.) та столипінської аграрної реформи (1906–1911 рр.).

Наприклад, 11 червня 1906 р. у газеті було опубліковано кореспонденцію з с. Марківка Гайсинського повіту, де 30 травня хлібороби розпочали страйк у маєтку польського магната С. Збишевського. Від нього вимагали переглянути умови праці. 31 травня відбулося зіткнення найактивніших страйкарів зі стражниками економії. Унаслідок сутички 4 хлібороби отримали вогнепальні поранення, ще 4 побили нагайками та прикладами рушниць. Перед цим землероби нібито почали кидатися камінням у вартових, чим спровокували службовців до застосування сили. Дописувач констатував, що «по селах вирує агітація» і серед селян «активно ширяться прокламації із закликами до страйків»³³.

Про спалахи селянського руху повідомляли й з інших сіл Правобережжя. Зокрема, у передрукованих редколегією матеріалах із російської консервативно-монархічної газети «Киевлянин» йшлося про пожежу на фільварку цукроварні в с. Кашперівка Таращанського повіту (Київська губернія), що спалахнула 4 травня 1908 р. Загорянням знищено всі будівлі разом із реманентом. Завдані збитки становили понад 10 000 руб. Як зауважив автор статті, фільварок у Кашперівці раніше вже намагалися підпалити, але нічний сторож спромігся запобігти цьому. В статті також акцентувалося, що, за чутками, травнева пожежа стала помстою місцевих селян новому управителеві маєтку³⁴. Така републікація свідчила, що польські автори, поширюючи припущення про причетність селян до підпалів, фактично сприяли

27 Десятников І. В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : монографія. Черкаси, 2010. С. 137–139.

28 Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии в 1905 и 1906 гг. Зима и весна. Киев, 1906. С. 12–14.

29 Колодяний В. Наслідки рабства. Громадська думка. 1906. 18 квіт. (№ 87). С. 2.

30 Донік О., Опря Б., Федьков О. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії. Український історичний журнал. 2021. Ч. 2. С. 32.

31 Терещук А. С. «Чоловічий світ» шляхетських родин Київської губернії (1793–1917 рр.) : дис. ... докт. філософії зі спец. Історія та археологія. Умань, 2025. С. 135–136.

32 Терещук А. С. «Чоловічий світ» шляхетських родин Київської губернії (1793–1917 рр.) : дис. ... докт. філософії зі спец. Історія та археологія. Умань, 2025. С. 141.

33 Telegramy (od korespondentów własnych). Human, 10 czerwca. *Dziennik Kijowski*. 1906. 11 czerw. №106. S. 3.

34 Kronika prowincjonalna. *Dziennik Kijowski*. 1908. 11 maja. №107. S. 2.

легітимації погляду на селянський рух як чинник дестабілізації суспільного порядку, сприймали його як потенційну загрозу майновим інтересам заможних верств населення Правобережної України.

Окрім цього, редколегія польського часопису повідомляла про випадки вирубування панських лісів. Скажімо, у передрукованій статті, опублікованій на сторінках російської ліберальної газети «Киевские вести», йшлося про арешт 14 селян у с. Черкаси Васильківського повіту Київської губернії, яких узимку 1908 р. спіймали на вирубуванні лісу в господарстві Браницьких³⁵. Зростала напруга й у володіннях графа Шембека. Покликаючись на публікацію в «Киевляніне», редакція польського видання повідомляла про незаконну вирубку магнатських лісів місцевими селянами. До того ж охорона графа не мала змоги цьому запобігти, оскільки хлібороби були озброєні вогнепальною зброєю та навіть поранили лісового сторожа. З огляду на це, управитель маєтку графа Шембека був змушений звернутися з проханням про допомогу до київського губернатора³⁶. Зауважимо, що у власних оцінках соціоетнічних конфліктів російська влада часто обіймала пропоміщицьку позицію. Підтвердженням цього є погляди подільського губернатора О. Ейлера, який висловлював підтримку землевласникам, трактував селянські виступи як прояви безпідставної агресії³⁷. У такий спосіб соціоетнічні конфлікти сприяли своєрідній співпраці польських землевласників, які воліли захистити власні майнові інтереси, із представниками імперської адміністрації, що прагнули придушити селянські виступи.

Протести селян відбувалися й у маєтку Бужани Володимирського повіту (Бужанський ключ), який у 1910 р. належав родині польських магнатів Загурських. Річ у тім, що місцеві селяни мали сервітутне право випасу худоби на певній ділянці «старого лісу». Проте хлібороби не обмежувалися виділеними їм пасовищами, а випасали худобу в т. зв. «молодому лісі». Спочатку адміністрація ігнорувала ці порушення. Однак згодом були спроби протидіяти селянам, зокрема установили перепони на дорогах і викопали рови. Усупереч цьому на світанку 4 травня 1910 р. невдоволені хлібороби все ж загнали на згадане пасовисько близько 100 голів худоби. Про інцидент повідомили асесора Пахаловича, який невдовзі прибув на місце в супроводі 40 кінних стражників. У відповідь на це селяни перекрили головний шлях до села. Асесор, бажаючи з'ясувати суть справи, викликав до себе делегатів. Поки страйкарі обирали чотирьох представників, частина натовпу оточила його бричку, після чого жорстоко побила службовця. Подібна доля спіткала й стражників. Наступного дня в супроводі слідчих і стражників на місце події прибув повітовий справник. Представники влади заарештували чотирьох головних «заколотників» – П. Гусика, І. Сивчука, Ю. Заржицького та П. Питля. Услід за ними ув'язнили ще дев'ятнадцятьох селян³⁸.

Аналізуючи ці події, дописувач зацентрував, що відносини хліборобів із власниками Бужанських маєтків завжди мали патріархальний характер, а землевласниця Загорська та графиня Лоцоховська завжди виявляли особливу турботу до селян. Вони заснували лікарню, допомагали під час неврожаю, а також сприяли відкриттю споживчої крамниці, де селяни могли за низькими цінами купувати товари першої необхідності. Підкреслюючи це, автор статті зауважив, що до конфлікту могли підбурювати недобросовісні місцеві євреї-крамарі, які гостро відчували скорочення торговельних оборотів та зменшення власного прибутку внаслідок діяльності споживчої крамниці. Посилення напруги, на думку дописувача, могло бути спричинене також тривалою спекою та побоюванням селянства щодо низького врожаю³⁹. Така інтерпретація подій демонструвала характерну польським магнатам тенденцію пояснювати селянські виступи не стільки структурними соціально-економічними проблемами,

35 We Czerkasach. *Dziennik Kijowski*. 1908. 31 stycz. №26. S. 2.

36 Borodzianka, pow. kijowski. *Dziennik Kijowski*. 1908. 6 sierpn. №168. S. 3.

37 ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 305. Арк. 1–1 зв.

38 A.W.R. Z życia prowincyi. *Dziennik Kijowski*. 1910. 9 czerwc. №148. S. 3.

39 A.W.R. Z życia prowincyi. *Dziennik Kijowski*. 1910. 9 czerwc. №148. S. 3–4.

скільки зовнішніми чинниками: «підбурюванням», діями конкурентів або ситуативними обставинами.

Автори польського часопису також звертали увагу на селянські виступи в маєтках російських та українських землевласників. Наприклад, улітку 1906 р. анонімний кореспондент повідомив про зростання селянського невдоволення в м-ку Купин Кам'янецького повіту Подільської губернії та його околицях. Основна вимога хліборобів полягала в підвищенні платні до 1 руб. за вижату копу або кожен 5-й сніп. Причина страйку пояснювалася претензіями хліборобів, які вони мали до російського землевласника німецького походження – барона Іксуля-фон-Гільденбандта. Суть претензій полягала в тому, що барон здав маєток в оренду сусідній фабриці, а не місцевим селянам. Ситуація загострилася, коли в купинський маєток землевласника прибули жандарми, які почали арештовувати невдоволених землеробів. У відповідь селяни почали на сполох бити в дзвони сільського храму. На передзвін прибуло багато людей із навколишніх сіл Левади та Піщаної. Вони відбили в стражників заарештованих страйкарів, а також відібрали 1 рушницю та 1 шаблю⁴⁰.

У хроніці подій за 17 вересня 1906 р. йшлося про пожежі у володіннях української магнатки О. Терещенко в с. Боровикове на Черкащині, де внаслідок підпалу згоріло 23 тис. 500 пудів пшениці та різноманітного сільськогосподарського реманенту. За приблизними підрахунками, пожежа завдала Терещенкам збитків на суму 21 тис. 770 руб. Як повідомлялося в газеті, майно магнатки було застраховане на суму 21 тис. 270 руб., що уможливлювало відшкодування значної суми завданих збитків⁴¹. Страйк охопив також бурякові плантації Терещенків та Осьмігородських, де селяни висунули магнатам вимоги щодо підвищення заробітної плати до 1 руб. 80 коп. за день для дорослого робітника й 80 коп. для підлітка. Також страйкарі вимагали поліпшення харчування, запровадження 8-годинного робочого дня тощо⁴².

Дописувачі газети «*Dziennik Kijowski*» звернули увагу, що соціальні й міжетнічні конфлікти на селі підживлювалися діяльністю консервативно-монархічних організацій, зокрема волинських осередків Союзу російського народу (СРН), активними учасниками яких ставали сільські священики. В одній із газетних публікацій повідомлялося про зустріч панотців із російським націоналістом графом В. Бобринським, яку організувало в Житомирі єпархіальне керівництво. Прочитана монархістом півторагодинна лекція була перенасичена антипольськими та антикатолицькими репліками⁴³. Дописувач також наголосив на підтримці у Волинській губернії антипольських настроїв представниками російської влади. Тож рішенням бердичівського справника було заборонено виступати польській театральній трупі Юзефа Поплавського, яка мала значний успіх у Житомирі. У Ковелі влада скасувала декілька рішень колишнього міського голови Шумовського, якими він передав полякам у довічне користування кілька міських земельних ділянок. Офіційна причина дій службовців полягала в надто низькій викупній сумі. У Рівному місцеві чорносотенці затребували перейменувати ощадно-позичкове товариство, назване на честь Елізи Окенцької, яка надала перші кошти для його заснування⁴⁴.

Ці настрої підживлювалися церковними діячами, більшість яких входила до лав вищезгаданого СРН. Одним із таких був архієпископ Антоній (Храповицький), який у своєму «пастирському листі» наказав парафіяльним священикам застерегти селян, аби останні «не прислухалися до польських панів та євреїв» і щоб керувалися тільки вказівками своїх парохів, які «працюють на користь і славу російської справи, а не єврейської чи польської»⁴⁵. Також автор статті звернув увагу на проповідь архієрея, виголошену на закритті

40 Z życia prowincyi. Kypin – pow. Kamieniecki na Podolu. *Dziennik Kijowski*. 1906. 11 lipc. №130. S. 3.

41 Pożar na wsi. *Dziennik Kijowski*. 1906. 17 wrześ. №181. S. 3.

42 Strajk folwarczny. *Dziennik Kijowski*. 1907. 20 maja. №113. S. 3.

43 A.W.R. Z życia prowincyi. Łuck, dn. 22 marca. *Dziennik Kijowski*. 1911. 25 marc. №81. S. 3.

44 Z życia prowincyi. Łuck, dn. 22 marca. *Dziennik Kijowski*. 1911. 25 marc. №81. S. 3.

45 Z życia prowincyi. Łuck, dn. 15 marca. *Dziennik Kijowski*. 1911. 19 maja. №130. S. 3.

сільськогосподарських курсів для селян, що проходили в Житомирі навесні 1911 р. Він застеріг хліборобське населення від близьких контактів із поляками та зауважив, що «від них можна заразитися невір'ям та зневагою до православних релігійних обрядів»⁴⁶. Подібним «проповідництвом» займався також і Віталій (Максименко), архімандрит Почаївської лаври, який у редагованій ним газеті «Почаевские известия» називав поляків та євреїв «лихварями», «шпигунами», «крамольниками»⁴⁷.

Висновки

Отже, у статті встановлено, що матеріали газети «Dziennik Kijowski» репрезентують селянсько-поміщицькі конфлікти на Правобережній Україні початку XX ст. переважно як фрагментарні та епізодичні події, пов'язані з окремими проявами соціальної напруги в період активної фази селянської революції (1906–1907 рр.) та столипінської аграрної реформи (1906–1911 рр.). Водночас у публікаціях бракує інтерпретації цих явищ у категоріях «селянської революції», а також цілісного аналізу їхніх соціально-економічних причин. Це, на нашу думку, свідчить про описовий, а не аналітичний характер подання матеріалу. У публікаціях зазначені події переважно подаються як поодинокі випадки – без системного пояснення їхніх причин, масштабів і загального соціального контексту. Це відображає обережний підхід редакції газети до трактування проблеми аграрного протистояння, що також проявлялося в характері публікацій, більшість яких становили передруки з інших видань або анонімні кореспонденції.

References:

1. A.W.R. Z życia prowincyi [From the life of the province]. (1910, June 9). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (148), 3–4. (In Polish).
2. A.W.R. Z życia prowincyi. Łuck, dn. 22 marca [From the life of the province. Lutsk, March 22]. (1911, March 25). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (81), 3. (In Polish).
3. Beauvois, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914: poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* [The battle for land in Ukraine 1863–1914: Poles in socio-ethnic conflicts] (Z. Borysiuk, Trans.). Krytyka. (In Ukrainian).
4. Borodzianka, pow. kijowski [Borodianka, Kyiv district]. (1908, August 6). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (168), 3. (In Polish).
5. *Chislennost i sostav rabochikh v Rossii na osnovanii dannykh pervoy vseobshchey perepisi naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.* [The number and composition of workers in Russia based on data from the first general census of the population of the Russian empire in 1897] (Vol. 1). (1906). N. L. Nyrkin Typography. (In Russian).
6. Desiatnikov, I. V. (2010). *Naimana pratsia u silskomu hospodarstvi Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX stolittia* [Hired labor in agriculture of Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century] [Monograph]. Cherkasy. (In Ukrainian).
7. Domanytskyi, V. (1906, May 20). *Zemelnyi holod v Kyivshchyni* [Land hunger in the Kyiv region]. *Hromadska Dumka* [Public Council], (115), 2. (In Ukrainian).
8. Donik, O., Opria, B., & Fedkov, O. (2021). Politychni partii ta selyanstvo v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: sotsiomentatlni y instytutsiini chynnyky vzaiemodii [Political parties and peasantry in the Ukrainian governorates of the Russian empire at the end of the 19th – early 20th c.: Socio-mental and institutional factors of interaction]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], (2), 32. (In Ukrainian).
9. Farenii, I. (2024). *Selyanstvo Naddnyprianskoi Ukrainy pochatku XX st.: kultura stavlennia do zemlevlasnosti* [The peasantry of Dnieper Ukraine at the beginning of the 20th century: The culture of attitude towards land ownership]. *Ukrainskyi Selyanyn* [Ukrainian Peasant], (31), 51–62. (In Ukrainian).
10. Kolodianyn, V. (1906, April 18). *Naslidky rabstva* [The consequences of slavery]. *Hromadska Dumka* [Public Council], (87), 2. (In Ukrainian).

⁴⁶ Z życia prowincyi. Łuck, dn. 22 marca. *Dziennik Kijowski*. 1911. 25 marc. №81. S. 3.

⁴⁷ Z życia prowincyi. Łuck, w lipcu. *Dziennik Kijowski*. 1911. 8 lipc. №175. S. 3.

11. Kornovenko, S. V., & Herasymenko, O. V. (2017). *Selyanyn-buntar. Selyanska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr.* [The rebel peasant. The peasant revolution in Ukraine 1902–1917] [Monograph]. Chabanenko Yu. A. (In Ukrainian).
12. Kovalova, N. A. (2020). *Selyanska revoliutsiia v Naddniprianskyi Ukraini (1902–1922 rr.)* [The peasant revolution in Dnieper Ukraine (1902–1922)] (Doctoral dissertation, Cherkasy, Ukraine). (In Ukrainian).
13. Kravchenko, B. (1997). *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX stolittia* [Social changes and national consciousness in 20th-century Ukraine]. Osnovy. (In Ukrainian).
14. Kronika powincjonalna [Provincial chronicle]. (1908, May 11). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (107), 2. (In Polish).
15. Kronika powincjonalna [Provincial chronicle]. (1908, September 24). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (208), 2. (In Polish).
16. Kudinov, D. V. (2014). *Selyanskyi rukh u Naddniprianskyi Ukraini v 1900 r. – liutomu 1917 r.: istoriografiiia problemy* [The peasant movement in Dnieper Ukraine from 1900 to February 1917: Historiography of the problem] [Monograph]. Sumy. (In Ukrainian).
17. Leshchenko, M. N. (1956). *Selyanskyi rukh na Ukraini v roky Pershoi rosiiskoi revoliutsii* [The peasant movement in Ukraine during the years of the first Russian revolution]. Kyiv. (In Russian).
18. Leshchenko, M. N. (1977). *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* [The Ukrainian village in the revolution of 1905–1907]. Naukova Dumka. (In Ukrainian).
19. Los, F. Ye., & Mykhailiuk, O. H. (1976). *Klasova borotba v ukrainskomu seli 1907–1914* [Class struggle in the Ukrainian village 1907–1914]. Naukova Dumka. (In Ukrainian).
20. Lychkov, L. (1905). *Yugo-Zapadny krai po dannym perepisi 1897 goda: ottisk iz zhurnala «Kievskaya Starina»* [The Southwestern krai according to the 1897 census data: Offprint from the journal «Kievskaya Starina»]. Kyiv. (In Russian).
21. Melnyk, L., Verstiuk, V., Demchenko, M., & al. (1992). *Istoriia Ukrainy: kurs lektsii* [History of Ukraine: A course of lectures] (Book 2: XX stolittia [The 20th century]). Lybid. (In Ukrainian).
22. *Obzor sostoyaniya selskogo khozyaystva Kievskoy gubernii v 1905 i 1906 gg. Zima i vesna* [Review of the state of agriculture of the Kyiv governorate in 1905 and 1906. Winter and spring]. (1906). Kyiv. (In Russian).
23. *Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g.* [The first general census of the population of the Russian empire in 1897] (Vol. 8: *Volynskaya guberniya* [Volhynia governorate]). (1904). Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. (In Russian).
24. *Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g.* [The first general census of the population of the Russian empire in 1897] (Vol. 16: *Kievskaya guberniya* [Kyiv governorate]). (1904). Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. (In Russian).
25. *Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g.* [The first general census of the population of the Russian empire in 1897] (Vol. 32: *Podolskaya guberniya* [Podolia governorate]). (1904). Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. (In Russian).
26. *Pozhar na wsi* [Fire in the village]. (1906, September 17). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (181), 3. (In Polish).
27. *Pozary* [Fires]. (1908, September 24). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (208), 2. (In Polish).
28. Prysiazhniuk, Yu. P. (2007). *Ukrainske selyanstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiometrychna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: Socio-mental history of the second half of the 19th – early 20th centuries] [Monograph]. Vertikal. (In Ukrainian).
29. *Statistika zemlevladieniya. 1905 g.* [Land ownership statistics. 1905] (Iss. 9: *Podolskaya guberniya* [Podolia governorate]). (1906). Saint Petersburg. (In Russian).
30. *Statistika zemlevladieniya. 1905 g.* [Land ownership statistics. 1905] (Iss. 41: *Volynskaya guberniya* [Volhynia governorate]). (1906). Saint Petersburg. (In Russian).
31. *Statistika zemlevladieniya. 1905 g.* [Land ownership statistics. 1905] (Iss. 43: *Kievskaya guberniya* [Kyiv governorate]). (1906). Saint Petersburg. (In Russian).
32. *Strajk folwarczny* [Estate strike]. (1907, May 20). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (113), 3. (In Polish).
33. *Telegramy (od korespondentów własnych).* Human, 10 czerwca [Telegrams (from our own correspondents). Uman, June 10]. (1906, June 11). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (106), 3. (In Polish).

-
-
34. Tereshchuk, A. S. (2025). *‘Cholovichyi svit’ shliakhetskykh rodyn Kyivskoi gubernii (1793–1917 rr.)* [The ‘men’s world’ of noble families of the Kyiv governorate (1793–1917)] (PhD dissertation, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine). (In Ukrainian).
 35. Tsentralnyi Derzhavnyi Sstorychnyi Arkhiv Ukrainy v m. Kyievi. [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. F. 442. Op. 857. Spr. 305. [in Russian].
 36. We Czerkasach [In Cherkasy]. (1908, January 31). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (26), 2. (In Polish).
 37. Yakymenko, M. A. (1991). Zemelna orenda na Ukraini v period kapitalizmu [Land lease in Ukraine during the period of capitalism]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], (2), 61–62. (In Ukrainian).
 38. Yuriy, M. F. (2007). *Etnogenez ukraïnskoho narodu* [Ethnogenesis of the Ukrainian people]. Kondor. (In Ukrainian).
 39. Yuriy, M. F. (2008). *Sotsiokulturnyi svit Ukraini* [Socio-cultural world of Ukraine] (2nd ed.). Kondor. (In Ukrainian).
 40. Z życia prowincyi. Kypin – pow. Kamieniecki na Podolu [From the life of the province. Kupyn – Kamianets district in Podolia]. (1906, July 11). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (130), 3. (In Polish).
 41. Z życia prowincyi. Łuck, dn. 15 marca [From the life of the province. Lutsk, March 15]. (1911, May 19). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (130), 3. (In Polish).
 42. Z życia prowincyi. Łuck, w lipcu [From the life of the province. Lutsk, in July]. (1911, July 8). *Dziennik Kijowski* [Kyiv Diary], (175), 3. (In Polish).

Надійшла до редакції / Received: 21.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

Аграрна історія в іменах

Agrarian history in names

УДК 929Морозов:[930:338.43(477)](045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Golysh-Lipska>

Gryhorii Golysh

PhD in History, Associate Professor, Director of the Mykhailo Maksymovych Scientific Library, Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: golgri@ukr.net

Larysa Lipska

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Archaeology and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Golysh, G. & Lipska, L. (2026) The patriarch of Ukrainian historical and agrarian science: to the 80th anniversary of professor Anatoliy Morozov. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 91–99. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Golysh-Lipska>

THE PATRIARCH OF UKRAINIAN HISTORICAL AND AGRARIAN SCIENCE: TO THE 80TH ANNIVERSARY OF PROFESSOR ANATOLIY MOROZOV

Abstract. *The purpose of this personalistic article is to provide a general overview of the life path and scholarly work of Anatoliy Heorhiyovych Morozov, a prominent Ukrainian scholar in the field of historical and agrarian science, Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of Archaeology and Special Branches of Historical Science at Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. This bio-historiographical study is published on the occasion of his 80th birthday and the 40th anniversary of his scholarly activity.*

The scholarly novelty of the article lies in a comprehensive, research-driven, and personalistic understanding of the life and scholarly heritage of Professor A. Morozov as a leader in Ukrainian peasant studies. The article presents the main milestones of the scientist's life, emphasizing the biographical facts that contributed to the genesis and development of his scholarly creativity, and analyzes the scientist's creative output.

Conclusions. *The empirical and historiographical material utilized provides grounds to assert that Professor A. Morozov represents an outstanding figure in contemporary Ukrainian historiography, a talented organizer of the nation's scholarly life, a renowned educator, and an active public figure. His creative output is polythematic and diverse in genres, characterized by a broad chronological scope, a significant level of novelty, and promising research prospects. The scholar's historiographical work is predominantly represented by research in the field of agrarian history. The scholarly school of agrarian historians founded by A. Morozov has achieved nation-wide recognition and boasts substantial research accomplishments. The jubilee celebrant has made a significant contribution to modern higher education and the training of scientific personnel. The proposed study does not exhaust this personalistic topic and leaves a vast epistemological field for future researchers.*

Keywords: A. H. Morozov, biography, scholarly work, scholarly school, organizational and public activities, historiography, historical and agrarian sciences, Ukrainian countryside, peasant studies.

Григорій Голиш

кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: golgri@ukr.net

Лариса Ліпська

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Голиш Г., Ліпська Л. Старійшина історико-аграрної науки України: до 80-річчя професора Анатолія Морозова. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 91–99. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Golysh-Lipska>

СТАРІЙШИНА ІСТОРИКО-АГРАРНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ: ДО 80-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ МОРОЗОВА

Анотація. *Мета* цієї персоналістичної статті – на основі історіографічних та наративних джерел у загальних рисах охарактеризувати життєвий шлях та наукову творчість відомого українського науковця в царині історико-аграрної науки, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Анатолія Георгійовича Морозова. Біоісторіографічна розвідка публікується з нагоди 80-річчя від дня його народження й 40-річчя наукової діяльності.

Наукова новизна статті полягає в комплексному науково-персоналістичному осягненні життєдіяльності та наукового доробку професора А. Морозова як лідера українського селянознавства. Подано основні віхи життя вченого з акцентацією на тих біографічних фактах, які сприяли генезі та розвитку його наукової творчості, проаналізовано творчий доробок ученого.

Висновки. Залучений емпіричний та історіографічний матеріал дає підстави стверджувати, що в особі професора А. Морозова маємо непересічного суб'єкта сучасного українського історієписання, талановитого організатора наукового життя нації, знаного освітянина, активного громадського діяча. Творчий доробок є політематичним і різножанровим, відзначається широким хронологічним охопленням, значним рівнем новизни і пошукової перспективності. Історієписання ученого репрезентовано переважно дослідженнями в царині аграрної історії. Загальнонаціональної слави зажила наукова школа істориків-аграрників А. Морозова, яка має великі дослідницькі здобутки. Значним є внесок ювіляра в сучасну вищу освіту та підготовку наукових кадрів. Запропонована розвідка не вичерпує цієї персоналістичної теми й залишає для дослідників велике гносеологічне поле.

Ключові слова: А. Г. Морозов, біографія, наукова творчість, наукова школа, організаторська й громадська робота, історієписання, історико-аграрні, українське село, селянознавство.

Постановка проблеми

Беззаперечною є істина, що ключову роль у розвитку історико-аграрної науки відіграють головні суб'єкти історієписання – дослідники цього провідного тематичного напрямку. Звернення до осягнення їхньої життєдіяльності та аналізу наукового доробку має значну актуальність, а також теоретичний і прикладний сенс. Це набуває особливого значення, коли йдеться про помітні постаті вітчизняної історіографії, а до таких, поза всякими сумнівами, належить і відомий український історик і педагог, професор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Анатолій Георгійович Морозов, який цього року відзначив 80-річчя від дня народження та 40-річний ювілей своєї наукової діяльності. Завдяки своїм дослідницьким студіям та невтомній організаторській роботі він зажив слави одного із найпомітніших лідерів історико-аграрної науки в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Попри очевидну значущість і гносеологічну привабливість означеної теми, вона поки залишається на початкових етапах свого наукового осягнення. Обмежену й фрагментарну інформацію про життєтворчість А. Морозова можна віднайти на сторінках відповідного

біобібліографічного показника¹, публікацій С. Корновенка² та одного із авторів цього матеріалу³.

Мета статті

З огляду на зазначене, **метою** цієї персоналістичної статті є на основі історіографічних та наративних джерел у загальних рисах охарактеризувати життєвий шлях та наукову творчість відомого українського науковця в царині історико-аграрної науки, професора Анатолія Георгійовича Морозова.

Виклад основного матеріалу

Аби збагнути першоджерела високої науково-педагогічної функціональності професора, варто бодай кількома штрихами окреслити ранні етапи його життєдіяльності. Майбутній науковець народжений 19 травня 1946 р. у серці України – місті Шпола (неподалік розташований географічний центр України). Він зростав в інтелігентній родині: його батько Георгій Андрійович – військовослужбовець, підполковник, учасник бойових дій Другої світової війни, орденоносець, інвалід війни 1-ї групи, а мати Надія Іванівна – також учасниця війни в партизанському загоні й на фронті, була поранена; в мирний час працювала бухгалтером обласного відділу профтехосвіти. Принагідно зазначимо, що дід ювіляра по матері – Іван Андрійович Меркотан – став активним учасником Української революції 1917–1921 рр.

Цьогоріч у Анатолія Морозова ще один вагомий ювілей: 65-річчя трудового стажу, адже він перейшов на самостійні хліби ще в підлітковому віці: спочатку як учень, а пізніше – електрослюсар Шполянської підстанції. А повну середню освіту здобував у вечірній школі робітничої молоді (м. Шпола) і варто підкреслити, що в паралельному класі навчався його іменитий земляк, в майбутньому відомий письменник та громадський діяч, Шевченківський лауреат Михайло Слабошпицький, а також знаний професор-онколог Борис Мисловатий і відомий вчений у галузі видобутку нафти й газу Григорій Файнштейн. Школу А. Морозов закінчив зі срібною медаллю (1964 р.) й вирішив піти стопами свого батька, ставши професійним військовим.

Навчався в Пушкінському військовому училищі радіоелектроніки ППО, а по його закінченню (1966 р.) упродовж двох років служив на посаді начальника групи озброєння авіаескадрильї військ протиповітряної оборони (Ленінградський військовий округ). Утім, військову службу довелося залишити через погіршення стану здоров'я, і старший лейтенант запасу А. Морозов повернувся на Черкащину. Упродовж трьох років він працював електромонтером заводу хімічного волокна в м. Черкаси, а в 1972 р. виїхав на Донбас (м. Кадіївка Ворошиловградської, нині Луганської області). Там він обіймав посади електрослюсаря, згодом майстра електростанції вагонобудівного заводу.

Від 1979 р. розпочинається відлік педагогічної діяльності майбутнього професора: він став заступником директора МПТУ №22, а потім виконував обов'язки директора цього закладу профтехосвіти. Уже тоді Анатолій Георгійович упевнився в думці про те, що робота із молоддю і є його покликанням.

Поряд з цим ще з юних літ він захопився українською минувшиною й із захопленням прочитав безліч історичних сюжетів. Зрештою, й сам спробував писати історичну прозу про славу козацьку добу, тоді лише «в стіл». З плином років відчув катастрофічну нестачу фахових історичних знань і вступив до столичного ЗВО. У 1980 р. А. Морозов закінчив з відзнакою заочне відділення історичного факультету Київського педагогічного інституту

1 Морозов Анатолій Георгійович : біобібліогр. показ. / уклад.: В. О. Кіреєва, Л. Г. Лисиця, О. З. Силка ; наук. ред. Г. М. Голиш .Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. С. 4–5.

2 С. В. Корновенко. Морозов Анатолій Георгійович. ЕСУ. Київ, 2019. URL: <https://esu.com.ua/article-68450>. – DOI: 10.5281/zenodo.19795633; Корновенко С. Становлення та розвиток черкаської школи істориків-аграрників професора Анатолія Морозова. *Вища школа*. 2016. №4. С. 17–21.

3 Голиш Г. М. Митець науки, подвижник освіти : [Анатолій Морозов]. Голиш Г. М. *Пером публіциста* : вибрані нариси, статті, інтерв'ю. Черкаси, 2019. С. 48–51.

(нині – Український державний університет ім. М. Драгоманова), а потім – ще й аспірантуру в Інституті історії АН України (1983 р.)⁴.

Захистивши в 1985 р. кандидатську дисертацію, присвячену сільськогосподарській кооперації доколгоспної доби, Анатолій Георгійович розпочав відлік своєї кар'єри в ранзі професійного історика: приступив до роботи на відповідній кафедрі Черкаського педінституту (пізніше державного, національного університету ім. Б. Хмельницького). У його стінах працює вже понад 40 років, і тут А. Морозов пройшов шлях від старшого викладача до професора, завідувача кафедри⁵.

У 1994 р. сталася знакова подія в його академічній кар'єрі: захист в Інституті історії НАН України докторської дисертації з проблем кредитної сільськогосподарської кооперації доби НЕПу⁶. Усі члени спеціалізованої вченої ради центральної установи історичної науки України були однастайними у високій оцінці дисертаційної праці А. Морозова, підкреслюючи її оригінальність, беззаперечну новизну й ґносеологічну перспективність. Через 6 років після успішного захисту МОН України присвоїв Анатолію Георгійовичу вчене звання професора.

У колі його багатогранних дослідницьких інтересів рельєфно виокремлена селянознавча проблематика. Такий пріоритет пов'язаний не лише із темами захищених ним дисертацій, а передовсім зі глибоко усвідомленою Анатолієм Георгійовичем істиною, що селом приростає Україна, а селянство знаходиться в основі цього її конструкту. Дійсно, із понад 200 опублікованих праць науковця лівова частка належить саме історико-аграрній темі й вона, на його переконання, є воістину невичерпною й благодатною. Назвемо лише монографічні праці цього тематичного напрямку із доробку А. Морозова: «Село і гроші»⁷, «Сільськогосподарський кредит у добу НЕПу»⁸, «Формування спільної аграрної політики країн Євросоюзу»⁹ та інші.

Варто підкреслити, що професор не обмежується визначеними хронологічними і тематичними межами й застосовує доволі широкий селянознавчий формат. Віддаючи належне виплеканим у його дисертаційних працях проблемам кооперації доби НЕПу, Анатолій Георгійович постійно звертається й до інших історико-аграрних сегментів: наприклад, трансформацій податкової політики влади¹⁰, енергетичного та геотермічного аналізу в аграрній сфері¹¹, повсякденності селянства за радянської доби, селянського життя часів «відлиги»¹², розвитку ринкових відносин на селі¹³, персоналістики тощо.

Поряд із цим професору А. Морозову близька проблематика історії Української революції 1917–1921 рр. – однієї із головних подій нашої національної історії ХХ ст. На цю тему в співавторстві побачила світ відповідна навчально-наукова трилогія (посібник, хрестоматія і збірник персоналій)¹⁴. Підкреслимо, що це була одна з перших спроб у вітчизняній історіографії щодо осмислення й узагальнення цього великого крутозламу ХХ ст. та

4 Голиш Г. М. Митець науки, подвижник освіти : [Анатолій Морозов]. Голиш Г. М. Пером публіциста : вибрані нариси, статті, інтерв'ю. Черкаси, 2019. С. 48–51.

5 Морозов Анатолій Георгійович : біобібліогр. покажч. / уклад.: В. О. Кіреєва, Л. Г. Лисиця, О. З. Силка ; наук. ред. Г. М. Голиш . Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. С. 4–5.

6 Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УРСР в роки НЕПу : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1994. 25 с.

7 Морозов А. Г. Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу непу : монографія. Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.

8 Морозов А. Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929 рр.) : монографія. Вид. 2-е, допов. Черкаси : Кандич С. Г., 2020. 448 с.

9 Морозов А. Г., Сіріченко Л. Б. Формування спільної аграрної політики країн Європейського Союзу (1990–2000 рр.). Черкаси : Видав. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 234 с.

10 Корновенко С. В., Морозов А. Г. Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 230–236.

11 Морозов А. Г., Морозова С. А. Енергетичний аналіз сільського господарства Черкаської області (друга половина ХХ ст.). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 140–142.

12 Морозов А. Г., Савченко А. В. Базарна торгівля як складова неформальної економіки селянського двору в роки «відлиги». *Український селянин*. 2020. Вип. 23. С. 30–34.

13 Морозов А. Г., Федоренко Я. А. Розвиток ринкових відносин в українському селі доби незалежності. *Український селянин*. 2016. Вип. 16. С. 100–103.

14 Морозов А. Г., Корновенко С. В., Рєсєт О. П. Українська революція : навч. посіб. Вінниця : Фоліант, 2004. 432 с.; Морозов А. Г., Корновенко С. В., Рєсєт О. П. Українська революція. Історичні портрети. Вінниця : Фоліант, 2004. 287 с.; Морозов А. Г., Корновенко С. В., Рєсєт О. П. Українська революція : хрестоматія. Вінниця : Фоліант, 2004. 176 с.

донесення його перебігу до широкої читацької аудиторії. Подибуємо й спроби подати розлогий просопографічний портрет провідників повстанців Середньої Наддніпрянщини в 1918–1920-их рр.¹⁵ Піддано різноплановому аналізу й аграрна політика радянських урядів доби революції¹⁶. У доробку професора А. Морозова є й археографічне надбання: збірник документів з аграрного законодавства революційної доби, що є помітним внеском у джерелознавство цього тематичного напрямку¹⁷.

Колишньому військовику є доволі цікавою й мілітарна минувшина України в багатьох її вимірах. Так, за результатами кількарічних пошуків ним (у співавторстві з М. Верховським) видано ґрунтовний і доботно ілюстрований словник-довідник з воєнної історії України¹⁸. Поряд із іншим він став у нагоді студентам історичних спеціальностей як навчальна книга.

Гносеологічні зусилля професора не оминають і проблематики Другої світової війни. Зокрема, він аналізує особливості розгортання військ КВО напередодні німецько-радянської війни¹⁹, полемізує із Суворовим (А. Резуном) тощо.

Як активного учасника археологічних пошуків, Анатолія Георгійовича цікавлять і давно-минулі часи. Так, він досліджував історію антив, а відтак побачило світ відповідне видання²⁰. Ним ініційовано й випуск монографії, присвяченої аналізу геодетермінічних чинників творення прадавньої української державності²¹. Вийшли друком і кілька статей професора, присвячених історії Мотронинського городища, яке він вважає одним із осередків зародження прадавньої української державності²².

Науковій творчості А. Морозова притаманна полідисциплінарність, а відтак у його доробку знаходимо й результати досліджень у царині мікроісторії та спеціальних галузей історичної науки. Для прикладу, він вивчає й організацію побуту та дозвілля українського села²³, особливості національного етикету²⁴ тощо.

Окремі статті відомого вченого присвячені проблемам історіографії²⁵, а також методології історієписання²⁶. Вони відзначаються високим рівнем аналітичності та глибиною концептуальних висновків та узагальнень. Перу професора належить і чимало глибоких рецензій на праці науковців, переважно із селянознавчої проблематики²⁷.

Поданий вище історіографічний огляд, котрий не претендує на вичерпність, переконливо засвідчує прихильність професора А. Морозова до політематичності й вражає широкого хронологічного охоплення його дослідницьких пошуків: від давньої історії України до сьогодення. Усе ж у його творчому доробку найпомітнішими є результати історико-аграрних досліджень ХХ ст.

15 Компанієць О., Морозов А. Колективна біографія провідників селянського повстанського руху на середній Наддніпрянщині (1918–1920-ті рр.). *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 20–24.

16 Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Радянська аграрна політика періоду Української революції (1917–1921 рр.). *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.)*: монографія. Черкаси, 2020. С. 360–380.

17 Аграрне законодавство періоду Української революції (1917–1921 рр.): зб. документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2019. 554 с.

18 Верховський М. М., Морозов А. Г. Ілюстрований словник-довідник з воєнної історії України. Сміла: Тясмин, 2009. 440 с.: іл.

19 Морозов А. Г. О характере стратегического развертывания Киевского особого военного округа накануне войны с Германией. *Сторінки воєнної історії*. 2002. Вип. 6. С. 42–45.

20 Морозов А. Г., Корновенко С. В. Анти: монографія. Черкаси: Вид-во ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2001. 64 с.

21 Корновенко С., Морозов А., Морозова С. Геодетермінічні фактори формування прадавньої української державності. Черкаси: АНТ, 2008. 72 с.

22 Морозов А. Г., Шостопа А. В. Римські денарії на території Мотронинського городища. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. № 1. Черкаси, 2017. С. 90–97.

23 Захарченко М. В., Морозов А. Г. Побут і дозвілля в українському селі в 20-х роках ХХ ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 129–133.

24 Морозов А. Г. Український народний етикет. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: зб. наук. пр. Число 6 (7): у 2 част. / відпов. ред. М. Дмитрієнко. Київ, 2001. Ч. 1. С. 356–374.

25 Морозов А. Г., Павлова Н. В. Зарубіжна історіографія про Україну (від найдавніших часів до XVII ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2018. № 1. С. 101–110.

26 Морозов А. Новітня методологія вивчення аграрної історії України: руралістика. *Український селянин*: зб. наук. пр. Вип. 30. Черкаси, 2023. С. 58–70.

27 Морозов А. Г., Фареній І. А. Рецензія. *Вісник Черкаського університету*. Вип. 212. Серія Історичні науки. Черкаси, 2011. С. 130–134. Рец. на кн.: Ресент О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії НАНУ, 2011. 366 с.

На окрему увагу заслуговує створена ним понад чверть віку тому наукова школа істориків-аграрників професора А. Морозова, котра не має аналогів в Україні. Насамперед підкреслимо, що під його безпосереднім керівництвом вже захищено 50 дисертацій (з яких 10 – докторські). Серед учнів Анатолія Гергійовича – відомі науковці, професори С. В. Корновенко, Н. І. Земзюліна, В. М. Лазуренко, З. М. Священко та інші.

З ініціативи й зусиллями професора А. Морозова у 2001 р. було засновано єдиний в Україні науково-дослідний інститут селянства (пізніше – НДІ селянства та вивчення аграрної історії) та його друкований орган – часопис «Український селянин», який згодом був віднесений до фахових видань України (кат. «Б»). Станом на сьогодні побачило світ уже 36 чисел цього авторитетного наукового видання (аналоги в Україні відсутні). Поряд із цим, на пропозицію Анатолія Гергійовича було засновано Наукове товариство істориків-аграрників. Щороку видаються тематичні монографії започаткованої товариством істориків-аграрників серії «Бібліотека українського селянина». Завдяки зазначеному Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького (далі – ЧНУ) став визнаним національним центром з вивчення селянствознавчої проблематики.

Побачило світ вже кількості статей та десятки окремих видань зі вказаного тематичного напрямку, які були підготовлені істориками-аграрниками ЧНУ. Окрім цього, на базі ЧНУ й НДІ селянства проведено, починаючи від 1996 р. 13 симпозіумів з аграрної історії національного й міжнародного рівня за участю провідних вчених-аграрників України та зарубіжжя. Ці представницькі наукові форуми також були започатковані на пропозицію професора А. Морозова²⁸.

Окрім часопису «Український селянин» професором було зініційовано випуск ще одного фахового збірника – «Гуржіївські історичні читання» (на честь відомого історика, нашого земляка із Худяків Черкаського району І. О. Гуржія), який виходив у 2005 – 2015 рр.

З ім'ям професора А. Морозова пов'язано ще одне надбання ЧНУ – перша в його історії спеціалізована вчена рада із захисту кандидатських (згодом докторських) дисертацій. Ця поважна наукова структура клопотами Анатолія Гергійовича взяла прописку в 2003 р. й відтоді в ній захищено безліч дисертацій з декількох історичних спеціальностей. Упродовж 8-ми років роботу спеціалізованої вченої ради очолював її фундатор Анатолій Гергійович, нині він є заступником голови (свого учня професора С. Корновенка).

В активі А. Г. Морозова й започаткування роботи першого в університеті археологічного музею – потужного науково-просвітницького осередку. В його експозиції – тисячі артефактів хронологічним охопленням від доби палеоліту до Хмельниччини. Музей став ефективною навчально-методичною базою для підготовки фахівців-істориків та центром археологічних досліджень.

Студенти дають високу оцінку змістовним і напрочуд цікавим лекціям професора з археології, новітньої історії України та усіляких спецкурсів. Навчальні заняття, які проводить Анатолій Гергійович, відзначаються високим науково-методичним рівнем і водночас є доступними для сприйняття широким студентським загалом. Поряд з цим він пильну увагу приділяє формуванню у своїх учнів навичок дослідницької роботи, тож не випадково вже близько сотні з них здобули наукові ступені й учені звання.

Професор А. Морозов є членом двох національних творчих спілок України – журналістів та краєзнавців. Дійсно, частина результатів його наукових пошуків після певної адаптації органічно вписується в медійні та краєзнавчі публікації. Він друкується в обласній періодиці та краєзнавчих часописах, час від часу з'являється в теле- і радіоефірі.

В іменитого історика є унікальне фахово-родинне продовження. Адже його донька Софія здобула науковий ступінь кандидатки історичних наук і досліджує минувшину землекористування. Отримала ступінь магістра-історика в Лейденському університеті (Нідерланди) й онучка Ольга²⁹.

28 Корновенко С. Становлення та розвиток черкаської школи істориків-аграрників професора Анатолія Морозова. *Вища школа*. 2016. №4. С. 17 – 21.

29 Голиш Г. Хто робить зрозумілими епохи. *Освіта*. 2017. №34–35. С. 6.

Наукові, організаторські та освітні досягнення А. Морозова дістали гідне пошанування. Він нагороджений знаками «Відмінник освіти України», «За наукові досягнення», відзнакою «За особливі заслуги перед Черкащиною», численними грамотами відомчого та регіонального рівня. У 2024 р. професор став довічним науковим стипендіатом Кабінету Міністрів України. Не залишився непоміченим на держаному рівні і його нинішній поважний ювілей: нещодавно Анатолій Георгійович приймав вітання із нагородженням Почесною грамотою Верховної ради України.

Ювіляр сповнений творчими планами і їх у нього безліч. Назвемо лише два проєкти. Уже майже підготовлена до друку його індивідуальна монографія, присвячена Мотронинському городищу як осередку прадавньої української державності. Також А. Морозов планує завершити впорядкування спогадів свого діда Івана Андрійовича Меркотана – активного учасника революційних подій 1917 – 1921 рр.

Висновки

Таким чином, як впливає із поданого вище емпіричного та історіографічного матеріалу, в особі професора Анатолія Морозова ми маємо непересічного суб'єкта сучасного українського історієписання, талановитого організатора наукового життя й керівника відомої в Україні наукової школи, знаного педагога, невтомного громадського діяча. Він зажив слави насамперед як глибокий дослідник різних аспектів аграрної історії України. Загалом творчий доробок вченого є політематичним і різножанровим, з великим хронологічним охопленням і має високу ступінь наукової новизни та актуальності. Доволі помітною є й освітньо-виховна, організаторська, просвітницька та громадська діяльність А. Морозова.

Обмежений формат цієї біоісторіографічної розвідки уможливив подання лише загальних штрихів життєтворчості нашого відомого сучасника. Окреслена тема має очевидні перспективи її подальшої розробки та диверсифікації.

References:

1. Golysh, G. (2017). Khto robyt zrozumilymy epokhy [Who makes epochs understandable]. *Osvita* [Education], 34–35, 6. [in Ukrainian].
2. Golysh, G. M. (2019). Mytets nauky, podvizhnyk osvity: [Anatoliy Morozov] [Artist of science, devotee of education: [Anatoliy Morozov]]. In H. M. Holysh, *Perom publitsysta: vybrani narysy, statii, intervyy* [With the pen of a publicist: Selected essays, articles, interviews] (pp. 48–51). Cherkasy. [in Ukrainian].
3. Kireieva, V. O., Lysytsia, L. H., & Sylka, O. Z. (Comps.). (2016). *Anatolii Heorhiyovych Morozov: biobibliohr. pokazhch*. [Anatoliy Heorhiyovych Morozov: Bio-bibliographic index] (H. M. Holysh, Sci. Ed.; pp. 4–5). Cherkasy: Publishing House of ChNU named after B. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
4. Kompaniits, O., & Morozov, A. (2019). Kolektyvna bihrafia providnykiv selianskoho povstanskoho rukhu na serebnii Naddnyprianshchyni (1918–1920-ti rr.) [Collective biography of the leaders of the peasant insurgent movement in the Middle Dnieper region (1918–1920s)]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant], 22, 20–24. DOI: 10.31651/2413-8142-2019-22-20-24 [in Ukrainian].
5. Kornovenko, S. (2016). Stanovlennia ta rozvytok cherkaskoi shkoly istorykiv-aharnykyv profesora Anatoliia Morozova [Formation and development of the Cherkasy school of agrarian historians of Professor Anatoliy Morozov]. *Vyshcha shkola* [Higher School], 4, 17–21. [in Ukrainian].
6. Kornovenko, S. V. (2019). Morozov Anatolii Heorhiyovych. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. <https://esu.com.ua/article-68450>. doi:10.5281/zenodo.19795633 [in Ukrainian].
7. Kornovenko, S. V., & Morozov, A. H. (2001). Transformatsiia podatkovoi polityky radianskoi vlady v ukrainskomu seli na pochatku NEPu [Transformation of the Soviet government's tax policy in the Ukrainian countryside at the beginning of the NEP]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant], 3, 230–236. [in Ukrainian].
8. Kornovenko, S. V., Morozov, A. H., & Pasichna, Yu. H. (Comps.). (2019). *Ahrarne zakonodavstvo periodu Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.): zb. dokumentiv i materialiv* [Agrarian legislation of the period of the Ukrainian Revolution (1917–1921): Collection of documents and materials]. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].

9. Kornovenko, S., Morozov, A., & Morozova, S. (2008). *Heodeterminonichni faktory formuvannia pravadnoi ukrainskoi derzhavnosti* [Geodeterministic factors in the formation of ancient Ukrainian statehood]. Cherkasy: ANT. [in Ukrainian].
10. Morozov, A. (2023). Novitnia metodolohiia vyvchennia ahrarnoi istorii Ukraini: ruralistyka [Modern methodology for studying the agrarian history of Ukraine: Rural studies]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant], 30, 58–70. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-30-Kornovenko-Morozov> [in Ukrainian].
11. Morozov, A. H. (1993). *Selo i hroshi: ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu nepu: monohrafiia* [Countryside and money: Ukrainian credit cooperation in the NEP era: Monograph]. Cherkasy: NDITEKHIM. [in Ukrainian].
12. Morozov, A. H. (1994). *Kredytna silskohospodarska kooperatsiia URSR v roky NEPu* [Credit agricultural cooperation of the Ukrainian SSR during the NEP years] (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Morozov, A. H. (2001). Ukrainskyi narodnyi etyket [Ukrainian folk etiquette]. In M. Dmytrienko (Ed.), *Spetsialni istorychni dysyplyny: pytannia teorii ta metodyky: zb. nauk. pr.* [Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methodology: Collection of Scientific Papers] (Issue 6 (7), Part 1, pp. 356–374). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Morozov, A. H. (2002). O kharaktere strategicheskogo razvertyvaniya Kievskogo osobogo voennogo okruga nakanune voyny s Germaniei [On the nature of the strategic deployment of the Kiev Special Military District on the eve of the war with Germany]. *Storinky voennoi istorii* [Pages of Military History], 6, 42–45. [in Russian].
15. Morozov, A. H. (2020). *Silskohospodarskyi kredyt v dobu nepu (1921–1929 rr.): monohrafiia* [Agricultural credit in the NEP era (1921–1929): Monograph] (2nd ed., rev.). Cherkasy: Kandych S. H. [in Ukrainian].
16. Morozov, A. H., & Farenii, I. A. (2011). Retenziia [Review of the book: Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2011). *Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)*. Kyiv: Institute of History of NASU]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky* [Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences Series], 212, 130–134. [in Ukrainian].
17. Morozov, A. H., & Fedorenko, Ya. A. (2016). Rozvytok rynkovykh vidnosyn v ukrainskomu seli doby nezalezhnosti [Development of market relations in the Ukrainian countryside during the era of independence]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant], 16, 100–103. [in Ukrainian].
18. Morozov, A. H., & Kornovenko, S. V. (2001). *Anty: monohrafiia* [The Antes: Monograph]. Cherkasy: Publishing House of ChDU named after B. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
19. Morozov, A. H., & Morozova, S. A. (2002). Enerhetychnyi analiz silskoho hospodarstva Cherkaskoi oblasti (druga polovyna XX st.) [Energy analysis of agriculture in Cherkasy region (second half of the 20th century)]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant], 6, 140–142. [in Ukrainian].
20. Morozov, A. H., & Pavlova, N. V. (2018). Zarubizhna istoriografiia pro Ukrainu (vid naidavnishykh chasiv do XVII st.) [Foreign historiography about Ukraine (from ancient times to the 17th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky* [Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences Series], 1, 101–110. [in Ukrainian].
21. Morozov, A. H., & Savchenko, A. V. (2020). Bazarna torhivlia yak skladova neformalnoi ekonomiky selianskoho dvoru v roky «vidlyhy» [Market trade as a component of the informal economy of the peasant household during the years of the «Thaw»]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant], 23, 30–34. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-30-34 [in Ukrainian].
22. Morozov, A. H., & Shostopal, A. V. (2017). Rymski denarii na terytorii Motonynskoho horodyshcha [Roman denarii on the territory of the Motronynske hillfort]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky* [Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences Series], 1, 90–97. [in Ukrainian].
23. Morozov, A. H., & Sirichenko, L. B. (2014). *Formuvannia spilnoi ahrarnoi polityky krain Yevropeiskoho Soiuzu (1990–2000 rr.)* [Formation of the common agrarian policy of the European Union countries (1990–2000)]. Cherkasy: Publishing Department of ChNU named after B. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
24. Morozov, A. H., Kornovenko, S. V., & Reient, O. P. (2004). *Ukrainska revoliutsiia: navch. posib.* [The Ukrainian Revolution: Textbook]. Vinnytsia: Foliant. [in Ukrainian].
25. Mykhailiuk, O. V., & Morozov, A. H. (2020). Radianska ahrarna polityka periodu Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.) [Soviet agrarian policy during the Ukrainian Revolution (1917–1921)]. In *Selianstvo, zemlia*

-
-
- i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.): monohrafiia* [Peasantry, land and power during the Ukrainian Revolution (1917–1921): Monograph] (pp. 360–380). Cherkasy. [in Ukrainian].
26. Verkhovskyi, M. M., & Morozov, A. H. (2009). *Iliustrovanyi slovnyk-dovidnyk z voennoi istorii Ukrainy* [Illustrated dictionary-reference book on the military history of Ukraine]. Smila: Tiasmyn. [in Ukrainian].
27. Zakharchenko, M. V., & Morozov, A. H. (2017). Pobut i dozvillia v ukrainskomu seli v 20-kh rokakh XX st. [Life and leisure in the Ukrainian countryside in the 1920s]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant], 18, 129–133. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.01.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

Рецензії

Reviews

УДК 929:328.131-051Лнз(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kornovenko>

Serhii Kornovenko

Doctor of History, Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kornovenko, S. (2026) The Prime Minister of the Ukrainian State of 1918: A New Study of the Figure of Fedir Lyzohub (review of the monograph by R. Pyrih and R. Tymchenko, *Fedir Lyzohub – Prime Minister of the Hetman Government (May–November 1918)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2026. 252 p.). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 37, 100–104. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kornovenko>

**THE PRIME MINISTER OF THE UKRAINIAN STATE OF 1918: A NEW STUDY OF
THE FIGURE OF FEDIR LYZOHUB
(REVIEW OF THE MONOGRAPH BY R. PYRIH AND R. TYMCHENKO, *FEDIR
LYZOHUB – PRIME MINISTER OF THE HETMAN GOVERNMENT (MAY–
NOVEMBER 1918)*. KYIV: INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE, NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE, 2026. 252 P.)**

Abstract. The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the monograph *Fedir Lyzohub – Prime Minister of the Hetman Government (May–November 1918)* by R. Pyrih and R. Tymchenko, to determine its scholarly significance, source base, methodological approaches, and the authors' contribution to the study of Fedir Lyzohub's personality and the functioning of the governmental institutions of the Ukrainian State in 1918.

Scientific novelty. The contribution of the monograph's authors to the reconstruction of a holistic biographical and political portrait of Fedir Lyzohub from the late 19th to the early 20th century is revealed.

Conclusions. The monograph by R. Pyrih and R. Tymchenko is a substantial academic study that, on the basis of a representative source base, comprehensively examines the origins, socio-political activities, ideological orientations, and state-building efforts of Fedir Lyzohub. The authors convincingly reveal the peculiarities of the functioning of the Council of Ministers of the Ukrainian State, the role of its chairman in implementing reforms, his relations with Hetman Pavlo Skoropadskyi and the German allies, as well as the Prime Minister's influence on the key directions of domestic policy. The review emphasizes the high scholarly level of the work, its logical structure, critical treatment of sources, and the successful combination of political history with a biographical approach. It is stressed that the monograph significantly expands our understanding of the personal dimension of Ukrainian state-building during the Hetmanate period and constitutes an important contribution to contemporary Ukrainian historiography.

Keywords: Fedir Lyzohub, Pavlo Skoropadskyi, Ukrainian State, Hetmanate, Council of Ministers, state-building, Ukrainian Revolution.

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
 e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Корновенко С. Прем'єр-міністр Української Держави 1918 року: нове дослідження постаті Федора Лизогуба (рецензія на монографію: Пиріг Р., Тимченко Р. Федір Лизогуб – прем'єр-міністр гетьманського уряду (травень–листопад 1918 року). Київ: Інститут історії України НАН України, 2026. 252 с.). *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 100–104. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Kornovenko>

**ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 РОКУ: НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ ФЕДОРА ЛИЗОГУБА
 (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ПИРІГ Р., ТИМЧЕНКО Р. ФЕДІР ЛИЗОГУБ – ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ (ТРАВЕНЬ–ЛИСТОПАД 1918 РОКУ). КИЇВ: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2026. 252 С.)**

Анотація. Метою статті є аналіз монографії Р. Пирога та Р. Тимченка «Федір Лизогуб – прем'єр-міністр гетьманського уряду (травень – листопад 1918 року)»: з'ясування її наукової значущості, джерельної бази, методологічних підходів та внеску авторів у дослідження постаті Федора Лизогуба і функціонування урядових структур Української Держави 1918 р.

Наукова новизна. Розкрито внесок авторів монографії у відтворення цілісного життєвого та політичного портрета Федора Лизогуба кінця XIX – початку XX ст.

Висновки. Монографія Р. Пирога та Р. Тимченка є ґрунтовним академічним дослідженням, в якому на основі репрезентативної джерельної бази висвітлено походження, громадсько-політичну діяльність, світоглядні орієнтири та державницьку працю Федора Лизогуба. Автори переконливо розкрили особливості функціонування Ради Міністрів Української Держави, роль її голови у реалізації реформ, взаємовідносини з гетьманом Павлом Скоропадським і німецькими союзниками, а також вплив прем'єра на ключові напрями внутрішньої політики. Відзначено високий науковий рівень праці, логічність структури, критичне опрацювання джерел та вдале поєднання політичної історії з біографічним підходом. Наголошено, що монографія суттєво розширює уявлення про персональний вимір українського державотворення доби Гетьманату та є вагомим внеском у сучасну українську історіографію.

Ключові слова: Федір Лизогуб, Павло Скоропадський, Українська Держава, Гетьманат, Рада Міністрів, державотворення, Українська революція.

Постановка проблеми

У 2026 р. виповнилася 108-та річниця приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського і проголошення Української Держави. 7,5 місяців її існування – один із етапів національного державотворення початку XX ст. Здобутки і невдачі того періоду – предмет постійної уваги і осмислення з боку науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Попри чисельну та різножанрову історіографічну спадщину з історії новітнього гетьманату 1918 р., не всі аспекти висвітлено повною мірою. Насамперед йдеться про персоналістський вимір. Левова частка інтелектуального продукту не одного покоління дослідників присвячена постаті Павла Скоропадського. Така ситуація є цілком закономірною з огляду на масштаб особистості гетьмана, його внеску в розвиток української державності періоду Української революції 1917–1921 рр. З іншого боку, в «гетьманській тіні» перебувають ті, хто безпосередньо реалізовував гетьманську стратегію, розбудовуючи Українську Державу.

Мета статті

Метою статті є аналіз монографії Р. Пирога та Р. Тимченка «Федір Лизогуб – прем'єр-міністр гетьманського уряду (травень – листопад 1918 року)»: з'ясування її наукової значущості, джерельної бази, методологічних підходів та внеску авторів у дослідження постаті Федора Лизогуба і функціонування урядових структур Української Держави 1918 р.

Виклад основного матеріалу

Однією з непересічних постатей, яка і словом, і справою брала безпосередню участь у реалізації українського національного проєкту в буремні роки Української революції, яка впродовж шести місяців очолювала Раду Міністрів гетьманату Павла Скоропадського, був Федір Андрійович Лизогуб, чиє 175-річчя з дня народження виповнюється 6 жовтня 2026 р. Не Гетьманець у газеті «Америка» за 13 травня 1933 р. дав йому таку характеристику: «... був цілком іншим – реальним, творчим – типом. Походив із старого та дуже визначного козацького роду. Його батько був щирим другом Шевченка котрий часто гостював у Лизогубів. Старший брат Федора Лизогуба, Дмитро, був одним з головних провідників революційної партії «Народної Волі» та загинув за неї на царській шибениці. Федір Лизогуб був довгі роки головою полтавського Земства (начеп губерніяльного сойму), що було звісне із свого українського духа. Під його головуванням полтавське земство завело школи українського народного мистецтва; збудувало земську палату в українському стилі і з українськими написами; видало збірники українського орнаменту; організувало в Полтаві український музей; уладило ювілей Котляревського і поставило пам'ятник Котляревському (1902 р.) та дало почин до здвигнення пам'ятника Шевченкови у Києві»¹.

Попри вагому роль Федора Андрійовича в українському національному суспільно-політичному та соціально-економічному житті кінця XIX – перших двох десятиліть XX ст., до початку 2010-х років його особа рельєфно не виокремлювалася дослідниками з-поміж інших діячів революційної доби. Відносно нечисельна історіографічна спадщина, присвячена Ф. Лизогубу, стосується лише окремих аспектів життя і діяльності багатогранної особистості очільника гетьманського уряду. По суті як постать Ф. Лизогуба, так і його світогляд, різнопланова діяльність з реалізації українського національного проєкту залишалися маловідомими, незважаючи на те, що він, за словами П. Скоропадського, «був українець, любив Україну і цілковито віддавався створенню України»².

Беручи до уваги наведені вище міркування, є достатньо підстав вважати актуальною та своєчасною монографію Р. Пирога та Р. Тимченка «Федір Лизогуб – прем'єр-міністр гетьманського уряду (травень – листопад 1918 року)», що побачила світ у 2026 р. У фокусі наукової уваги авторів рецензованої книги – постать і родове походження Ф. Лизогуба, його тривала земська та меценатська праця, внесок у збереження в краї української культури, діяльність на чолі Ради Міністрів новітнього українського гетьманату.

Рецензована праця структурно складається з передмови, шести розділів, сімнадцяти підрозділів, висновків, основних дат життя і діяльності Ф. Лизогуба, світлин, списку скорочень та іменного покажчика.

Монографія Р. Пирога та Р. Тимченка «Федір Лизогуб – прем'єр-міністр гетьманського уряду (травень – листопад 1918 року)» містить всі характерні ознаки класичного академічного твору. Зокрема, у передмові авторами з'ясовано актуальність обраної ними для вивчення теми, мету, завдання, поняттєвий апарат дослідження. Науковці, щоб уникнути термінологічної плутанини, різночитання та різнотлумачення, чітко визначилися, що поняття «Українська Держава», «Українська гетьманська держава» і «Гетьманат Павла Скоропадського» вживаються ними у тексті як синоніми.

Історики висловили консолідоване розуміння гетьманату П. Скоропадського як авторитарно-бюрократичного режиму з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, за якого відсутній представницький орган влади, уряд поєднує виконавчі та законодавчі функції, що мав вузьку соціальну базу і позначений тимчасовим характером правління. На думку рецензента, таке визначення є дискусійним і може стати предметом окремого спеціального дослідження. Беручи до уваги зовнішні та внутрішні чинники, зумовлені обста-

1 Меценат і державний діяч доби Української революції 1917-1921 років: до 170-річчя Федора Лизогуба URL: <https://poltava.to/project/7049/>

2 Меценат і державний діяч доби Української революції 1917-1921 років: до 170-річчя Федора Лизогуба URL: <https://poltava.to/project/7049/>

винами воєнного стану, гетьманат 1918 року можна кваліфікувати і як консервативну або обмежену демократію.

Відповідно до академічної традиції, у першому розділі рецензованої монографії предметно і фахово розкрито образ Ф. Лизогуба в українській та зарубіжній історико-науковій спадщині. Обґрунтованими є висновки про те, що в сучасній історіографії, насамперед українській, земський та прем'єрський періоди діяльності Ф. Лизогуба знайшли певне висвітлення. Дедалі чіткіше формується уявлення про нього як багатогранну постать — земського реформатора, мецената, культурного діяча й державного менеджера доби гетьманату. Зовсім невисвітленими залишаються питання, пов'язані з життям і діяльністю Ф. Лизогуба в еміграції, поглядами та особистими трансформаціями після 1918 року. Ми погоджуємося з думкою колег, що цей період потребує подальших цілеспрямованих студій, залучення зарубіжних архівних фондів та маловідомих джерел, що дозволило б відтворити більш повну й багатовимірну біографію Ф. Лизогуба, включаючи його місце в історії української чи російської політичної еміграції. Тим більше, що автори з'ясували епілог долі майже всіх міністрів гетьманату. Водночас, на думку рецензента, було б цікаво ознайомитися в історіографічному аналізі й з рефлексіями представників української діаспори стосовно Ф. Лизогуба.

Науковий текст рецензованої монографії побудований на репрезентативному та багатоаспектному комплексі чотирьох груп історичних джерел. З-поміж них інформаційно значущими є перша група джерел — діловодні матеріали Ради Міністрів, зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Наукову цінність становлять і документи фонду 1064 «Рада Міністрів Української Держави». Важливим джерельним масивом є матеріали фонду 1216 ЦДАВО України «Міністерство внутрішніх справ Української Держави», в якому зосереджено значний комплекс нормативно-розпорядчої та службової документації, зокрема накази, циркуляри, інструкції, доповідні записки, звітні матеріали та службове листування. Матеріали Малої Ради Міністрів, які збереглися в оригінальному вигляді та відображають дію управлінських механізмів.

Поряд з архівними матеріалами до рецензованої монографії залучено другу групу джерел — опубліковані документальні комплекси, які істотно розширюють можливості реконструкції різнопланової діяльності Ф. Лизогуба. Наприклад, «Земський збірник Чернігівської губернії» за 1890-ті роки по-новому дозволив авторам рецензованої монографії розкрити ранній етап громадсько-політичної діяльності Ф. Лизогуба.

Третю групу джерел, що вирізняється значним інформаційним потенціалом, становлять матеріали особового походження: спогади, мемуарні твори та щоденникові записи учасників і сучасників подій. Відзначимо, що автори критично підійшли до використання рефлексій частини гетьманських урядовців, які складали проросійське крило уряду.

Четверта група джерел репрезентована матеріалами тогочасної періодичної преси: «Нова Рада», «Голос Киева», «Киевская мысль», «Одесские новости», «Одесский листок» тощо.

Застосування новітнього наукового інструментарію в опрацюванні залучених до дослідження різножанрових достовірних історичних джерел уможливило ґрунтовність, фаховість і аргументованість суджень, позицій авторського колективу, представлених у рецензованій монографії.

Логічно, послідовно і комплексно Р. Пиріг та Р. Тимченко у відповідних розділах праці з'ясували різні аспекти багатогранної постаті Ф. Лизогуба, що дотепер не були відомі. Так, ними предметно відтворено походження, національну самоідентифікацію, службову кар'єру, обставини приходу Федора Андрійовича до уряду.

Фахово і коректно проаналізовано специфічні риси державно-політичної моделі гетьманату 1918 р. і місце в ній вищого органу виконавчої влади — Ради Міністрів. Поза увагою дослідників не опинилися й питання, що стосувалися налагодження Ф. Лизогубом діяльності урядового апарату, персонального складу і партійно-політичної орієнтації міністрів.

Нового осмислення і прочитання у монографії набули такі питання, як вплив прем'єра на хід реформування земельних правовідносин, системи судочинства, самоврядних органів

та інших галузей; наслідки сумісництва Ф. Лизогубом посади глави МВС; взаємовідносини голови уряду з гетьманом і німецькими союзниками.

У фокусі наукових зацікавлень істориків й такі аспекти, як дії прем'єра в умовах урядової кризи і на чолі другого кабінету; латентна відставка Ф. Лизогуба та наслідки його кримської місії.

Окремою з-поміж інших «родзинкою» монографії є те, що вона «жива». Авторам вдалося, застосовуючи новітній інструментарій історичної науки, відтворити не лише обставини, в яких жили і працювали їхні персонажі, а і реконструювати портрети постатей, які склали оточення головного героя – Федора Андрійовича. Текст монографії доречно насичений біографічними «вставками-ліхтариками» соратників та опонентів прем'єра Ф. Лизогуба, світлинами. У такий спосіб текст праці є збалансованим, доступним для його осмислення, читається з легкістю та цікавістю.

Водночас джерельна база дозволяла авторам повніше висвітлити дії уряду і прем'єра стосовно селянського повстанського руху, ставлення до радикальної політичної опозиції, зокрема арешту та ув'язнення Симона Петлюри, федеративної грамоти гетьмана тощо.

Висновки

Отже, узагальнивши викладене вище, є достатньо підстав для вмотивованого твердження про те, що монографія Р. Пирога та Р. Тимченка «Федір Лизогуб – прем'єр-міністр гетьманського уряду (травень – листопад 1918 року)» є ґрунтовним академічним дослідженням життя і діяльності Федора Андрійовича Лизогуба. По суті дослідники одними з перших у новітній українській історіографії відтворили цілісний портрет українського інтелектуала, мецената, громадського і державного діяча кінця XIX – перших двох десятиліть XX ст. на тлі епохи, за непростих умов якої реалізовувався український консервативно-ліберальний державницький проект.

References:

1. Ameryka [America]. (1933, May 13). No. 55, p. 2. [in Ukrainian].
2. Metsenat i derzhavnyi diiach doby Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: do 170-richchia Fedora Lyzohuba [Patron and statesman of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: To the 170th anniversary of Fedir Lyzohub]. (2021). Retrieved from: <https://poltava.to/project/7049/> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.01.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026

УДК 94 (477) (08)
У-45

ISSN 2413–8142 (Print)
ISSN 2788–5364 (Online)
DOI: 10.31651/2413-8142-2026-37

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН
ВИПУСК 37
(збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск — Ю. Г. Пасічна
Комп'ютерне верстання — Ю. Г. Пасічна

Український селянин: зб. наук. праць / ред. С. В. Корновенка. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2026. Вип. 37. 104 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій тощо.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 6,5. Тираж 300 прим.
Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю. А. Свідцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45–99–84; E-mail: office@2uppost.com